सत्यवादी पुण्यमतिः सम्यक् संवृतमैथुनः ।
अतीव त्रिषु लोकेषु यशसाऽप्रतिमः सदा ॥ ३ ॥
तं ब्रह्मवादिनं शान्तं धर्म्मज्ञं सत्यवादिनम् ।
उर्व्वशी वरयामास हित्वा मानं यशस्विनी ॥ ४ ॥
तया सहावसद्राजा दश वर्षाणि पञ्च च ।
षट्पञ्च सप्त चाष्टौ च दश चाष्टौ च भो द्विजाः ॥ ५ ॥
वने चैत्ररथे रम्ये तथा मन्दाकिनीतटे ।
अलकायां विशालायां नन्दने च वनोत्तमे ॥ ६ ॥
उत्तरान् स कुरून् प्राप्य मनोरमफलद्रुमान् ।
गन्धमादनपादेषु मेरुशृङ्गे तथोत्तरे ॥ ७ ॥
एतेषु वनमुख्येषु सुरैराचरितेषु च ।
उर्व्वश्या सहितो राजा रेमे परमया मुदा ॥ ८ ॥
देशे पुण्यतमे चैव महर्षिभिरभिष्टुते ।
राज्यं स कारयामास प्रयागे पृथिवीपतिः ॥ ९ ॥
एवम्प्रभावो राजासीदैलस्तु नरसत्तमः ॥ १० ॥ ॐ

लोमहर्षण उवाच

ऐलपुत्रा बभूवुस्ते सप्त देवसुतोपमाः ।
गन्धर्व्वलोके विदिता आयुर्धीमानमावसुः ॥ ११ ॥
विश्वायुश्चैव धर्म्मात्मा श्रुतायुश्च तथापरः ।
दृढायुश्च वनायुश्च बह्वायुश्चोर्व्वशीसुताः ॥ १२ ॥

ॐ अतः परं "उत्तरे जाह्नवी तीरे प्रतिष्ठाने महायशाः" इति पद्यार्धं क्वचिदधिकं लभ्यते ।

अमावसोस्तु दायादो भीमो राजाथ राजराट् ।
श्रीमान् भीमस्य दायादो राजासीत्काञ्चनप्रभः ॥ १३ ॥
विद्वांस्तु काञ्चनस्यापि सुहोत्रोऽभून्महाबलः ।
सुहोत्रस्याभवज्जह्नुः केशिन्या गर्भसम्भवः ॥ १४ ॥
आजह्रे यो महत् सत्रं सर्वमेधं महामखम् ।
पतिलोभेन यं गङ्गा पतित्वेन ससार ह ॥ १५ ॥
नेच्छतः प्लावयामास तस्य गङ्गा तदा सदः ।
स तया प्लावितं दृष्ट्वा यज्ञवाटं समन्ततः ॥ १६ ॥
सौहोत्रिरशपद्गङ्गां क्रुद्धो राजा द्विजोत्तमाः ।
एष ते विफलं यत्नं पिबन्नम्भः करोम्यहम् ॥ १७ ॥
अस्य गङ्गेऽवलेपस्य सद्यः फलमवाप्नुहि ।
जह्नुराजर्षिणा पीतां गङ्गां दृष्ट्वा महर्षयः ॥ १८ ॥
उपनिन्युर्महाभागां दुहितृत्वेन जाह्नवीम् ।
युवनाश्वस्य पुत्रीं तु कावेरीं जह्नुरावहत् ॥ १९ ॥
युवनाश्वस्य शापेन गङ्गार्द्धेन विनिर्गता ।
कावेरीं सरितां श्रेष्ठां जह्नोर्भार्यामनिन्दिताम् ॥ २० ॥
जह्नुस्तु दयितं पुत्रं सुनद्यं नाम धार्मिकम् ।
कावेर्यां जनयामास अजकस्तस्य चात्मजः ॥ २१ ॥
अजकस्य तु दायादो बलाकाश्वो महीपतिः ।
बभूव मृगयाशीलः कुशस्तस्यात्मजोऽभवत् ॥ २२ ॥
कुशपुत्रा बभूवुर्हि चत्वारो देववर्च्चसः ।
कुशिकः कुशनाभश्च कुशाम्बो मूर्त्तिमांस्तथा ॥ २३ ॥

पह्लवैः सह संवृद्धो राजा वनचरः सदा।
कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमं प्रभुः ॥ २४ ॥
लभेयमिति तं शक्रस्त्रासादभ्येत्य जज्ञिवान्।
पूर्णे वर्षसहस्रे वै ततः शक्रो ह्यपश्यत ॥ २५ ॥
अत्युग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः।
समर्थः पुत्रजनने स्वयमेवास्य शाश्वतः ॥ २६ ॥
पुत्रार्थं कल्पयामास देवेन्द्रः सुरसत्तमः।
स गाधिरभवद्राजा मघवान् कौशिकः स्वयम् ॥ २७ ॥
पौरकुत्साभवद्भार्य्या गाधिस्तस्यामजायत।
गाधेः कन्या महाभागा नाम्ना सत्यवती शुभा ॥ २८ ॥
तां गाधिः काव्यपुत्राय ऋचीकाय ददौ प्रभुः।
तस्याः प्रीतः स वै भर्त्ता भार्गवो भृगुनन्दनः ॥ २९ ॥
पुत्रार्थं साधयामास चरुं गाधेस्तथैव च।
उवाचाहूय तां भार्य्यामृचीको भार्गवस्तदा ॥ ३० ॥
उपयोज्यश्चरुरयं त्वया मात्रा स्वयं शुभे।
तस्यां जनिष्यते पुत्रो दीप्तिमान्क्षत्रियर्षभः ॥ ३१ ॥
अजेयः क्षत्रियैर्लोके क्षत्रियर्षभसूदनः।
तवापि पुत्रं कल्याणि धृतिमन्तं तपोधनम् ॥ ३२ ॥
शमात्मकं द्विजश्रेष्ठं चरुरेष विधास्यति।
एवमुक्त्वा तु तां भार्य्यामृचीको भृगुनन्दनः ॥ ३३ ॥
तपस्यभिरतो नित्यमरण्यं प्रविवेश ह।
गाधिः सदारस्तु तदा ऋचीकाश्रममभ्यगात् ॥ ३४ ॥

तीर्थयात्राप्रसङ्गेन सुतां द्रष्टुं नरेश्वरः।
चरुद्वयं गृहीत्वा सा ऋषेः सत्यवती तदा ॥ ३५ ॥
चरुमादाय यत्नेन सा तु मात्रे न्यवेदयत्।
माता तु तस्या दैवेन दुहित्रे स्वं चरुं ददौ ॥ ३६ ॥
तस्याश्चरुमथाज्ञानादात्मसंस्थं चकार ह।
अथ सत्यवती सर्व्वं क्षत्रियान्तकरं तदा ॥ ३७ ॥
धारयामास दीप्तेन वपुषा घोरदर्शना।
तामृचीकस्ततो दृष्ट्वा योगेनाभ्युपसृत्य च ॥ ३८ ॥
ततोऽब्रवीद्द्विजश्रेष्ठः स्वां भार्य्यां वरवर्णिनीम्।
मात्रासि वञ्चिता भद्रे चरुव्यत्यासहेतुना ॥ ३९ ॥
जनिष्यति हि पुत्रस्ते क्रूरकर्म्मातिदारुणः।
भ्राता जनिष्यते चापि ब्रह्मभूतस्तपोधनः ॥ ४० ॥
विश्वं हि ब्रह्म तपसा मया तस्मिन् समर्पितम्।
एवमुक्ता महाभागा भर्त्रा सत्यवती तदा ॥ ४१ ॥
प्रसादयामास पतिं पुत्रो मे नेदृशो भवेत्।
ब्राह्मणापसदस्त्वत्त इत्युक्तो मुनिरब्रवीत् ॥ ४२ ॥

ऋचीक उवाच।

नैष सङ्कल्पितः कामो मया भद्रे तथास्त्विति।
उग्रकर्म्मा भवेत् पुत्रः पितुर्म्मातुश्च कारणात् ॥ ४३ ॥
पुनः सत्यवती वाक्यमेवमुक्त्वाब्रवीदिदम्।
इच्छँल्लोकानपि मुने सृजेथाः किं पुनः सुतम् ॥ ४४ ॥

शमात्मकमृजुं त्वं मे पुत्रं दातुमिहार्हसि ।
काममेवंविधः पौत्रो मम स्यात्तव च प्रभो ॥ ४५ ॥
यद्यन्यथा न शक्यं वै कर्तुमेतद्द्विजोत्तम ।
ततः प्रसादमकरोत् स तस्यास्तपसो बलात् ॥ ४६ ॥
पुत्रे नास्ति विशेषो मे पौत्रे वा वरवर्णिनि ।
त्वया यथोक्तं वचनं तथा भद्रे भविष्यति ॥ ४७ ॥
ततः सत्यवती पुत्रं जनयामास भार्गवम् ।
तपस्यभिरतं दान्तं जमदग्निं शमात्मकम् ॥ ४८ ॥
भृगोर्जगत्यां वंशेऽस्मिञ्जमदग्निरजायत ।
सा हि सत्यवती पुण्या सत्यधर्मपरायणा ॥ ४९ ॥
कौशिकीति समाख्याता प्रवृत्तेयं महानदी ।
इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रेणुर्नाम नराधिपः ॥ ५० ॥
तस्य कन्या महाभागा कामली नाम रेणुका ।
रेणुकायां तु कामल्यां तपोविद्यासमन्वितः ॥ ५१ ॥
आर्चीको जनयामास जामदग्न्यं सुदारुणम् ।
सर्व्वविद्यान्तगं श्रेष्ठं धनुर्वेदस्य पारगम् ॥ ५२ ॥
रामं क्षत्रियहन्तारं प्रदीप्तमिव पावकम् ।
और्वस्यैवमृचीकस्य सत्यवत्यां महायशाः ॥ ५३ ॥
जमदग्निस्तपोवीर्य्याज्जज्ञे ब्रह्मविदांवरः ।
मध्यमश्च शुनःशेपः शुनःपुच्छः कनिष्ठकः ॥ ५४ ॥
विश्वामित्रं तु दायादं गाधिः कुशिकनन्दनः ।
जनयामास पुत्रं तु तपोविद्याशमात्मकम् ॥ ५५ ॥

प्राप्य ब्रह्मर्षिसमतां योऽयं ब्रह्मर्षितां गतः ।
विश्वामित्रस्तु धर्म्मात्मा नाम्ना विश्वरथः स्मृतः ॥ ५६ ॥
जज्ञे भृगुप्रसादेन कौशिकाद्वंशवर्द्धनः ।
विश्वामित्रस्य च सुता देवरातादयः स्मृताः ॥ ५७ ॥
प्रख्यातास्त्रिषु लोकेषु तेषां नामान्यतः परम् ।
देवरातः कतिश्चैव यस्मात् कात्यायनाः स्मृताः ॥ ५८ ॥
शालावत्यां हिरण्याक्षो रेणुर्जज्ञेऽथ रेणुकः ॥ ५९ ॥
संस्कृतिर्गालवश्चैव मुद्गलश्चैव विश्रुतः ॥
मधुच्छन्दो जयश्चैव देवलश्च तथाष्टमः ।
कच्छपो हारितश्चैव विश्वामित्रस्य ते सुताः ॥ ६० ॥
तेषां ख्यातानि गोत्राणि कौशिकानां महात्मनाम् ।
पाणिनो बभ्रवश्चैव ध्यानजप्यास्तथैव च ॥ ६१ ॥
पार्थिवा देवरताश्च शालङ्कायनवाष्कलाः ।
लोहिता यमदूताश्च तथा कारूषकाः स्मृताः ॥ ६२ ॥
पौरवस्य मुनिश्रेष्ठा ब्रह्मर्षेः कौशिकस्य च ।
सम्बन्धोऽप्यस्य वंशेऽस्मिन् ब्रह्मक्षत्रस्य विश्रुतः ॥ ६३ ॥
विश्वामित्रात्मजानां तु शुनःशेपोऽग्रजः स्मृतः ।
भार्गवः कौशिकत्वं हि प्राप्तः स मुनिसत्तमः ॥ ६४ ॥
विश्वामित्रस्य पुत्रस्तु शुनःशेपोऽभवत् किल ।
हरिदश्वस्य यज्ञे तु पशुत्वे विनियोजितः ॥ ६५ ॥
देवैर्दत्तः शुनःशेपो विश्वामित्राय वै पुनः ।
देवैर्दत्तः स वै यस्माद्देवरातस्ततोऽभवत् ॥ ६६ ॥

देवरातादयः सप्त विश्वामित्रस्य वै सुताः ।
दृषद्वतीसुतश्चापि वैश्वामित्रास्तथाष्टकः ॥ ६७ ॥
अष्टकस्य सुतो लौहिः प्रोक्तो जह्नुगणो मया ।
अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि वंशमायोर्महात्मनः ॥ ६८ ॥

इति श्रीब्राह्मे महापुराणे सोमवंशे ऽमावसुवंशानुकीर्त्तनं
नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

सोमवंशवर्णनआयुवंशवर्णनम्

लोमहर्षण उवाच ।

आयोः पुत्राश्च ते पञ्च सर्व्वे वीरा महारथाः ।
स्वर्भानुतनयायां च प्रभायां जज्ञिरे नृपाः ॥ १ ॥
नहुषः प्रथमं जज्ञे वृद्धशर्म्मा ततः परम् ।
रम्भो रजिरनेनाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥ २ ॥
रजिः पुत्रशतानीह जनयामास पञ्च वै ।
राजेयमिति विख्यातं क्षत्रमिन्द्रभयावहम् ॥ ३ ॥
यत्र देवासुरे युद्धे समुत्पन्ने सुदारुणे ।
देवाश्चैवासुराश्चैव पितामहमथाब्रुवन् ॥ ४ ॥

देवासुरा ऊचुः ।

आवयोर्भगवन् युद्धे को विजेता भविष्यति ।
ब्रूहि नः सर्व्वभूतेश श्रोतुमिच्छाम तत्वतः ॥ ५ ॥

ब्रह्मोवाच ।

येषामर्थाय संग्रामे रजिरात्तायुधः प्रभुः ।
योत्स्यते ते विजेष्यन्ति त्रींल्लोकान्नात्र संशयः ॥ ६ ॥
यतो रजिर्धृतिस्तत्र श्रीश्च तत्र यतो धृतिः ।
यतो धृतिश्च श्रीश्चैव धर्म्मस्तत्र जयस्तथा ॥ ७ ॥
ते देवा दानवाः प्रीता देवेनोक्ता रजिंतदा ।
अभ्ययुर्जयमिच्छन्तो वृण्वानास्तं नरर्षभम् ॥ ८ ॥
स हि स्वर्भानुदौहित्रः प्रभायां समपद्यत ।
राजा परमतेजस्वी सोमवंशविवर्द्धनः ॥ ९ ॥
ते हृष्टमनसः सर्व्वे रजिं वै देवदानवाः ।
ऊचुरस्मज्जयाय त्वं गृहाण वरकार्म्मुकम् ॥ १० ॥
अथोवाच रजिस्तत्र तयोर्वै देवदैत्ययोः ।
अर्थज्ञः स्वार्थमुद्दिश्य यशः स्वं च प्रकाशयन् ॥ ११ ॥

रजिरुवाच ।

यदि दैत्यगणान् सर्व्वान् जित्वा वीर्य्येण वासवः ।
इन्द्रो भवामि धर्म्मेण ततो योत्स्यामि संयुगे ॥ १२ ॥
देवाः प्रथमतो विप्राः प्रतीयुर्हृष्टमानसाः ।
एवं यथेष्टं नृपते कामः सम्पद्यतां तव ॥ १३ ॥

श्रुत्वा सुरगणानान्तु वाक्यं राजा रजिस्तदा ।
पप्रच्छासुरमुख्यांस्तु यथा देवानपृच्छत ॥ १४ ॥
दानवा दर्पसम्पूर्णाः स्वार्थमेवावगम्य ह ।
प्रत्यूचुस्तं नृपवरं साभिमानमिदं वचः ॥ १५ ॥

दानवा ऊचुः ।

अस्माकमिन्द्रः प्रह्लादो यस्यार्थे विजयामहे ।
अस्मिंस्तु समरे राजंस्तिष्ठ त्वं राजसत्तम ॥ १६ ॥
स तथेति ब्रुवन्नेव देवैरप्यतिचोदितः ।
भविष्यसीन्द्रो जित्वैनं देवैरुक्तस्तु पार्थिवः ॥ १७ ॥
जघान दानवान् सर्व्वान् येऽवध्या वज्रपाणिनः ।
स विप्रनष्टां देवानां परमश्रीः श्रियं वशी ॥ १८ ॥
निहत्य दानवान् सर्व्वानाजहार रजिः प्रभुः ।
ततो रजिं महावीर्य्यं देवैः सह शतक्रतुः ॥ १९ ॥
रजिपुत्रोऽहमित्युक्त्वा पुनरेवाब्रवीद्वचः ।
इन्द्रोऽसि तात देवानां सर्व्वेषां नात्र संशयः ॥ २० ॥
यस्याहमिन्द्रः पुत्रस्ते ख्यातिं यास्यामि कर्म्मभिः ।
स तु शक्रवचः श्रुत्वा वञ्चितस्तेन मायया ॥ २१ ॥
तथैवेत्यब्रवीद्राजा प्रीयमाणः शतक्रतुम् ।
तस्मिंस्तु देवैः सदृशे दिवं प्राप्ते महीपतौ ॥ २२ ॥
दायाद्यमिन्द्रादाजह्रु राज्यं तत्तनया रजेः ।
पञ्च पुत्रशतान्यस्य तद्वै स्थानं शतक्रतोः ॥ २३ ॥

समाक्रामन्त बहुधा स्वर्गलोकं त्रिविष्टपम् ।
ते यदा तु सुसम्मूढा रागोन्मत्ता विधर्म्मिणः ॥ २४ ॥
ब्रह्मद्विषश्च संवृत्ता हतवीर्य्यपराक्रमाः ।
ततो लेभे स्वमैश्वर्य्यमिन्द्रः स्थानं तथोत्तमम् ॥ २५ ॥
हत्वा रजिसुतान् सर्व्वान् कामक्रोधपरायणान् ।
य इदं च्यावनं स्थानात्प्रतिष्ठानं शतक्रतोः
शृणुयाद्धारयेद्वापि न स दौर्गत्यमाप्नुयात् ॥ २६ ॥

लोमहर्षण उवाच ।

रम्भोऽनपत्यस्त्वासीच्च वंशं वक्ष्याम्यनेनसः ।
अनेनसः सुतो राजा प्रतिक्षत्रो महायशाः ॥ २७ ॥
प्रतिक्षत्रसुतश्चासीत् सञ्जयो नाम विश्रुतः ।
सञ्जयस्य जयः पुत्रो विजयस्तस्य चात्मजः ॥ २८ ॥
विजयस्य कृतिः पुत्रस्तस्य हर्य्यत्वतः सुतः ।
हर्य्यत्वतसुतो राजा सहदेवः प्रतापवान् ॥ २९ ॥
सहदेवस्य धर्म्मात्मा नदीन इति विश्रुतः ।
नदीनस्य जयत्सेनो जयत्सेनस्य सङ्कृतिः ॥ ३० ॥
सङ्कृतेरपि धर्म्मात्मा क्षत्रवृद्धो महायशाः ।
अनेनसः समाख्याताः क्षत्रवृद्धस्य चापरः ॥ ३१ ॥
क्षत्रवृद्धात्मजस्तत्र सुनहोत्रो महायशाः ।
सुनहोत्रस्य दायादास्त्रयः परधार्म्मिकाः ॥ ३२ ॥
काशः शलश्च द्वावेतौ तथा गृत्समदः प्रभुः ।
पुत्रो गृत्समदस्यापि शुनको यस्य शौनकः ॥ ३३ ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव वैश्याः शूद्रास्तथैव च ।
शलात्मजा आर्ष्टिसेनस्तनयस्तस्य काश्यपः ॥ ३४ ॥
काशस्य काशिपो राजा पुत्रो दीर्घतपास्तथा ।
धनुस्तु दीर्घतपसो विद्वान् धन्वन्तरिस्ततः ॥ ३५ ॥
तपसोऽन्ते सुमहतो जातो वृद्धस्य धीमतः ।
पुनर्धन्वन्तरिर्देवो मानुषेष्विह जन्मनि ॥ ३६ ॥
तस्य गेहे समुत्पन्नो देवो धन्वन्तरिस्तदा ।
काशिराजो महाराजः सर्व्वरोगप्रणाशनः ॥ ३७ ॥
आयुर्व्वेदं भरद्वाजात् प्राप्येह स भिषक्क्रियः ।
तमष्टधा पुनर्व्यस्य शिष्येभ्यः प्रत्यपादयत् ॥ ३८ ॥
धन्वन्तरेस्तु तनयः केतुमानिति विश्रुतः ।
अथ केतुमतः पुत्रो वीरो भीमरथः स्मृतः ॥ ३९ ॥
पुत्रो भीमरथस्यापि दिवोदासः प्रजेश्वरः ।
दिवोदासस्तु धर्म्मात्मा वाराणस्यधिपोऽभवत् ॥ ४० ॥
एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं द्विजाः ।
शून्यां निवेशयामास क्षेमको नाम राक्षसः ॥ ४१ ॥
शप्ता हि सा मतिमता निकुम्भेन महात्मना ।
शून्या वर्षसहस्रं वै भवित्री तु न संशयः ॥ ४२ ॥
तस्यां हि शप्तमात्रायां दिवोदासः प्रजेश्वरः ।
विषयान्ते पुरीं रम्यां गोमत्यां संन्यवेशयत् ॥ ४३ ॥
भद्रश्रेण्यस्य पूर्व्वं तु पुरी वाराणसी ह्यभूत् ।
भद्रश्रेण्यस्य पुत्राणां शतमुत्तमधन्विनाम् ॥ ४४ ॥

हत्वा निवेशयामास दिवोदासो नराधिपः।
भद्रश्रेण्यस्य तद्राज्यं हृतं येन बलीयसा ॥ ४५ ॥
भद्रश्रेण्यस्य पुत्रस्तु दुर्दमो नाम विश्रुतः।
दिवोदासेन बालेति घृणया स विसर्जितः ॥ ४६ ॥
हैहयस्य तु दायाद्यं हृतवान् वै महीपतिः।
आजह्रे पितृदायाद्यं दिवोदासहृतं बलात् ॥ ४७ ॥
भद्रश्रेण्यस्य पुत्रेण दुर्दमेन महात्मना।
वैरस्यान्तो महाभागाः कृतश्चात्मीयतेजसा ॥ ४८ ॥
दिवोदासाद्दृषद्वत्यां वीरो जज्ञे प्रतर्दनः।
तेन बालेन पुत्रेण प्रहृतं तु पुनर्बलम् ॥ ४९ ॥
प्रतर्दनस्य पुत्रौ द्वौ वत्सभर्गौ सुविश्रुतौ।
वत्सपुत्रो ह्यलर्कस्तु सन्नतिस्तस्य चात्मजः ॥ ५० ॥
अलर्कस्तस्य पुत्रस्तु ब्रह्मण्यः सत्यसङ्गरः।
अलर्कं प्रति राजर्षि श्लोको गीतः पुरातनैः ॥ ५१ ॥
षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च।
युवा रूपेण सम्पन्नः प्रागासीच्च कुलोद्वहः ॥ ५२ ॥
लोपामुद्राप्रसादेन परमायुरवाप्तवान्।
तस्यासीत् सुमहद्राज्यं रूपयौवनशालिनः ॥ ५३ ॥
शापस्यान्ते महाबाहुर्हत्वा क्षेमकराक्षसम्।
रम्यां निवेशयामास पुरीं वाराणसीं पुनः ॥ ५४ ॥
सन्नतेरपि दायादः सुनीथो नाम धार्मिकः।
सुनीथस्य तु दायादः क्षेमो नाम महायशाः ॥ ५५ ॥

क्षेमस्य केतुमान् पुत्रः सुकेतुस्तस्य चात्मजः ।
सुकेतोस्तनयश्चापि धर्मकेतुरिति स्मृतः ॥ ५६ ॥
धर्मकेतोस्तु दायादः सत्यकेतुर्महारथः ।
सत्यकेतुसुतश्चापि विभुर्नाम प्रजेश्वरः ॥ ५७ ॥
आनर्तस्तु विभोः पुत्रः सुकुमारश्च तत्सुतः ।
सुकुमारस्य पुत्रस्तु धृष्टकेतुः सुधार्मिकः ॥ ५८ ॥
धृष्टकेतोस्तु दायादो वेणुहोत्रः प्रजेश्वरः ।
वेणुहोत्रसुतश्चापि भार्गो नाम प्रजेश्वरः ॥ ५९ ॥
वत्सस्य वत्सभूमिस्तु भार्गभूमिस्तु भार्गजः ।
एते त्वङ्गिरसः पुत्रा जाता वंशेऽथ भार्गव ॥ ६० ॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्यास्त्रयः पुत्राः सहस्रशः ।
इत्येते काश्यपाः प्रोक्ता नहुषस्य निबोधत ॥ ६१ ॥

इति श्रीब्राह्मे महापुराणे सोमवंशेवृद्धक्षत्रप्रसूतिनिरूपणं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

सोमवंश वर्णने ययातिचरित्रवर्णनम्

लोमहर्षण उवाच ।

उत्पन्नाः पितृकन्यायां विरजायां महौजसः ।
नहुषस्य तु दायादाः षडिन्द्रोपमतेजसः ॥ १ ॥

यतिर्ययातिः संयातिरायातिर्यातिरेव च।
सुयातिः षष्ठस्तेषां वै ययातिः पार्थिवोऽभवत् ॥ २ ॥
ककुत्स्थकन्यां गां नाम लेभे परमधार्म्मिकः।
यतिस्तु मोक्षमास्थाय ब्रह्मभूतोऽभवन्मुनिः ॥ ३ ॥
तेषां ययातिः पञ्चानां विजित्य वसुधामिमाम्।
देवयानीमुशनसः सुतां भार्य्यामवाप सः ॥ ४ ॥
शर्म्मिष्ठामासुरीं चैव तनयां वृषपर्व्वणः।
यदुञ्च तुर्व्वसुञ्चैव देवयानी व्यजायत ॥ ५ ॥
द्रुह्युं चानुं च पूरुं च शर्म्मिष्ठा वार्षपर्व्वणी।
तस्मै शक्रो ददौ प्रीतो रथं परमभास्वरम् ॥ ६ ॥
असङ्गं काञ्चनं दिव्यं दिव्यैः परमवाजिभिः।
युक्तं मनोजवैः शुभ्रैर्येन कार्य्यं समुद्वहन् ॥ ७ ॥
स तेन रथमुख्येन षड्रात्रेणाजयन्महीम्।
ययातिर्युधि दुर्द्धर्षस्तथा देवान् सदानवान् ॥ ८ ॥
स रथः कौरवाणां तु सर्व्वेषामभवत्तदा।
संवर्त्तवसुनामस्तु कौरवाज्जनमेजयात् ॥ ९ ॥
कुरोः पुत्रस्य राजेन्द्रराज्ञः पारिक्षितस्य ह।
जगाम स रथो नाशं शापाद्गर्गस्य धीमतः ॥ १० ॥
गर्गस्य हि सुतं बालं स राजा जनमेजयः।
कालेन हिंसयामास ब्रह्महत्यामवाप सः ॥ ११ ॥
स लोहगन्धो राजर्षिः परिधावन्नितस्ततः।
पौरजानपदैस्त्यक्तो न लेभे शर्म्म कर्हिचित् ॥ १२ ॥

ततः स दुःखसन्तप्तो नालभत्संविदं क्वचित् ।
विप्रेन्द्रं शौनकं राजा शरणं प्रत्यपद्यत ॥ १३ ॥
याजयामास च ज्ञानी शौनको जनमेजयम् ।
अश्वमेधेन राजानं पावनार्थं द्विजोत्तमाः ॥ १४ ॥
स लोहगन्धो व्यनशत्तस्यावभृथमेत्य ह ।
स च दिव्यरथो राज्ञो वशाच्चेदिपतेस्तदा ॥ १५ ॥
दत्तः शक्रेण तुष्टेन लेभे तस्माद्बृहद्रथः ।
बृहद्रथात्क्रमेणैव गतो बार्हद्रथं नृपम् ॥ १६ ॥
ततो हत्वा जरासन्धं भीमस्तं रथमुत्तमम् ।
प्रददौ वासुदेवाय प्रीत्या कौरवनन्दनः ॥ १७ ॥
सप्तद्वीपां ययातिस्तु जित्वा पृथ्वीं ससागराम् ।
विभज्य पञ्चधा राज्यं पुत्राणां नाहुषस्तदा ॥ १८ ॥
ययातिर्दिशि पूर्वस्यां यदुं ज्येष्ठं न्ययोजयत् ।
मध्ये पूरुं च राजानमभ्यषिञ्चत् स नाहुषः ॥ १९ ॥
दिशि दक्षिणपूर्वस्यां तुर्वसुं मतिमान्नृपः ।
तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपत्तना ॥ २० ॥
यथाप्रदेशमद्यापि धर्म्मेण प्रतिपाल्यते ।
प्रजास्तेषां पुरस्तात्तु वक्ष्यामि मुनिसत्तमाः ॥ २१ ॥
धनुर्न्यस्य पृषत्कांश्च पञ्चभिः पुरुषर्षभैः ।
जरावानभवद्राजा भारमावेश्य बन्धुषु ॥ २२ ॥
निक्षिप्तशस्त्रः पृथिवीं चचार पृथिवीपतिः ।
प्रीतिमानभवद्राजा ययातिरपराजितः ॥ २३ ॥

एवं विभज्य पृथिवीं ययातिर्यदुमब्रवीत् ।
जरां मे प्रतिगृह्णीष्व पुत्र कृत्यान्तरेण वै ॥ २४ ॥
तरुणस्तव रूपेण चरेयं पृथिवीमिमाम् ।
जरां त्वयि समाधाय तं यदुः प्रत्युवाच ह ॥ २५ ॥

यदुरुवाच ।

अनिर्दिष्टा मया भिक्षा ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुता ।
अनपाकृत्य तां राजन्न ग्रहीष्यामि ते जराम् ॥ २६ ॥
जरायां बहवो दोषाः पानभोजनकारिताः ।
तस्माज्जरां न तेन राजन् ग्रहीतुमहमुत्सहे ॥ २७ ॥
सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा नृप ।
प्रतिग्रहीतुं धर्मज्ञ पुत्रमन्यं वृणीष्व वै ॥ २८ ॥
स एवमुक्तो यदुना राजा कोपसमन्वितः ।
उवाच वदतां श्रेष्ठो ययातिर्गर्हयन् सुतम् ॥ २९ ॥

ययातिरुवाच ।

क आश्रमस्तवान्योऽस्ति को वा धर्मो विधीयते ।
मामनादृत्य दुर्बुद्धे यदहं तव देशिकः ॥ ३० ॥
एवमुक्तो यदुं विप्राः शशापैनं स मन्युमान् ।
अराज्या ते प्रजा मूढ भवित्रीति न संशयः ॥ ३१ ॥
द्रुह्युं च तुर्वसुं चैवाप्यनुं च द्विजसत्तमाः ।
एवमेवाब्रवीद्राजा प्रत्याख्यातश्च तैरपि ॥ ३२ ॥
शशाप तानतिक्रुद्धो ययातिरपराजितः ।
यथावत् कथितं सर्वं मयास्य द्विजसत्तमाः ॥ ३३ ॥

एवं शप्त्वा सुतान् सर्वांश्चतुरः पूरुपूर्वजान्।
तदेव वचनं राजा पूरुमप्याह भो द्विजाः ॥ ३४ ॥
तरुणस्तव रूपेण चरेयं पृथिवीमिमाम्।
जरां त्वयि समाधाय त्वं पूरो यदि मन्यसे ॥ ३५ ॥
स जरां प्रतिजग्राह पितुः पूरुः प्रतापवान्।
ययातिरपि रूपेण पूरोः पर्य्यचरन् महीम् ॥ ३६ ॥
स मार्गमाणः कामानामन्तं नृपतिसत्तमः।
विश्वाच्या सहितो रेमे वने चैत्ररथे प्रभुः ॥ ३७ ॥
यदा स तृप्तः कामेषु भोगेषु च नराधिपः।
तदा पूरोः सकाशाद्वै स्वां जरां प्रत्यपद्यत ॥ ३८ ॥
यत्र गाथा मुनिश्रेष्ठा गीताः किल ययातिना।
याभिः प्रत्याहरेत् कामान् सर्व्वं ह्यङ्गानि कूर्म्मवत् ॥ ३९ ॥
न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥ ४० ॥
यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः।
नालमेकस्य तत्सर्व्वमिति कृत्वा न मुह्यति ॥ ४१ ॥
यदा भावं न कुरुते सर्व्वभूतेषु पापकम्।
कर्म्मणा मनसा वाचा ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ४२ ॥
यदा तेभ्यो न बिभेति यदा चास्मान्न बिभ्यति।
यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ४३ ॥
या दुस्त्यजा दुर्म्मतिभिर्या न जीर्य्यति जीर्य्यतः।
योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥ ४४ ॥

जीर्य्यन्ति जीर्य्यतः केशा दन्ता जीर्य्यन्ति जीर्य्यतः।
धनाशा जीविताशा च जीर्य्यतोऽपि न जीर्य्यति ॥ ४५ ॥
यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम्।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हन्ति षोडशीं कलाम् ॥ ४६ ॥
एवमुक्त्वा स राजर्षिः सदारः प्राविशद्वनम्।
कालेन महता चायं चचार विपुलं तपः ॥ ४७ ॥
भृगुतुङ्गे गतिं प्राप तपसोऽन्ते महायशाः।
अनश्नन् देहमुत्सृज्य सदारः स्वर्गमाप्तवान् ॥ ४८ ॥
तस्य वंशे मुनिश्रेष्ठाः पञ्च राजर्षिसत्तमाः।
यैर्व्याप्ता पृथिवी सर्व्वा सूर्य्यस्येव गभस्तिभिः ॥ ४९ ॥
यदोस्तु वंशं वक्ष्यामि शृणुध्वं राजसत्कृतम्।
यत्र नारायणो जज्ञे हरिर्वृष्णिकुलोद्वहः ॥ ५० ॥
सुस्थः प्रजावानायुष्मान् कीर्त्तिमांश्च भवेन्नरः।
ययातिचरितं नित्यमिदं शृण्वन् द्विजोत्तमाः ॥ ५१ ॥

इति श्रीब्राह्मे महापुराणे सोमवंशे ययातिचरितनिरूपणं
नाम द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

— — —

त्रयोदशोऽध्यायः ।

पूरुवंशवर्णनम्

ब्राह्मणा ऊचुः ।

पूरोर्वंशं वयं सूत श्रोतुमिच्छाम तत्त्वतः
द्रुह्यस्यानोर्यदोश्चैव तुर्वसोश्च पृथक् पृथक् ॥ १ ॥

लोमहर्षण उवाच ।

शृणुध्वं मुनिशार्दूलाः पूरोर्वंशं महात्मनः ।
विस्तरेणानुपूर्व्या च प्रथमं वदतो मम ॥ २ ॥
पूरोः पुत्रः सुवीरोऽभून्मनस्युस्तस्य चात्मजः ।
राजा चाभयदो नाम मनस्योरभवत् सुतः ॥ ३ ॥
तथैवाभयदस्यासीत् सुधन्वा नाम पार्थिवः ।
सुधन्वनः सुबाहुश्च रौद्राश्वस्तस्य चात्मजः ॥ ४ ॥
रौद्राश्वस्य दशार्णेयुः कृकणेयुस्तथैव च ।
कक्षेयुस्थण्डिलेयुश्च सन्नतेयुस्तथैव च ॥ ५ ॥
ऋचेयुश्च जलेयुश्च स्थलेयुश्च महाबलः ।
धनेयुश्च वनेयुश्च पुत्रकाश्च दश स्त्रियः ॥ ६ ॥
भद्रा शूद्रा च मद्रा च शलदा मलदा तथा ।
खलदा च ततो विप्रा नलदा सुरसापि च ॥ ७ ॥
तथा गोचपला च स्त्रीरत्नकूटा च ता दश ।
ऋषिर्जातोऽत्रिवंशे च तासां भर्त्ता प्रभाकरः ॥ ८ ॥

भद्रायां जनयामास सुतं सोमं यशस्विनम्।
स्वर्भानुना हते सूर्ये पतमाने दिवो महीम् ॥ ९ ॥
तमोभिभूते लोके च प्रभा येन प्रवर्त्तिता।
स्वस्ति तेऽस्त्विति चोक्त्वा वै पतमानो दिवाकरः ॥ १० ॥
वचनात्तस्य विप्रर्षेर्न पपात दिवो महीम्।
अत्रिश्रेष्ठानि गोत्राणि यश्चकार महातपाः ॥ ११ ॥
यज्ञेष्वत्रेर्बलञ्चैव देवैर्यस्य प्रतिष्ठितम्।
स तासु जनयामास पुत्रिकास्वात्मकामजान् ॥ १२ ॥
दश पुत्रान् महासत्त्वांस्तपस्युग्रे रतांस्तथा।
ते तु गोत्रकरा विप्रा ऋषयो वेदपारगाः ॥ १३ ॥
स्वस्त्यात्रेया इति ख्याताः किञ्च त्रिधनवर्जिताः।
कक्षेयोस्तनयास्त्वासंस्त्रय एव महारथाः ॥ १४ ॥
सभानरश्चाक्षुषश्च परमन्युस्तथैव च।
सभानरस्य पुत्रस्तु विद्वान् कालानलो नृपः ॥ १५ ॥
कालानलस्य धर्म्मज्ञः सृञ्जयो नाम वै सुतः।
सृञ्जयस्याभवत् पुत्रो वीरो राजा पुरञ्जयः ॥ १६ ॥
जनमेजयो मुनिश्रेष्ठाः पुरञ्जयसुतोऽभवत्।
जनमेजयस्य राजर्षेर्महाशालोऽभवत् सुतः ॥ १७ ॥
देवेषु स परिज्ञातः प्रतिष्ठितयशा भुवि।
महामना नाम सुतो महाशालस्य विश्रुतः ॥ ॥ १८ ॥
जज्ञे वीरः सुरगणैः पूजितः सुमहामनाः।
महामनास्तु पुत्रौ द्वौ जनयामास भो द्विजाः ॥ १९ ॥

उशीनरञ्च धर्म्मज्ञं तितिक्षुञ्च महाबलम् ।
उशीनरस्य पत्न्यस्तु पञ्च राजर्षिवंशजाः ॥ २० ॥
नृगा कृमिर्नवा दर्व्वा पञ्चमी च दृषद्वती ।
उशीनरस्य पुत्रास्तु पञ्च तासु कुलोद्वहाः ॥ २१ ॥
तपसा चैव महता जाता वृद्धस्य चात्मजाः ।
नृगायास्तु नृगः पुत्रः कृम्यां कृमिरजायत ॥ २२ ॥
नवायास्तु नवः पुत्रो दर्व्वायाः सुव्रतोऽभवत् ।
दृषद्वत्यास्तु सञ्जज्ञे शिविरौशीनरो नृपः ॥ २३ ॥
शिवेस्तु शिवयो विप्रा यौधेयास्तु नृगस्य ह ।
नवस्य नवराष्ट्रन्तु कृमेस्तु कृमिला पुरी ॥ २४ ॥
सुव्रस्तस्य तथाम्बष्ठाः शिविपुत्रान्निबोधत ।
शिवेस्तु शिवयः पुत्राश्चत्वारो लोकविश्रुताः ॥ २५ ॥
वृषदर्भः सुवीरश्च केकयो मद्रकस्तथा ।
तेषां जनपदाः स्फीता केकया मद्रकास्तथा ॥ २६ ॥
वृषदर्भाः सुवीराश्च तितिक्षोस्तु प्रजास्त्विमाः ।
तितिक्षुरभवद्राजा पूर्व्वस्यां दिशि भो द्विजाः ॥ २७ ॥
उषद्रथो महावीर्य्यः फेनस्तस्य सुतोऽभवत् ।
फेनस्य सुतपा जज्ञे ततः सुतपसो बलिः ॥ २८ ॥
जातो मानुषयोनौ तु स राजा काञ्चनेषुधिः ।
महायोगी स तु बलिर्बभूव नृपतिः पुरा ॥ २९ ॥
पुत्रानुत्पादयामास पञ्च वंशकरान् भुवि ।
अङ्गः प्रथमतो जज्ञे वङ्गः सुह्मस्तथैव च ॥ ३० ॥

पुण्ड्रः कलिङ्गश्च तथा बालेयं क्षत्रमुच्यते ।
बालेया ब्राह्मणाश्चैव तस्य वंशकरा भुवि ॥ ३१ ॥
बलेश्च ब्रह्मणा दत्तो वरः प्रीतेन भो द्विजाः ।
महायोगित्वमायुश्च कल्पस्य परिमाणतः ॥ ३२ ॥
बले चाप्रतिमत्वं वै धर्म्मतत्वार्थदर्शनम् ।
संग्रामे चाप्यजेयत्वं धर्म्मे चैव प्रधानताम् ॥ ३३ ॥
त्रैलोक्यदर्शनञ्चापि प्राधान्यं प्रसवे तथा ।
चतुरो नियतान् वर्णांस्त्वञ्च स्थापयितेति च ॥ ३४ ॥
इत्युक्तो विभुना राजा बलिः शान्तिं परां ययौ ।
कालेन महता विप्राः स्वञ्च स्थानमुपागमत् ॥ ३५ ॥
तेषां जनपदाः पञ्च अङ्गा बङ्गाः ससुह्मकाः ।
कालिङ्गाः पुण्ड्रकाश्चैव प्रजास्त्वङ्गस्य साम्प्रतम् ॥ ३६ ॥
अङ्गपुत्रो महानासीद्राजेन्द्रो दधिवाहनः ।
दधिवाहनपुत्रस्तु राजा दिविरथोऽभवत् ॥ ३७ ॥
पुत्रो दिविरथस्यासीच्छक्रतुल्यपराक्रमः ।
विद्वान् धर्म्मरथो नाम तस्य चित्ररथः सुतः ॥ ३८ ॥
तेन धर्म्मरथेनाथ तदा कालञ्जरे गिरौ ।
यजता सह शक्रेण सोमः पीतो महात्मना ॥ ३९ ॥
अथ चित्ररथस्यापि पुत्रो दशरथोऽभवत् ।
लोमपाद इति ख्यातो यस्य शान्ता सुताभवत् ॥ ४० ॥
तस्य दाशरथिर्वीरश्चतुरङ्गो महायशाः ।
ऋष्यशृङ्गप्रसादेन जज्ञे वंशविवर्द्धनः ॥ ४१ ॥

चतुरङ्गस्य पुत्रस्तु पृथुलाक्ष इति स्मृतः ।
पृथुलाक्षसुतो राजा चम्पो नाम महायशाः ॥ ४२ ॥
चम्पस्य तु पुरी चम्पा या मालिन्यभवत् पुरा ।
पूर्णभद्रप्रसादेन हर्य्यङ्गोऽस्य सुतोऽभवत् ॥ ४३ ॥
ततो वैभाण्डकिस्तस्य वारणं शक्रवारणम् ।
अवतारयामास महीं मन्त्रैर्वाहनमुत्तमम् ॥ ४४ ॥
हर्य्यङ्गस्य सुतस्तत्र राजा भद्ररथः स्मृतः ।
पुत्रो भद्ररथस्यासीद्बृहत्कर्म्मा प्रजेश्वरः ॥ ४५ ॥
बृहद्दर्भः सुतस्तत्र यस्माज्जज्ञे बृहन्मनाः ।
बृहन्मनास्तु राजेन्द्रो जनयामास वै सुतम् ॥ ४६ ॥
नाम्ना जयद्रथं नाम यस्माद्दृढरथो नृपः ।
आसीद्दृढरथस्यापि विश्वजिज्जनमेजयो ॥ ४७ ॥
दायादस्तस्य वैकर्णो विकर्णस्तस्य चात्मजः ।
तस्य पुत्रशतं त्वासीदङ्गानां कुलवर्द्धनम् ॥ ४८ ॥
एतेऽङ्गवंशजाः सर्व्वे राजानः कीर्त्तिता मया ।
सत्यव्रता महात्मानः प्रजावन्तो महारथाः ॥ ४९ ॥
ऋचेयोस्तु मुनिश्रेष्ठा रौद्राश्वतनयस्य वै ।
शृणुध्वं सम्प्रवक्ष्यामि वंशं राज्ञस्तु भो द्विजाः ॥ ५० ॥
ऋचेयोस्तनयो राजा मतिनारो महीपतिः ।
मतिनारसुतास्त्वासंस्त्रयः परमधार्म्मिकाः ॥ ५१ ॥
वसुरोधः प्रतिरथः सुबाहुश्चैव धार्म्मिकः ।
सर्व्वे वेदविदश्चैव ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ५२ ॥

इला नाम तु यस्यासीत् कन्या वै मुनिसत्तमाः।
ब्रह्मवादिन्यधिस्त्री सा तंसुस्तामभ्यगच्छत ॥ ५३ ॥
तंसोः सुतोऽथ राजर्षिर्धर्मनेत्रः प्रतापवान्।
ब्रह्मवादी पराक्रान्तस्तस्य भार्य्योपदानवी ॥ ५४ ॥
उपदानवी ततः पुत्रांश्चतुरोऽजनयच्छुभान्।
दुष्यन्तमथ सुष्मन्तं प्रवीरमनघं तथा ॥ ५५ ॥
दुष्यन्तस्य तु दायादो भरतो नाम वीर्य्यवान्।
स सर्व्वदमनो नाम नागायुतबलो महान् ॥ ५६ ॥
चक्रवर्त्ती सुतो जज्ञे दुष्यन्तस्य महात्मनः।
शकुन्तलायां भरतो यस्य नाम्ना तु भारताः ॥ ५७ ॥
भरतस्य विनष्टेषु तनयेषु महीपतेः।
मातॄणां तु प्रकोपेण मया तत्कथितं पुरा ॥ ५८ ॥
वृहस्पतेराङ्गिरसः पुत्रो विप्रो महामुनिः।
अयाजयद्भरद्वाजो महद्भिः क्रतुभिर्विभुः ॥ ५९ ॥
पूर्व्वं तु वितथे तस्य कृते वै पुत्रजन्मनि।
ततोऽथ वितथो नाम भरद्वाजात्सुतोऽभवत् ॥ ६० ॥
ततोऽथ वितथे जाते भरतस्तु दिवं ययौ।
वितथं चाभिषिच्याथ भरद्वाजो वनं ययौ ॥ ६१ ॥
स चापि वितथः पुत्रान् जनयामास पञ्च वै।
सुहोत्रञ्च सुहोतारं गयं गर्गं तथैव च ॥ ६२ ॥
कपिलञ्च महात्मानं सुहोत्रस्य सुतद्वयम्।
काशिकञ्च महासत्त्वं तथा गृत्समतिं नृपम् ॥ ६३ ॥

तथा गृत्समतेः पुत्रा ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः ।
काशिकस्य तु काशेयः पुत्रो दीर्घतपास्तथा ॥ ६४ ॥
बभूव दीर्घतपसो विद्वान् धन्वन्तरिः सुतः ।
धन्वन्तरेस्तु तनयः केतुमानिति विश्रुतः ॥ ६५ ॥
तथा केतुमतः पुत्रो विद्वान् भीमरथः स्मृतः ।
पुत्रो भीमरथस्यापि वाराणस्यधिपोऽभवत् ॥ ६६ ॥
दिवोदास इति ख्यातः सर्वशत्रुप्रणाशनः ।
दिवोदासस्य पुत्रस्तु वीरो राजा प्रतर्दनः ॥ ६७ ॥
प्रतर्दनस्य पुत्रौ द्वौ वत्सो भार्गव एव च ।
अलर्को राजपुत्रस्तु राजा सन्मतिमान् भुवि ॥ ६८ ॥
हैहयस्य तु दायाद्यं हृतवान् वै महीपतिः ।
आजह्रे पितृदायाद्यं दिवोदासहृतं बलात् ॥ ६९ ॥
भद्रश्रेण्यस्य पुत्रेण दुर्दमेन महात्मना ।
दिवोदासेन बालेति घृणयासौ विसर्जितः ॥ ७० ॥
अष्टारथो नाम नृपः सुतो भीमरथस्य वै ।
तेन पुत्रेण बालस्य प्रहृतं तस्य भो द्विजाः ॥ ७१ ॥
वैरस्यान्तं मुनिश्रेष्ठाः क्षत्रियेण विधित्सता ।
अलर्कः काशिराजस्तु ब्रह्मण्यः सत्यसङ्गरः ॥ ७२ ॥
षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च ।
युवा रूपेण सम्पन्न आसीत्काशिकुलोद्वहः ॥ ७३ ॥
लोपामुद्राप्रसादेन परमायुरवाप सः ।
वयसोऽन्ते मुनिश्रेष्ठा हत्वा क्षेमकराक्षसम् ॥ ७४ ॥

रम्यां निवेशयामास पुरीं वाराणसीं नृपः।
अलर्कस्य तु दायादः क्षेमको नाम पार्थिवः॥ ७५॥
क्षेमकस्य तु पुत्रो वै वर्षकेतुस्ततोऽभवत्।
वर्षकेतोश्च दायादो विभुर्नाम प्रजेश्वरः॥ ७६॥
आनर्त्तस्तु विभोः पुत्रः सुकुमारस्ततोऽभवत्।
सुकुमारस्य पुत्रस्तु सत्यकेतुर्महारथः॥ ७७॥
सुतोऽभवन्महातेजा राजा परमधार्म्मिकः।
वत्सस्य वत्सभूमिस्तु भर्गभूमिस्तु भार्गवात्॥ ७८॥
एते त्वङ्गिरसः पुत्रा जाता वंशेऽथ भार्गवे।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च मुनिसत्तमाः॥ ७९॥
आजमीढोऽपरो वंशः श्रूयतां द्विजसत्तमाः।
सुहोत्रस्य बृहत्पुत्रो बृहतस्तनयास्त्रयः॥ ८०॥
अजमीढो द्विमीढश्च पुरुमीढश्च वीर्य्यवान्।
अजमीढस्य पत्न्यस्तु तिस्रो वै यशसान्विताः॥ ८१॥
नीली च केशिनी चैव धूमिनी च वराङ्गनाः।
अजमीढस्य केशिन्यां जज्ञे जह्नुः प्रतापवान्॥ ८२॥
आजह्रे यो महासत्रं सर्व्वमेधमखं विभुम्।
पतिलोभेन यं गङ्गा विनीतेव ससार ह॥ ८३॥
नेच्छतः प्लावयामास तस्य गङ्गा च तत्सदः।
तत्तया प्लावितं दृष्ट्वा यज्ञवाटं समन्ततः॥ ८४॥
जह्नुरप्यब्रवीद्गङ्गां क्रुद्धो विप्रास्तदा नृपः।
एष ते त्रिषु लोकेषु संक्षिप्यापः पिबाम्यहम्॥ ८५॥

अस्य गङ्गेऽवलेपस्य सद्यः फलमवाप्नुहि ।
ततः पीतां महात्मानो दृष्ट्वा गङ्गां महर्षयः ॥ ८६ ॥
उपनिन्युर्महाभागा दुहितृत्वेन जाह्नवीम् ।
युवनाश्वस्य पुत्रीं तु कावेरीं जह्नुरावहत् ॥ ८७ ॥
गङ्गाशापेन देहार्द्धं यस्याः पश्चान्नदीकृतम् ॥
जह्नोस्तु दयितः पुत्रो अजको नाम वीर्यवान् ।
अजकस्य तु दायादो बलाकाश्वो महीपतिः ॥ ८८ ॥
बभूव मृगयाशीलः कुशिकस्तस्य चात्मजः ।
पह्नवैः सह संवृद्धो राजा वनचरैः सह ॥ ८९ ॥
कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्र मिन्द्रसमं विभुम् ।
लभेयमिति तं शक्रस्त्रासादभ्येत्य जज्ञिवान् ॥ ९० ॥
स गाधिरभवद्राजा मघवा कौशिकः स्वयम् ।
विश्वामित्रस्तु गाधेयो विश्वामित्रात्तथाष्टकः ॥ ९१ ॥
अष्टकस्य सुतो लौहिः प्रोक्तोजह्नुगणो मया ।
आजमीढोऽपरो वंशः श्रूयतां मुनिसत्तमाः ॥ ९२ ॥
अजमीढात्तु नील्यां वै सुशान्तिरुदपद्यत ।
पुरुजातिः सुशान्तेश्च बाह्याश्वः पुरुजातितः ॥ ९३ ॥
बाह्याश्वतनयाः पञ्च स्फीता जनपदावृताः ।
मुद्गलः सृञ्जयश्चैव राजा बृहदिषुस्तथा ॥ ९४ ॥
यवीनरश्च विक्रान्तः कृमिलाश्वश्च पञ्चमः ।
पञ्चैते रक्षणायालं देशानामिति विश्रुताः ॥ ९५ ॥

पञ्चानां ते तु पञ्चालाः स्फीता जनपदावृताः।
अलं संरक्षणे तेषां पञ्चाला इति विश्रुताः॥ ९६॥
मुद्गलस्य तु दायादो मौद्गल्यः सुमहायशाः।
इन्द्रसेना यतो गर्भं बध्नश्वं प्रत्यपद्यत॥ ९७॥
आसीत् पञ्चजनः पुत्रः सृञ्जयस्य महात्मनः।
सुतः पञ्चजनस्यापि सोमदत्तो महीपतिः॥ ९८॥
सोमदत्तस्य दायादः सहदेवो महायशाः।
सहदेवसुतश्चापि सोमको नाम विश्रुतः॥ ९९॥
अजमीढसुतो जातः क्षीणे वंशे तु सोमकः।
सोमकस्य सुतो जन्तुर्यस्य पुत्रशतं बभौ॥ १००॥
तेषां यवीयान् पृषतो द्रुपदस्य पिता प्रभुः।
आजमीढाः स्मृताश्चैते महात्मानस्तु सोमकाः॥ १०१॥
महिषी त्वजमीढस्य धूमिनी पुत्रगृद्धिनी।
पतिव्रता महाभागा कुलजा मुनिसत्तमाः॥ १०२॥
सा च पुत्रार्थिनी देवी व्रतचर्य्यसमन्विता।
ततो वर्षायुतं तप्त्वा तपः परमदुश्चरम्॥ १०३॥
हुत्वाग्निं विधिवत् सा तु पवित्रा मितभोजना।
अग्निहोत्रकुशेष्वेव सुष्वाप मुनिसत्तमाः॥ १०४॥
धूमिन्या स तया देव्या त्वजमीढः समीयिवान्।
ऋक्षं सञ्जनयामास धूम्रवर्णं सुदर्शनम्॥ १०५॥
ऋक्षात् सम्वरणो जज्ञे कुरुः सम्वरणात्तथा।
यः प्रयागादतिक्रम्य कुरुक्षेत्रं चकार ह॥ १०६॥

पुण्यं च रमणीयं च पुण्यकृद्भिर्निषेवितम् ।
तस्यान्ववायः सुमहान् यस्य नाम्नाथ कौरवाः १०७ ॥
कुरोश्च पुत्राश्चत्वारः सुधन्वा सुधनुस्तथा ।
परीक्षिच्च महाबाहुः प्रवरश्चारिमेजयः ॥ १०८ ॥
परीक्षितस्तु दायादो धार्म्मिको जनमेजयः । *
श्रुतसेनोऽग्रसेनश्च भीमसेनश्च नामतः ॥ १०६ ॥
एते सर्व्वे महाभागा विक्रान्ता बलशालिनः ।
जनमेजयस्य पुत्रस्तु सुरथो मतिमांस्तथा ॥ ११० ॥
सुरथस्य तु विक्रान्तः पुत्रो जज्ञे विदूरथः ।
विदूरथस्य दायाद ऋक्ष एव महारथः ॥ १११ ॥
द्वितीयस्तु भरद्वाजान्नाम्ना तेनैव विश्रुतः ।
द्वावृक्षौ सोमवंशेऽस्मिन् द्वावेव च परीक्षितौ ॥ ११२ ॥
भीमसेनाख्यो विप्रा द्वौ चापि जनमेजयौ ।
ऋक्षस्य तु द्वितीयस्य भीमसेनोऽभवत्सुतः ॥ ११३ ॥
प्रपीपो भीमसेनात्तु प्रतीपस्य तु शान्तनुः ।
देवापिर्बाह्लिकश्चैव त्रय एव महारथाः ॥ ११४ ॥
शान्तनोस्त्वभवद्भीष्मस्तस्मिन् वंशे द्विजोत्तमाः ।
बाह्लिकस्य तु राजर्ष्वंशं शृणुत भो द्विजाः ॥ ११५ ॥
बाह्लिकस्य सुतश्चैव सोमदत्तो महायशाः ।
जज्ञिरे सोमदत्तात्तु भूरिर्भूरिश्रवाः शलः ॥ ११६ ॥

---

* अतः परं क्वचिदधिकाःश्लोका दृश्यन्ते न ते बहुपुस्तकसम्मता इति नोद्धृताः ।

उपाध्यायस्तु देवानां देवापिरभवन्मुनिः ।
च्यवनपुत्रः कृतक इष्ट आसीन्महात्मनः ॥ ११७ ॥
शान्तनुस्त्वभवद्राजा कौरवाणां धुरन्धरः ।
शान्तनोः सम्प्रवक्ष्यामि वंशं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ ११८ ॥
गाङ्गं देवव्रतं नाम पुत्रं सोऽजनयत् प्रभुः ।
स तु भीष्म इति ख्यातः पाण्डवानां पितामहः ॥ ११९ ।
काली विचित्रवीर्य्यं तु जनयामास भो द्विजाः ।
शान्तनोर्दयितं पुत्रं धर्म्मात्मानमकल्मषम् ॥ १२० ॥
कृष्णद्वैपायनाच्चैव क्षेत्रे वैचित्रवीर्य्यके ।
धृतराष्ट्रं च पाण्डुं च विदुरं चाप्यजीजनत् ॥ १२१ ॥
धृतराष्ट्रस्तु गान्धार्य्यां पुत्रानुत्पादयच्छतम् ।
तेषां दुर्य्योधनः श्रेष्ठः सर्व्वेषामपि स प्रभुः ॥ १२२ ॥
पाण्डोर्धनञ्जयः पुत्रः सौभद्रस्तस्य चात्मजः ।
अभिमन्योः परीक्षित्तु पिता पारीक्षितस्य ह ॥ १२३ ॥
पारिक्षितस्य काश्यायां द्वौ पुत्रौ सम्बभूवतुः ।
चन्द्रापीडस्तु नृपतिः सूर्य्यापीडश्च मोक्षवित् ॥ १२४ ॥
चन्द्रापीडस्य पुत्राणां शतमुत्तमधन्विनाम् ।
जानमेजयमित्येवं क्षात्रं भुवि परिश्रुतम् ॥ १२५ ॥
तेषां ज्येष्ठस्तु तत्रासीत् पुरे वारणसाह्वये ।
सत्यकर्णो महाबाहुर्यज्वा विपुलदक्षिणः ॥ १२६ ॥
सत्यकर्णस्य दायादः श्वेतकर्णः प्रतापवान् ।
अपुत्रः स तु धर्म्मात्मा प्रविवेश तपोवनम् ॥ १२७ ॥

तस्माद्वनगता गर्भं यादवी प्रत्यपद्यत ।
सुचारोर्दुहिता सुभ्रूर्मालिनी ग्राहमालिनी ॥ १२८ ॥
सम्भूते स च गर्भे च श्वेतकर्णः प्रजेश्वरः ।
अन्वगच्छत् कृतं पूर्वं महाप्रस्थानमच्युतम् ॥ १२९ ॥
सा तु दृष्ट्वा प्रिय तं च मालिनी पृष्ठतोऽन्वगात् ।
सुचारोर्दुहिता साध्वी वने राजीवलोचना ॥ १३० ॥
पथि सा सुषुवे बाला सुकुमारं कुमारकम् ।
तमपास्याथ तत्रैव राजानं सान्वगच्छत ॥ १३१ ॥
पतिव्रता महाभागा द्रौपदीव पुरा सती ।
कुमारः सुकुमारोऽसौ गिरिपृष्ठे रुरोद ह ॥ १३२ ॥
दयार्थं तस्य मेघास्तु प्रादुरासन्महात्मनः ।
श्रविष्ठायान्तु पुत्रौ द्वौ पैप्पलादिश्च कौशिकः ॥ १३३ ॥
दृष्ट्वा कृपान्वितौ गृह्य तौ प्राक्षालयतां जले ।
निघृष्टौ तस्य पार्श्वौ तु शिलायां रुधिरप्लुतौ ॥ १३४ ॥
अजश्यामः स पार्श्वाभ्यां घृष्टाभ्यां सुसमाहितः ।
अजश्यामौ तु तत्पार्श्वौ दैवेन सम्बभूवतुः ॥ १३५ ॥
अथाजपार्श्व इति वै चक्राते नाम तस्य तौ ।
स तु रैमकशालायां द्विजाभ्यामभिवर्द्धितः ॥ १३६ ॥
रैमकस्य तु भार्या तमुद्वहत् पुत्रकारणात् ।
रैमस्याः स तु पुत्रोऽभूद्ब्राह्मणौ सचिवौ तु तौ ॥ १३७ ॥
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च युगपत्तुल्यजीविनः ।
स एष पौरवो वंशः पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ १३८ ॥

श्लोकोऽपि चात्र गीतोऽयं नाहुषेण ययातिना ।
जरासंक्रमणे पूर्वं तदा प्रीतेन धीमता ॥ १३९ ॥
अचन्द्रार्कग्रहा भूमिर्भवेदियमसंशयम् ।
अपौरवा मही नैव भविष्यति कदाचन ॥ १४० ॥
एष वः पौरवो वंशो विख्यातः कथितो मया ।
तुर्वसोस्तु प्रवक्ष्यामि द्रुह्योश्चानोर्यदोस्तथा ॥ १४१ ॥
तुर्वसोऽस्तु सुतो वह्निर्गोभानुस्तस्य चात्मजः ।
गोभानोस्तु सुतो राजा त्रैशानुरपराजितः ॥ १४२ ॥
करन्धमस्तु त्रैशानेर्मरुत्तस्तस्य चात्मजः ।
अन्यस्त्वाविक्षितो राजा मरुत्तः कथितो मया ॥ १४३ ॥
अनपत्योऽभवद्राजा यज्वा विपुलदक्षिणः ।
दुहिता सम्मता नाम तस्यासीत् पृथिवीपतेः ॥ १४४ ॥
दक्षिणार्थं तु सा दत्ता संवर्त्ताय महात्मने ।
दुष्यन्तं पौरवं चापि लेभे पुत्रमकल्मषम् ॥ १४५ ॥
एवं ययातिशापेन जरासंक्रमणे तदा ।
पौरवं तुर्वसोर्वंशं प्रविवेश द्विजोत्तमाः ॥ १४६ ॥
दुष्यन्तस्य तु दायादः करुरोमः प्रजेश्वरः ।
करुरोमादथाह्रीदश्चत्वारस्तस्य चात्मजाः ॥ १४७ ॥
पाण्ड्यश्च केरलश्चैव कोलश्चोलश्च पार्थिवः ।
द्रुह्योश्च तनयो राजन् बभ्रुसेतुश्च पार्थिवः ॥ १४८ ॥
अङ्गारसेतुस्तत्पुत्रो मरुतां पतिरुच्यते ।
यौवनाश्वेन समरे कृच्छ्रेण निहतो बली ॥ १४९ ॥

युद्धं सुमहदप्यासीन्मासान् परि चतुर्दश ।
अङ्गारसेतोर्दायादो गान्धारो नाम पार्थिवः ॥ १५० ॥
ख्यायते यस्य नाम्ना वै गान्धारविषयो महान् ।
गान्धारदेशजाश्चैव तुरगा वाजिनां वराः ॥ १५१ ॥
अनोस्तु पुत्रो धर्म्मोऽभूद्घृतस्तस्यात्मजोऽभवत् ।
घृताद्दुदुहो जज्ञे प्रचेतास्तस्य चात्मजः ॥ १५२ ॥
प्रचेतसः सुचेतास्तु कीर्त्तितास्त्वनवो मया ।
बभूवुस्ते यदोः पुत्राः पञ्च देवसुतोपमाः ॥ १५३ ॥
सहस्रादः पयोदश्च क्रोष्टा नीलोऽञ्जिकस्तथा ।
सहस्रादस्य दायादास्त्रयः परमधार्म्मिकाः ॥ १५४ ॥
हैहयश्च हयश्चैव राजा वेणुहयस्तथा ।
हैहयस्याभवत् पुत्रो धर्म्मनेत्र इति श्रुतः ॥ १५५ ॥
धर्म्मनेत्रस्य कार्त्तस्तु साहञ्जस्तस्य चात्मजः ।
साहञ्जनी नाम पुरी तेन राज्ञा निवेशिता ॥ १५६ ॥
आसीन्महिष्मतः पुत्रो भद्रश्रेण्यः प्रतापवान् ।
भद्रश्रेण्यस्य दायादो दुर्दमो नाम विश्रुतः ॥ १५७ ॥
दुर्दमस्य सुतो धीमान् कनको नाम नामतः ।
कनकस्य तु दायादाश्चत्वारो लोकविश्रुताः १५८ ॥
कृतवीर्य्यः कृतौजाश्च कृतधन्वा तथैव च ।
कृताग्निस्तु चतुर्थोऽभूत् कृतवीर्य्यादथार्ज्जुनः ॥ १५९ ॥
योऽसौ बाहुसहस्रेण सप्तद्वीपेश्वरोऽभवत् ।
जिगाय पृथिवीमेको रथेनादित्यवर्च्चसा ॥ १६० ॥

स हि वर्षायुतं तप्त्वा तपः परमदुश्चरम्।
दत्तमाराधयामास कार्त्तवीर्य्योऽत्रिसम्भवम्॥ १६१ ॥
तस्मै दत्तो वरान् प्रादाच्चतुरो भूरितेजसः।
पूर्व्वं बाहुसहस्रं तु प्रार्थितं सुमहद्वरम्॥ १६२ ॥
अधर्म्मेऽध्यीयमानस्य सद्भिस्तत्र निवारणम्।
उग्रेण पृथिवीं जित्वा धर्म्मेणैवानुरञ्जनम्॥ १६३ ॥
संग्रामान् सुबहून् जित्वा हत्वा चारीन् सहस्रशः।
संग्रामे वर्त्तमानस्य वधं चाभ्यधिकाद्रणे॥ १६४॥
तस्य बाहुसहस्रं तु युध्यतः किल भो द्विजाः।
योगाद्योगीश्वरस्येव प्रादुर्भवति मायया॥ १६५ ॥
तेनेयं पृथिवी सर्व्वा सप्तद्वीपा सपत्तना।
ससामुद्रा सनगरा उग्रेण विधिना जिता॥ १६६ ॥
तेन सप्तसु द्वीपेसु सप्त यज्ञशतानि वै।
प्राप्तानि विधिना राज्ञा श्रूयन्ते मुनिसत्तमाः॥ १६७ ॥
सर्व्वे यज्ञा मुनिश्रेष्ठाः सहस्रशतदक्षिणाः।
सर्व्वे काञ्चनयूपाश्च सर्व्वे काञ्चनवेदयः॥ १६८ ॥
सर्व्वे देवैर्मुनिश्रेष्ठा विमानस्थैरलङ्कृतैः।
गन्धर्व्वैरप्सरोभिश्च नित्यमेवोपशोभिताः॥ १६९ ॥
यस्य यज्ञे जगौ गाथां गन्धर्व्वो नारदस्तथा।
वरीदासात्मजो विद्वान्महिम्ना तस्य विस्मितः॥ १७० ॥

नारद उवाच।

न नूनं कार्त्तवीर्य्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः।
यज्ञैर्दानैस्तपोभिश्च विक्रमेण श्रुतेन च॥ १७१ ॥

स हि सप्तसु द्वीपेषु चर्मी खड्गी शरासनी।
रथी द्वीपाननुचरन् योगी संदृश्यते नृभिः॥ १७२॥
अनष्टद्रव्यता चैव न शोको न च विभ्रमः।
प्रभावेण महाराज्ञः प्रजा धर्म्मेण रक्षतः॥ १७३॥
स सर्व्वरत्नभाक् सम्राट् चक्रवर्ती बभूव ह।
स एव पशुपालोऽभूत् क्षेत्रपालः स एव च॥ १७४॥
स एव वृष्ट्या पर्जन्यो योगित्वादर्ज्जुनोऽभवत्।
स वै बाहुसहस्रेण ज्याघातकठिनत्वचा॥ १७५॥
भाति रश्मिसहस्रेण शरदीव च भास्करः।
स हि नागान्मनुष्येषु माहिष्मत्यां महाद्युतिः॥ १७६॥
कर्कोटकसुतान् जित्वा पुर्य्यां तस्यां न्यवेशयत्।
स वै वेगं समुद्रस्य प्रावृट्कालेऽम्बुजेक्षणः॥ १७७॥
क्रीडन्निव भुजोद्भिन्नं प्रतिस्रोतश्चकार ह।
लुण्ठिता क्रीडता तेन नदी तद्ग्राममालिनी॥ १७८॥
चलदूर्म्मिसहस्रेण शङ्किताभ्येति नर्म्मदा।
तस्य बाहुसहस्रेण क्षिप्यमाणे महोदधौ॥ १७९॥
भयान्निलीना निश्चेष्टाः पातालस्था महासुराः।
चूर्णीकृतमहावीचिं चलन्मीनमहातिमिम्॥ १८०॥
मारुताविद्धफेनौघमावर्त्तक्षोभसङ्कुलम्।
प्रावर्त्तयत्तदा राजा सहस्रेण च बाहुना॥ १८१॥
देवासुरसमाक्षिप्तः क्षीरोदमिव मन्दरः।
मन्दरक्षोभचकिता अमृतोत्पादशङ्किताः॥ १८२॥

सहसोत्पतिता भीता भीमं दृष्ट्वा नृपोत्तमम् ।
नता निश्चलमूर्द्धानो बभूवुस्ते महोरगाः ॥ १८३ ॥
सायाह्ने कदलीखण्डाः कम्पिता इव वायुना ।
स वै बद्ध्वा धनुर्ज्याभिरुत्सिक्तं पञ्चभिः शरैः ॥ १८४ ॥
लङ्केशं मोहयित्वा तु सबलं रावणं बलात् ।
निर्जित्य वशमानीय माहिष्मत्यां बबन्ध तम् ॥ १८५ ॥
श्रुत्वा तु बद्धं पौलस्त्यं रावणं त्वर्जुनेन च ।
ततो गत्वा पुलस्त्यस्तमर्जुनं ददृशे स्वयम् ॥ १८६ ॥
मुमोच रक्षः पौलस्त्यं पुलस्त्येनाभियाचितः ।
यस्य बाहुसहस्रस्य बभूव ज्यातलस्वनः ॥ १८७ ॥
युगान्ते तोयदस्येव स्फुटतो ह्यशनेरिव ।
अहो बत मुने वीर्यं भार्गवस्य यदच्छिनत् ॥ १८८ ॥
राज्ञो बाहुसहस्रस्य हैमं तालवनं यथा ।
तृषितेन कदाचित् स भिक्षितश्चित्रभानुना ॥ १८९ ॥
स भिक्षामददाद्वीरः सप्त द्वीपान् विभावसोः ।
पुराणि ग्रामघोषांश्च विषयांश्चैव सर्व्वशः ॥ १९० ॥
जज्वाल तस्य सर्व्वाणि चित्रभानुर्दिदृक्षया ।
स तस्य पुरुषेन्द्रस्य प्रभावेण महात्मनः ॥ १९१ ॥
ददाह कार्त्तवीर्य्यस्तु शैलांश्चैव वनानि च ।
सशून्यमाश्रमं रम्यं वरुणस्यात्मजस्य वै ॥ १९२ ॥
ददाह बलवद्भीतश्चित्रभानुः सहैहयः ।
यं लेभे वरुणः पुत्रं पुरा भास्वन्तमुत्तमम् ॥ १९३ ॥

वशिष्ठं नाम स मुनिः ख्यात आपव इत्युत ।
तत्रापवस्तु तं क्रोधाच्छप्तवानर्ज्जुनं विभुः ॥ १९४ ॥
यस्मान्न वर्ज्जितमिदं वनं ते मम हैहय ।
तस्मात्ते दुष्करं कर्म्म कृतमन्यो हनिष्यति ॥ १९५ ॥
रामो नाम महाबाहुर्जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
छित्त्वा बाहुसहस्रन्तेप्रमथ्य तरसा बली ॥ १९६ ॥
तपस्वी ब्राह्मणस्त्वां तु हनिष्यति स भार्गवः ।
अनष्टद्रव्यता यस्य बभूवामित्रकर्षिणः ॥ १९७ ॥
प्रतापेन नरेन्द्रस्य प्रजा धर्म्मेण रक्षतः ।
प्राप्तस्ततोऽस्य मृत्युर्वै तस्य शापान्महामुनेः ॥ १९८ ॥
वरस्तथैव भो विप्राः स्वयमेव वृतः पुरा ।
तस्य पुत्रशतं त्वासीत् पञ्च शेषा महात्मनः ॥ १९९ ॥
कृतास्त्रा बलिनः शूरा धर्म्मात्मानो यशस्विनः ।
शूरसेनश्च शूरश्च वृषणो मधुपध्वजः ॥ २०० ॥
जयध्वजश्च नाम्नासीदावन्त्यो नृपतिर्महान् ।
कार्त्तवीर्य्यस्य तनया वीर्य्यवन्तो महाबलाः ॥ २०१ ॥
जयध्वजस्य पुत्रस्तु तालजङ्घो महाबलः ।
तस्य पुत्रशतं ख्यातास्तालजङ्घा इति स्मृताः ॥ २०२ ॥
तेषां कुले मुनिश्रेष्ठा हैहयानां महात्मनाम् ।
वीतिहोत्राःसुव्रताश्चभोजाश्चावन्तयःस्मृताः ॥ २०३ ॥
तौण्डिकेयाश्च विख्यातास्तालजङ्घास्तथैव च ।
भरताश्च सुजाताश्च बहुत्वान्नानुकीर्त्तिताः ॥ २०४ ॥

वृषप्रभृतयो विप्रा यादवाः पुण्यकर्म्मिणः।
वृषो वंशधरस्तत्र तस्य पुत्रोऽभवन्मधुः ॥ २०५ ॥
मधोः पुत्रशतं त्वासीद्वृषणस्तस्य वंशकृत्।
वृषणाद्वृष्णयः सर्व्वे मधोस्तु माधवाः स्मृताः ॥ २०६ ॥
यादवा यदुनाम्ना ते निरुच्यन्ते च हैहयाः।
न तस्य वित्तनाशः स्यान्नष्टं प्रतिलभेच्च सः ॥ २०७ ॥
कार्त्तवीर्य्यस्य यो जन्म कथयेदिह नित्यशः।
एते ययातिपुत्राणां पञ्च वंशा द्विजोत्तमाः ॥ २०८ ॥
कीर्त्तिता लोकवीराणां ये लोकान् धारयन्ति वै।
भूतानीव मुनिश्रेष्ठाः पञ्च स्थावरजङ्गमान् ॥ २०९ ॥
श्रुत्वा पञ्च विसर्गांस्तु राजा धर्म्मार्थकोविदः।
वशी भवति पञ्चानामात्मजानां तथेश्वरः ॥ २१० ॥
लभेत् पञ्च वरांश्चैव दुर्लभानिह लौकिकान्।
आयुः कीर्त्ति तथा पुत्रानैश्वर्य्यं भूमिमेव च ॥ २११ ॥
धारणाच्छ्रवणाच्चैव पञ्चवर्गस्य भो द्विजाः।
क्रोष्टोर्व्वंशं मुनिश्रेष्ठाः शृणुध्वं गदतो मम ॥ २१२ ॥
यदोर्व्वंशधरस्याथ यज्विनः पुण्यकर्म्मिणः।
क्रोष्टोर्व्वंशं हि श्रुत्वैव सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २१३ ॥
यस्यान्ववायजो विष्णुर्हरिर्वृष्णिकुलोद्वहः।

इति श्रीब्राह्मे महापुराणे ययतिवंशानुकीर्त्तनं नाम
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

तत्रादौ यदुपुत्र क्रोष्टुवंशवर्णनम् ।

लोमहर्षण उवाच ।

गान्धारी चैव माद्री च क्रोष्टोर्भार्य्ये बभूवतुः ।
गान्धारी जनयामास अनमित्रं महाबलम् ॥ १ ॥
माद्री युधाजितं पुत्रं ततोऽन्यं देवमीढुषम् ।
तेषां वंशस्त्रिधा भूतो वृष्णीनां कुलवर्द्धनः ॥ २ ॥
माद्र्याः पुत्रौ तु जज्ञाते श्रुतौ वृष्ण्यन्धकावुभे ।
जज्ञाते तनयौ वृष्णेः श्वफल्कश्चित्रकस्तथा ॥ ३ ॥
श्वफल्कस्तु मुनिश्रेष्ठा धर्म्मात्मा यत्र वर्तते ।
नास्ति व्याधिभयं तत्र नावर्षस्तापमेव च ॥ ४ ॥
कदाचित् काशिराजस्य विषये मुनिसत्तमाः ।
त्रीणि वर्षाणि पूर्णानि नावर्षत् पाकशासनः ॥ ५ ॥
स तत्र चानयामास श्वफल्कं परमार्चितम् ।
श्वफल्कपरिवर्त्तेन ववर्ष हरिवाहनः ॥ ६ ॥
श्वफल्कः काशिराजस्य सुतां भार्य्यामविन्दत ।
गान्दिनीं नाम गां सा च ददौ विप्राय नित्यशः ॥ ७ ॥
दाता यज्वा च वीरश्च श्रुतवानतिथिप्रियः ।
अक्रूरः सुषुवे तस्माच्छ्वफल्काद्भूरिदक्षिणः ॥ ८ ॥

उपमद्गु स्तथा मद्गुमद्गुरश्चारिमेजयः।
आविक्षितस्तथाक्षेपः शत्रुघ्नश्चारिमर्द्दनः॥ ९॥
धर्म्मधृग् यतिधर्म्मा च धर्म्मोक्षान्धकरुस्तथा।
आवाहप्रतिवाहौ च सुन्दरी च वराङ्गना॥ १०॥
अक्रूरेणोग्रसेनायां सुगात्र्यां द्विजसत्तमाः।
प्रसेनश्चोपदेवश्च जज्ञाते देववर्च्चसौ॥ ११॥
चित्रकस्याभवन् पुत्राः पृथुर्विपृथुरेव च।
अश्वग्रीवोऽश्वबाहुश्च स्वपार्श्वकगवेषणौ॥ १२॥
अरिष्टनेमिरश्वश्च सुधर्मा धर्म्मभृत्तथा।
सुबाहुर्बहुबाहुश्च श्रविष्ठाश्रवणे स्त्रियौ॥ १३॥
असिक्न्यां जनयामास शूरं वै देवमीढुषम्।
महिष्यां जज्ञिरे शूरा भोज्यायां पुरुषा दश॥ १४॥
वसुदेवो महाबाहुः पूर्व्वमानकदुन्दुभिः।
जज्ञे यस्य प्रसूतस्य दुन्दुभ्याः प्राणदन् दिवि॥ १५॥
आनकानां च संह्रादः सुमहानभवद्दिवि।
पपात पुष्पवर्षश्च शूरस्य जनने महान्॥ १६॥
मनुष्यलोके कृत्स्नेऽपि रूपे नास्ति समो भुवि।
यस्यासीत्पुरुषाग्र्यस्य कान्तिश्चन्द्रमसो यथा॥ १७॥
देवभागस्ततो जज्ञे तथा देवश्रवाः पुनः।
अनाधृष्टिः कनवको वत्सवानथ गृञ्जमः॥ १८॥
श्यामः शमीको गण्डूषः पञ्च चास्य वराङ्गनाः।
पृथुकीर्त्तिः पृथा चैव श्रुतदेवा श्रुतश्रवा॥ १९॥

राजाधिदेवी च तथा पञ्चैता वीरमातरः ।
श्रुतश्रवायां चैद्यस्तु शिशुपालोऽभवन्नृपः ॥ २० ॥
हिरण्यकशिपुर्योऽसौ दैत्यराजोऽभवत्पुरा ।
पृथुकीर्त्यां तु सञ्जज्ञे तनयो वृद्धशर्म्मणः ॥ २१ ॥
करूषाधिपतिर्वीरो दन्तवक्रो महाबलः ।
पृथां दुहितरं चक्रे कुन्तिस्तां पाण्डुरावहत् ॥ २२ ॥
यस्यां स धर्म्मविद्राजा धर्म्मो जज्ञे युधिष्ठिरः ।
भीमसेनस्तथा वातादिन्द्राच्चैव धनञ्जयः ॥ २३ ॥
लोकेऽप्रतिरथो वीरः शक्रतुल्यपराक्रमः ।
अनमित्राच्छिनिर्जज्ञे कनिष्ठाद्वृष्णिनन्दनात् ॥ २४ ॥
शैनेयः सत्यकस्तस्माद्युयुधानश्च सात्यकिः ।
उद्धवो देवभागस्य महाभागः सुतोऽभवत् ॥ २५ ॥
पण्डितानां परं प्राहुर्देवश्रवसमुत्तमम् ।
अश्मक्यं प्राप्तवान् पुत्रमनाधृष्टिर्यशस्विनम् ॥ २६ ॥
निवृत्तशत्रुं शत्रुघ्नं श्रुतदेवा त्वजायत ।
श्रुतदेवात्मजास्ते तु नैषादिर्यः परिश्रुतः ॥ २७ ॥
एकलव्यो मुनिश्रेष्ठा निषादैः परिवर्द्धितः ।
वत्सवते त्वपुत्राय वसुदेवः प्रतापवान् ।
अद्भिर्ददौ सुतं वीरं शौरिः कौशिकमौरसम् ॥ २८ ॥
गण्डूषाय ह्यपुत्राय विष्वक्सेनो ददौ सुतान् ।
चारुदेष्णं सुदेष्णञ्च पञ्चालं कृतलक्षणम् ॥ २९ ॥

असंग्रामेण यो वीरो नावर्तत कदाचन ।
रौक्मिणेयो महाबाहुः कनीयान् द्विजसत्तमाः ॥ ३० ॥
वायसानां सहस्राणि यं यान्तं पृष्ठतोऽन्वयुः ।
चाद्यमद्योपभोक्ष्यामश्चारुदेष्णहतानिति ॥ ३१ ॥
तन्त्रिजस्तन्त्रिपालश्च सुतौ कनवकस्य तौ ।
वीरुश्चाश्वहनुश्चैव वीरौ तावथ गृञ्जिमौ ॥ ३२ ॥
श्यामपुत्रः शमीकस्तु शमीको राज्यमावहत् ।
जुगुप्समानो भोजत्वाद्राजसूयमवाप सः ॥ ३३ ॥
अजातशत्रुः शत्रूणां जज्ञे तस्य विनाशनः ।
वसुदेवसुतान् वीरान् कीर्तयिष्याम्यतःपरम् ॥ ३४ ॥
वृष्णेस्त्रिविधमेवन्तु बहुशाखं महौजसम् ।
धारयन् विपुलं वंशं नानर्थैरिह युज्यते ॥ ३५ ॥
याः पत्न्यो वसुदेवस्य चतुर्द्दश वराङ्गनाः ।
पौरवी रौहिणी नाम मतिरादिस्तथापरा ॥ ३६ ॥
वैशाखी च तथा भद्रा सुनाम्नी चैव पञ्चमी ।
सहदेवा शान्तिदेवा श्रीदेवी देवरक्षिता ॥ ३७ ॥
वृकदेव्युपदेवी च देवकी चैव सप्तमी ।
सुतनुर्वडवा चैव द्वे एते परिचारिके ॥ ३८ ॥
पौरवी रोहिणी नाम बाह्लिकस्यात्मजाभवत् ।
ज्येष्ठा पत्नी मुनिश्रेष्ठा दयितानकदुन्दुभेः ॥ ३९ ॥
लेभे ज्येष्ठं सुतं रामं सारणं शठमेव च ।
दुर्दमं दमनं शुभ्रं पिण्डारकमुशीनरम् ॥ ४० ॥

चित्रा नाम कुमारी च रोहिणीतनया नव।
चित्रा सुभद्रेति पुनर्विख्याता मुनिसत्तमाः ॥ ४१ ॥
वसुदेवाच्च देवक्यां जज्ञे शौरिर्महायशाः।
रामाच्च निशठो जज्ञे रैवत्यां दयितः सुतः ॥ ४२ ॥
सुभद्रायां रथो पार्थादभिमन्युरजायत।
अक्रूरात्काशिकन्यायां सत्यकेतुरजायत ॥ ४३ ॥
वसुदेवस्य भार्यासु महाभागासु सप्तसु।
ये पुत्रा जज्ञिरे शूराः समस्तांस्तान्निबोधत ॥ ४४ ॥
भोजश्च विजयश्चैव शान्तिदेवासुतावुभौ।
वृकदेवः सुनामायां गदश्चास्तां सुतावुभौ ॥ ४५ ॥
अगावहं महात्मानं वृकदेवी व्यजायत।
कन्या त्रिगर्तराजस्य भार्या वै शिशिरायणेः ॥ ४६ ॥
जिज्ञासां पौरुषे चक्रे न चस्कन्दे च पौरुषम्।
कृष्णायससमप्रख्या वर्ष द्वादशमे तथा ॥ ४७ ॥
मिथ्याभिशस्तो गार्ग्यस्तु मन्युनातिसमीरितः।
घोषकन्यामुपादाय मैथुनायोपचक्रमे ॥ ४८ ॥
गोपाली चाप्सरास्तस्य गोपस्त्रीवेशधारिणी।
धारयामास गार्ग्यस्य गर्भं दुर्धरमच्युतम् ॥ ४९ ॥
मानुष्यां गर्गभार्यायां नियोगाच्छूलपाणिनः।
स कालयवनो नाम यज्ञे राजा महाबलः ॥ ५० ॥
वृत्तपूर्वार्धकायस्तु सिंहसंहननो युवा।
अपुत्रस्य स राज्ञस्तु ववृधेऽन्तःपुरे शिशुः ॥ ५१ ॥

यवनस्य मुनिश्रेष्ठाः स कालयवनोऽभवत् ।
आयुध्यमानो नृपतिः पर्य्यपृच्छद् द्विजोत्तम् ॥ ५२ ॥
वृष्ण्यन्धककुलं तस्य नारदोऽकथयद् विभुः ।
अक्षौहिण्या तु सैन्यस्य मथुरामभ्ययात्तदा ॥ ५३ ॥
दूतं सम्प्रेषयामास वृष्ण्यन्धकनिवेशनम् ।
ततो वृष्ण्यन्धकाः कृष्णं पुरस्कृत्य महामतिम् ॥ ५४ ॥
समेता मन्त्रयामासुर्यवनस्य भयात्तदा ।
कृत्वा विनिश्चयं सर्व्वे पलायनमरोचयन् ॥ ५५ ॥
विहाय मथुरां रम्यां मानयन्तः पिनाकिनम् ।
कुशस्थलीं द्वारवतीं निवेशयितुमीप्सवः ॥ ५६ ॥
इति कृष्णस्य जन्मेदं यः शुचिर्नियतेन्द्रियः ।
पर्व्वसु श्रावयेद्विद्वाननृणः स सुखी भवेत् ॥ ५७ ॥

इति श्रीब्राह्मे महापुराणे कृष्णजन्मानुकीर्त्तनं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

वृष्णिवंशवर्णनम् ।

लोमहर्षण उवाच ।

क्रोष्टारथाभवत् पुत्रो वृजिनीवान्महायशाः ।
वार्जिनीवतमिच्छन्ति स्वाहिं स्वाहाकृतां वरम् ॥ १ ॥

स्वाहिपुत्रोऽभवद्राजा उषद्गुर्वदतां वरः ॥
महाक्रतुभिरीजे यो विविधैर्भूरिदक्षिणैः ॥ २ ॥
ततः प्रसूतिमिच्छन् वै उषद्गुःसोऽग्र्यमात्मजम् ।
जज्ञे चित्ररथस्तस्य पुत्रः कर्म्मभिरन्वितः ॥ ३ ॥
आसीच्चैत्ररथिर्वीरो यज्वा विपुलदक्षिणः ।
शशबिन्दुः परं वृत्तं राजर्षीणामनुष्ठितः ॥ ४ ॥
पृथुश्रवाः पृथुयशा राजासीच्छाशबिन्दवः ।
शंसन्ति च पुराणज्ञाः पार्थश्रवसमन्तरम् ॥ ५ ॥
अन्तरस्य सुयज्ञस्तु सुयज्ञतनयोऽभवत् ।
उषतो यज्ञमखिलं स्वधर्म्मे च कृतादरः ॥ ६ ॥
शिनेयुरभवत् पुत्र उषतः शत्रुतापनः ।
मरुतस्तस्य तनयो राजर्षिरभवन्नृपः ॥ ७ ॥
मरुतोऽलभत ज्येष्ठं सुतं कम्बलबर्हिषम् ।
चचार विपुलं धर्म्मममर्षात् प्रेत्यभागपि ॥ ८ ॥
स सत् प्रसूतिमिच्छन् वै सुतं कम्बलबर्हिषः ।
बभूव रुक्मकवचः शतप्रसवतः सुतः ॥ ९ ॥
निहत्य रुक्मकवचः शतं कवचिनां रणे ।
धन्विनां निशितैर्बाणैरवाप श्रियमुत्तमाम् ॥ १० ॥
जज्ञे च रुक्मकवचात् पराजित्परवीरहा ।
जज्ञिरे पञ्च पुत्रास्तु महावीर्य्याः पराजिताः ॥ ११ ॥
रुक्मेषुः पृथुरुक्मश्च ज्यामघः पालितो हरिः ।
पालितं च हरिं चैव विदेहेभ्यः पिता ददौ ॥ १२ ॥

रुक्मेषुरभवद्राजा पृथुरुक्मस्य संश्रयात् ।
ताभ्यां प्रव्राजितो राजा ज्यामघोऽवसदाश्रमे ॥ १३ ॥
प्रशान्तश्च तदा राजा ब्राह्मणैश्चैवबोधितः ।
जगाम धनुरादाय देशमन्यं ध्वजी रथी ॥ १४ ॥
नर्मदाकूलमेकाकी मेखलां मृत्तिकावतीम् ।
ऋक्षवन्तं गिरिं जित्वा शुक्तिमत्यामुवास सः ॥ १५ ॥
ज्यामघस्याभवद्भार्य्या शैब्या बलवती सती ।
अपुत्रोऽपि स राजा वै नान्यां भार्य्यामविन्दत ॥ १६ ॥
तस्यासीद्विजयो युद्धे तत्र कन्यामवाप सः ।
भार्य्यामुवाच सन्त्रस्तः स्नुषेति स जनेश्वरः ॥ १७ ॥
एतच्छ्रुत्वाब्रवीद्देवी कस्य देव स्नुषेति वै ।
अब्रवीत्तदुपश्रुत्य ज्यामघो राजसत्तमः ॥ १८ ॥

राजोवाच ।

यस्ते जनिष्यते पुत्रस्तस्य भार्य्योपपादिता ॥ १९ ॥

लोमहर्षण उवाच ।

उग्रेण तपसा तस्याः कन्यायाः सा व्यजायत ।
पुत्रं विदर्भं सुभगा शैब्या परिणता सती ॥ २० ॥
राजपुत्र्यां तु विद्वांसौ स्नुषायां क्रथकैशिकौ ।
पश्चाद्विदर्भोऽजनयच्छूरौ रणविशारदौ ॥ २१ ॥
भीमो विदर्भस्य सुतः कुन्तिस्तस्यात्मजोऽभवत् ।
कुन्तेर्धृष्टः सुतो जज्ञे रणधृष्टः प्रतापवान् ॥ २२ ॥

धृष्टस्य जज्ञिरे शूरास्त्रय परमधार्मिकाः ।
आवन्तश्च दशार्हश्च बली विषहरश्च सः ॥ २३ ॥
दशार्हस्य सुतो व्योमा व्योम्नो जीमूत उच्यते ।
जीमूतपुत्रो विकृतिस्तस्य भीमरथः स्मृतः ॥ २४ ॥
अथ भीमरथस्यासीत् पुत्रो नवरथस्तथा ।
तस्य चासीद्दशरथः शकुनिस्तस्य चात्मजः ॥ २५ ॥
तस्मात्करम्भः कारम्भिर्देवरातोऽभवन्नृपः ।
देवक्षत्रोऽभवत्तस्य वृद्धक्षत्रो महायशाः ॥ २६ ॥
देवगर्भसमो जज्ञे देवक्षत्रस्य नन्दनः ।
मधूनां वंशकृद्राजा मधुर्मधुरवागपि ॥ २७ ॥
मधोर्जज्ञेऽथ वैदर्भ्यां पुरुद्वान् पुरुषोत्तमः ।
ऐक्ष्वाकी चाभवद्भार्या मधोस्तस्यां व्यजायत ॥ २८ ॥
सत्वान् सत्त्वगुणोपेतः सात्वतां कीर्त्तिवर्द्धनः ।
इमां विसृष्टिं विज्ञाय ज्यामघस्य महात्मनः ॥
युज्यते परमप्रीत्या प्रजावांश्च भवेत् सदा ॥ २९ ॥

लोमहर्षण उवाच ।

सत्वतः सत्त्वसम्पन्नान् कौशल्या सुषुवे सुतान् ।
भागिनं भजमानं च दिव्यं देवावृधं नृपम् ॥ ३० ॥
अन्धकं च महाबाहुं वृष्णिं च यदुनन्दनम् ।
तेषां विसर्गाश्चत्वारो विस्तरेणेह कीर्त्तिताः ॥ ३१ ॥
भजमानस्य सृञ्जयी बाह्यकाथोपबाह्यका ।
आस्तां भार्ये तयोस्तस्माज्जज्ञिरे बहवः सुताः ॥ ३२ ॥

किमिश्च क्रमणश्चैव धृष्टः शूरः पुरञ्जयः ।
एते बाह्यकसृञ्जय्यां भजमानाद्विजज्ञिरे ॥ ३३ ॥
अयुताजित् सहस्राजिच्छताजित्वथ दासकः ।
उपबाह्यकसृञ्जय्यां भजमानाद्विजज्ञिरे ॥ ३४ ॥
यज्वा देवावृधो राजा चचार विपुलं तपः ।
पुत्रः सर्व्वगुणोपेतो मम स्यादिति निश्चितम् ॥ ३५ ॥
संयुज्यमानस्तपसा पर्णाशाया जलं स्पृशन् ।
सदोपस्पृशतस्तस्य चकार प्रियमापगा ॥ ३६ ॥
चिन्तयाभिपरीता सा न जगामैव निश्चयम् ।
कल्याणत्वान्नरपतेस्तस्या सा निम्नगोत्तमा ॥ ३७ ॥
नाभ्यगच्छतु तां नारी यस्यामेवं विधः सुतः ।
भवेत्तस्मात् स्वयं गत्वा भवाम्यस्य सहानुगा ॥ ३८ ॥
अथ भूत्वा कुमारी सा बिभ्रती परमं वपुः ।
वरयामास नृपतिं तामियेष च स प्रभुः ॥ ३९ ॥
तस्यामाधत्त गर्भं स तेजस्विनमुदारधीः ।
अथ सा दशमे मासि सुषुवे सरितां वरा ॥ ४० ॥
पुत्रं सर्व्वगुणोपेतं बभ्रुं देवावृधं द्विजाः ।
अत्र वंशे पुराणज्ञा गायन्तीति परिश्रुतम् ॥ ४१ ॥
गुणान् देवावृधस्यापि कीर्त्तयन्तो महात्मनः ।
यथैवाग्रे तथा दूरात्पश्यामस्तावदन्तिकात् ॥ ४२ ॥
बभ्रुः श्रेष्ठो मनुष्याणां देवैर्देवावृधः समः ।
षष्टिश्च षट् च पुरुषाः सहस्राणि च सप्त च ॥ ४३ ॥

एतेऽमृतत्वं प्राप्ता वै बभ्रोर्दैवावृधादपि ।
यज्वा दानपतिर्धीमान् ब्रह्मण्यः सुदृढायुधः ॥ ४४ ॥
तस्यान्ववायः सुमहान्भोजा ये मार्त्तिकावताः ।
अन्धकात्काश्यदुहिता चतुरोऽलभतात्मजान् ॥ ४५ ॥
कुकुरं भजमानं च ससकं बलवाहिषम् ।
कुकुरस्य सुतो वृष्टिर्वृष्टेस्तु तनयस्तथा ॥ ४६ ॥
कपोतरोमा तस्याथ तितिरिस्तनयोऽभवत् ।
जज्ञे पुनर्वसुस्तस्मादभिजिच्च पुनर्वसोः ॥ ४७ ॥
तथा वै पुत्रमिथुनं बभुवाभिजितः किल ।
आहुकः श्राहुकश्चैव ख्यातौ ख्यातिमतां वरौ ॥ ४८ ॥
इमां चोदाहरन्त्यत्र गाथां प्रति तमाहुकम् ।
श्वेतेन परिवारेण किशोरप्रतिमोमहान् ॥ ४९ ॥
अशीतिवर्म्मणा युक्त आहुकः प्रथमं व्रजेत् ।
नापुत्रवान्नाशतदो नासहस्रशतायुषः ॥ ५० ॥
नाशुद्धकर्म्मा नायज्वा यो भोजमभितो व्रजेत् ।
पूर्व्वस्यां दिशि नागानां भोजस्य प्रययुः किल ॥ ५१ ॥
सोमात्सङ्गानुकर्षाणां ध्वजिनां सवरूथिनाम् ।
रथानां मेघघोषाणां सहस्राणि दशैव तु ॥ ५२ ॥
रौप्यकाञ्चनकक्षाणां सहस्राण्येकविंशतिः ।
तावत्येव सहस्राणि उत्तरस्यां तथा दिशि ॥ ५३ ॥
आभूमिपाला भोजास्तु सन्ति ज्याकिङ्किणीकिनः ।
आहुः किं चाप्यवन्तिभ्यः स्वसारं ददुरन्धकाः ॥ ५४ ॥

आहुकस्य तु काश्यायां द्वौ पुत्रौ सम्बभूवतुः ।
देवकस्याभवन् पुत्राश्चत्वारस्त्रिदशोपमाः ॥ ५५ ॥
देववानुपदेवश्च संदेवो देवरक्षितः ॥ ५६ ॥
कुमार्य्यः सप्त चास्याथ वसुदेवाय ता ददौ ।
देवकी शान्तिदेवा च सुदेवा देवरक्षिता ॥ ५७ ॥
वृकदेव्युपदेवी च सुनाम्नी चैव सप्तमी ।
नवोग्रसेनस्य सुतास्तेषां कंसस्तु पूर्व्वजः ॥ ५८ ॥
न्यग्रोधश्च सुनामा च तथा कङ्कः सुभूषणः ।
राष्ट्रपालोऽथ सुतनुरनावृष्टिस्तु पुष्टिमान् ॥ ५९ ॥
तेषां स्वसारः पञ्चासन् कंसा कंसवती तथा ।
सुतनू राष्ट्रपाली च कङ्का चैव वराङ्गना ॥ ६० ॥
उग्रसेनः सहापत्यो व्याख्यातः कुकुरोद्भवः ।
कुकुराणामिमं वंशं धारयन्नमितौजसाम् ॥ ६१ ॥
आत्मनो विपुलं वंशं प्रजावानाप्नुयान्नरः ॥ ६२ ॥

इति श्रीब्राह्मे महापुराणे वृष्णिवंशनिरूपणं नाम
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोड़शोऽध्यायः ।

तत्रादौ सत्राजिदुपाख्यानवर्णनम् ।

लोमहर्षण उवाच ।

भजमानस्य पुत्रोऽथ रथमुख्यो विदूरथः ।
राजाधिदेवः शूरस्तु विदूरथसुतोऽभवत् ॥ १ ॥
राजाधिदेवस्य सुता जज्ञिरे वीर्य्यवत्तराः ।
दत्तातिदत्तौ बलिनौ शोणाश्वः श्वेतवाहनः ॥ २ ॥
शमी च दण्डशर्म्मा च दन्तशत्रुश्च शत्रुजित् ।
श्रवणा च श्रविष्ठा च स्वसारौ सम्बभूवतुः ॥ ३ ॥
शमिपुत्रः प्रतिक्षत्रः प्रतिक्षत्रस्य चात्मजः ।
स्वयम्भोजः स्वयम्भोजाद्धृदिकः सम्बभूव ह ॥ ४ ॥
तस्य पुत्रा बभूवुर्हि सर्व्वे भीमपराक्रमाः ।
कृतवर्म्माग्रजस्तेषां शतधन्वा तु मध्यमः ॥ ५ ॥
देवान्तश्च नरान्तश्च भिषग्वैतरणश्च यः ।
सुदान्तश्चातिदान्तश्च निकाश्यः कामदम्भकः ॥ ६ ॥
देवस्तस्याभवत् पुत्रो विद्वान् कम्बलवर्हिषः ।
असमौजाः सुतस्तस्य नासमौजाश्च तावुभौ ॥ ७ ॥
अजातपुत्राय सुतान् प्रददावसमौजसे ।
सुदंष्ट्रश्च सुचारुश्च कृष्ण इत्यन्धकाः स्मृताः ॥ ८ ॥
गान्धारी चैव माद्री च क्रोष्टुभार्य्ये बभूवतुः ।
गान्धारी जनयामास अनमित्रं महाबलम् ॥ ९ ॥

माद्री युधाजितं पुत्रं ततो वै देवमीढुषम् ।
अनमित्रममित्राणां जेतारमपराजितम् ॥ १० ॥
अनमित्रसुतो निघ्नो निघ्नतो द्वौ बभूवतुः ।
प्रसेनश्चाथ सत्राजिच्छत्रुसेनाजितावुभौ ॥ ११ ॥
प्रसेनो द्वारवत्यां तु निवसन् वै महामणिम् ।
दिव्यं स्यमन्तकं नाम स सूर्य्यादुपलब्धवान् ॥ १२ ॥
तस्य सत्राजितः सूर्य्यः यथा प्राणसमोऽभवत् ।
स कदाचिन्निशापाये रथेन रथिनां वरः ॥ १३ ॥
तोयकूलमपःप्रष्टुमुपस्थातुं ययौ रविम् ।
तस्योपतिष्ठतः सूर्यं विवस्वानग्रतः स्थितः ॥ १४ ॥
विस्पष्टमूर्त्तिर्भगवांस्तेजोमण्डलवान् विभुः ।
अथ राजा विवस्वन्तमुवाच स्थितमग्रतः ॥ १५ ॥
यथैव व्योम्नि पश्यामि सदा त्वां ज्योतिषां पते ।
तेजोमण्डलिनं देवं तथैव पुरतः स्थितम् ॥ १६ ॥
को विशेषोऽस्ति मे त्वत्तः सख्येनोपगतस्य वै ।
एतच्छ्रुत्वा तु भगवान्मणिरत्नं स्यमन्तकम् ॥ १७ ॥
स्वकण्ठादवमुच्याथ एकान्ते न्यस्तवान् विभुः ।
ततो विग्रहवन्तं तं ददर्श नृपतिस्तदा ॥ १८ ॥
प्रीतिमानथ तं दृष्ट्वा मुहूर्त्तं कृतवान् कथाम् ।
तमभिप्रस्थितं भूयो विवस्वन्तं स सत्रजित् ॥ १९ ॥
लोकान् भासयसे सर्व्वान् येन त्वं सततं प्रभो ।
तदेतन्मणिरत्नं मे भगवन् दातुमर्हसि ॥ २० ॥

ततः स्यमन्तकमणिं दत्तवान् भास्करस्तदा ।
स तमाबध्य नगरीं प्रविवेश महीपतिः ॥ २१ ॥
तं जनाः पर्यधावन्तः सूर्योऽयं गच्छतीति ह ।
स्वां पुरीं स विस्मिाय राजा त्वन्तःपुरं तथा ॥ २२ ॥
तं प्रसेनजितं दिव्यं मणिरत्नं स्यमन्तकम् ।
ददौ भ्रात्रे नरपतिः प्रेम्णा सत्राजिदुत्तम् ॥ २३ ॥
स मणिं स्यन्दते रुक्मं वृष्ण्यन्धकनिवेशने ।
कालवर्षी च पर्जन्यो न च व्याधिभयं ह्यभूत् ॥ २४ ॥
लिप्सां चक्रे प्रसेनस्य मणिरत्ने स्यमन्तके ।
गोविन्दो न च तं लेभे शक्तोऽपि न जहार सः ॥ २५ ॥
कदाचिन्मृगयां यातः प्रसेनस्तेन भूषितः ।
स्यमन्तककृते सिंहाद्वधं प्राप वनेचरात् ॥ २६ ॥
अथ सिंहं प्रधावन्तमृक्षराजो महाबलः ।
निहत्य मणिरत्नं तदादाय प्राविशद्गुहाम् ॥ २७ ॥
ततो वृष्ण्यन्धकाः कृष्णं प्रसेनवधकारणात् ।
प्रार्थनां तां मणेर्बुद्ध्वा सर्व्वे एव शशङ्किरे ॥ २८ ॥
स शङ्क्यमानो धर्म्मात्मा अकारी तस्य कर्म्मणः ।
आहरिष्ये मणिमिति प्रतिज्ञाय वनं ययौ ॥ २९ ॥
यत्र प्रसेनो मृगयां व्याचरत्तत्र चाप्यथ ।
प्रसेनस्य पदं गृह्य पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ ३० ॥
ऋक्षवन्तं गिरिवरं विन्ध्यं च गिरिमुत्तम् ।
अन्वेषयन् परिश्रान्तः स ददर्श महामनाः ॥ ३१ ॥

साश्वं हतं प्रसेनं तु नाविन्दत च तन्मणिम् ।
अथ सिंहः प्रसेनस्य शरीरस्याविदूरतः ॥ ३२ ॥
ऋक्षेण निहतो दृष्टः पदैर्ऋक्षस्तु सूचितः ।
पदैस्तैरन्वियायाथ गुहामृक्षस्य माधवः ॥ ३३ ॥
स हि ऋक्षबिले वाणीं शुश्राव प्रमदेरिताम् ।
धात्र्या कुमारमादाय सुतं जाम्बवतो द्विजाः ॥ ३४ ॥
क्रीडयन्त्या च मणिना मा रोदीरित्यथेरिताम् ।

धात्र्युवाच ।

सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।
सुकुमारक मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥ ३५ ॥
व्यक्तितस्तस्य शब्दस्य तूर्णमेव बिलं ययौ ।
प्रविश्य तत्र भगवांस्तदृक्षबिलमञ्जसा ॥ ३६ ॥
स्थापयित्वा बिलद्वारे यदूँल्लाङ्गलिना सह ।
शार्ङ्गधन्वा बिलस्थं तु जाम्बवन्तं ददर्श सः ॥ ३७ ॥
युयुधे वासुदेवस्तु बिले जाम्बवता सह ।
बाहुभ्यामेव गोविन्दो दिवसानेकविंशतिम् ॥ ३८ ॥
प्रविष्टेऽथ बिले कृष्णे बलदेवपुरःसराः ।
पुरीं द्वारवतीमेत्य हतं कृष्णं न्यवेदयन् ॥ ३९ ॥
वासुदेवोऽपि निर्जित्य जाम्बवन्तं महाबलम् ।
लेभे जाम्बवतीं कन्यामृक्षराजस्य सम्मताम् ॥ ४० ॥
मणिं स्यमन्तकं चैव जग्राहात्मविशुद्धये ।
अनुनीयर्क्षराजं तु निर्ययौ च ततो बिलात् ॥ ४१ ॥

उपायाद्द्वारकां कृष्णः सविनीतैः पुरःसरैः ।
एवं स मणिराहृत्य विशोध्यात्मानमच्युतः ॥ ४२ ॥
ददौ सत्राजिते तं वै सर्व्वसात्वतसंसदि ।
एवं मिथ्याभिशस्तेन कृष्णेनामित्रघातिना ॥ ४३ ॥
आत्मा विशोधितः पापाद्विनिर्जित्य स्यमन्तकम् ।
सत्राजितो दश त्वासन् भार्य्यास्तासां शतं सुताः ॥ ४४ ॥
ख्यातिमन्तस्त्रयस्तेषांभङ्गकारस्तु पूर्व्वजः ।
वीरो वातपतिश्चैव वसुमेधस्तथैव च ॥ ४५ ॥
कुमार्य्यश्चापि तिस्रो वै दिक्षु ख्याता द्विजोत्तमाः ।
सत्यभामोत्तमा तासां व्रतिनी च दृढव्रता ॥ ४६ ॥
तथा प्रस्वापिनी चैव भार्य्याः कृष्णाय ता ददौ ।
सभार्य्यौ भङ्गकारिस्तु नावेयश्च नरोत्तमौ ॥ ४७ ॥
जज्ञाते गुणसम्पन्नौ विश्रुतौ रूपसम्पदा ।
माद्र्याः पुत्रोऽथ जज्ञेऽथ वृष्णिपुत्रो युधाजितः ॥ ४८ ॥
जज्ञाते तनयौ वृष्णेः श्वफल्कश्चित्रकस्तथा ।
श्वफल्कः काशिराजस्य सुतां भार्य्यामविन्दत ॥ ४९ ॥
गान्दिनीं नाम तस्याश्च गाः सदा प्रददौ पिता ।
तस्यां जज्ञे महाबाहुः श्रुतवानतिथिप्रियः ॥ ५० ॥
अक्रूरोऽथ महाभागो जज्ञे विपुलदक्षिणः ।
उपमद्गुस्तथा मद्गुर्म्मृदरश्चारिमर्दनः ॥ ५१ ॥
आरिक्षेपस्तथोपेक्षः शत्रुहा चारिमेजयः ।
धर्म्मभृच्चापि धर्म्मा च गृध्रमोजान्धकस्तथा ॥ ५२ ॥

आवाहप्रतिवाहौ च सुन्दरी च वराङ्गना ॥ ५३ ॥
विश्रुताश्वस्य महिषी कन्या चास्य वसुन्धरा ॥ ५४ ॥
रूपयौवनसम्पन्ना सर्व्वसत्त्वमनोहरा ।
अक्रूरेणोग्रसेनायां सुतौ वै कुलनन्दनौ ॥ ५५ ॥
वसुदेवश्चोपदेवश्च जज्ञाते देववर्च्चसौ ।
चित्रकस्याभवन् पुत्राः पृथुर्व्विपृथुरेव च ॥ ५६ ॥
अश्वग्रीवोऽश्वबाहुश्च सुपार्श्वकगवेषणौ ।
अरिष्टनेमिश्च सुता धर्म्मो धर्म्मभृदेव च ॥ ५७ ॥
सुबाहुर्बहुबाहुश्च श्रविष्ठाश्रवणे स्त्रियौ ।
इमां मिथ्याभिशस्तिं यः कृष्णस्य समुदाहृतम् ॥ ५८ ॥
वेद मिथ्याभिशापास्तं न स्पृशन्ति कदाचन ॥ ५९ ॥

इति स्यमन्तकप्रत्यानयननिरूपणं नाम
षोड़शोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

स्यमन्तकोपाख्यानवर्णनम्

लोमहर्षण उवाच ।

यस्तु सत्राजिते कृष्णो मणिरत्नं स्यमन्तकम् ।
ददाद्भरद्वाजकृष्णर्भोजेन शतधन्वना ॥ १ ॥

सदा हि प्रार्थयामास सत्यभामामनिन्दिताम् ।
अक्रूरोऽन्तरमन्विष्यन्मणिं चैव स्यमन्तकम् ॥ २ ॥
सत्राजितं ततो हत्वा शतधन्वा महाबलः ।
रात्रौ तं मणिमादाय ततोऽक्रूराय दत्तवान् ॥ ३ ॥
अक्रूरस्तु तदा विप्रा रत्नमादाय चोत्तमम् ।
समयं कारयाञ्चक्रे नावेद्योऽहं त्वयेत्युत ॥ ४ ॥
वयमभ्युत्प्रपत्स्यामः कृष्णेन त्वां प्रधर्षितम् ।
ममाद्य द्वारका सर्व्वा वशे तिष्ठत्यसंशयम् ॥ ५ ॥
हते पितरि दुःखार्त्ता सत्यभामा मनस्विनी ।
प्रययौ रथमारुह्य नगरं वारणावतम् ॥ ६ ॥
सत्यभामा तु तद्वृत्तं भोजस्य शतधन्वनः ।
भर्त्तुर्निवेद्य दुःखार्त्ता पार्श्वस्थाश्रूण्यवर्त्तयत् ॥ ७ ॥
पाण्डवानां च दग्धानां हरिः कृत्वोदकक्रियाम् ।
कुल्यार्थे चापि पाण्डूनां न्ययोजयत सात्यकिम् ॥ ८ ॥
ततस्त्वरितमागम्य द्वारकां मधुसूदनः ।
पूर्व्वजं हलिनं श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

हतः प्रसेनः सिंहेन सत्राजिच्छतधन्वना ।
स्यमन्तकस्तु मद्गामी तस्य प्रभुरहं विभो ॥ १० ॥
तदारोह रथं शीघ्रं भोजं हत्वा महारथम् ।
स्यमन्तको महाबाहो अस्माकं स भविष्यति ॥ ११ ॥

लोमहर्षण उवाच ।

ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं भोजकृष्णयोः ।
शतधन्वा ततोऽक्रूरं सर्व्वतोदिशमैक्षत ॥ १२ ॥

संरब्धौ तावुभौ तत्र दृष्ट्वा भोजजनार्दनौ ।
शक्तोऽपि शाठ्याद्धार्दिक्यमक्रूरो नान्वपद्यत ॥ १३ ॥

अपयाने ततो बुद्धिं भोजश्चक्रे भयार्दितः ।
योजनानां शतं साग्रं हृदया प्रत्यपद्यत ॥ १४ ॥

विख्याता हृदया नाम शतयोजनगामिनी ।
भोजस्य वड़वा विप्रा ययौ कृष्णमयोधयत् ॥ १५ ॥

क्षीणां जवेन हृदयामध्वनः शतयोजने ।
दृष्ट्वा रथस्य स्वां वृद्धिं शतधन्वानमर्द्दयत् ॥ १६ ॥
ततस्तस्या हतायास्तु श्रमात् खेदाच्च भो द्विजाः ।
खमुत्पेतुरथ प्राणाः कृष्णो राममथाब्रवीत् ॥ १७ ॥
तिष्ठेह त्वं महाबाहो दृष्टदोषा हता मया ।
पद्भ्यां गत्वा हरिष्यामि मणिरत्नं स्यमन्तकम् ॥ १८ ॥
पद्भ्यामेव ततो गत्वा शतधन्वानमच्युतः ।
मिथिलामभितो विप्रा जघान परमास्त्रवित् ॥ १९ ॥
स्यमन्तकं च नापश्यद्धत्वा भोजं महाबलम् ।
निवृत्तं चाब्रवीत् कृष्णं मणिं देहीति लाङ्गली ॥ २० ॥
नास्तीति कृष्णश्चोवाच ततो रामो रुषान्वितः ।
धिक्शब्दपूर्व्वमसकृत् प्रत्युवाच जनार्द्दनम् ॥ २१ ॥

बलराम उवाच ।

भ्रातृत्वान्मर्षयाम्येष स्वस्ति तेऽस्तु व्रजाम्यहम् ।
कृत्यं न मे द्वारकाया न त्वया न च वृष्णिभिः ॥ २२ ॥

प्रविवेश ततो रामो मिथिलामरिमर्द्दनः ।
सर्व्वकामैरुपहृतैर्मिथिलेनाभिपूजितः ॥ २३ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु बभ्रुर्मतिमतां वरः ।
नानारूपान् क्रतून् सर्व्वानाजहार निरर्गलान् ॥ २४ ॥

दीक्षामयं स कवचं रक्षार्थं प्रविवेश ह ।
स्यमन्तककृते प्राज्ञो गान्दीपुत्रो महायशाः ॥ २५ ॥

अथ रत्नानि चान्यानि धनानि विविधानि च ।
षष्टिं वर्षाणि धर्म्मात्मा यज्ञेष्वेव न्ययोजयत् ॥ २६ ॥

अक्रूरयज्ञा इति ते ख्यातास्तस्य महात्मनः ।
बह्वन्नदक्षिणाः सर्व्वे सर्व्वकामप्रदायिनः ॥ २७ ॥

अथ दुर्य्योधनो राजा गत्वा स मिथिलां प्रभुः ।
गदाशिक्षां ततो दिव्यां बलदेवादवाप्तवान् ॥ २८ ॥

सम्प्रसाद्य ततो रामो वृष्ण्यन्धकमहारथैः ।
आनीतो द्वारकामेव कृष्णेन च महात्मना ॥ २९ ॥

अक्रूरश्चान्धकैः सार्द्धमायातः पुरुषर्षभः ।
हत्वा सत्राजितं सुप्तं सहबन्धुं महाबलः ॥ ३० ॥

ज्ञातिभेदभयात्कृष्णस्तमुपेक्षितवांस्तदा ।
अपयाते तदाक्रूरे नावर्षत्पाकशासनः ॥ ३१ ॥

अनावृष्ट्यो तदा राष्ट्रमभवद्बहुधा कृशम् ।
ततः प्रसादयामासुरक्रूरं कुकुरान्धकाः ॥ ३२ ॥
पुनर्द्वारवतीं प्राप्ते तस्मिन् दानपतौ ततः ।
प्रववर्ष सहस्राक्षः कक्षे जलनिधेस्तदा ॥ ३३ ॥
कन्यां च वासुदेवाय स्वसारं शीलसम्मताम् ।
अक्रूरः प्रददौ धीमान् प्रीत्यर्थं मुनिसत्तमाः ॥ ३४ ॥
अथ विज्ञाय योगेन कृष्णो बभ्रुगतं मणिम् ।
सभामध्यगतः प्राह तमक्रूरं जनार्द्दनः ॥ ३५ ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

यत्तद्रत्नं मणिवरं तव हस्तगतं विभो ।
तत्प्रयच्छ च मानार्ह मयि मानार्य्यकं कृथाः ॥ ३६ ॥
षष्टिवर्षगते काले यो रोषोऽभून्ममानघ ।
स संरुढोऽसकृत् प्राप्तस्ततः कालात्ययो महान् ॥ ३७ ॥
स ततः कृष्णवचनात् सर्व्वसात्वतसंसदि ।
प्रददौ तं मणिं बभ्रुरक्लेशेन महामतिः ॥ ३८ ॥
ततस्तमार्जवात् प्राप्तं बभ्रोर्हस्तादरिन्दमः ।
ददौ हृष्टमनाः कृष्णस्तं मणिं बभ्रवे पुनः ॥ ३९ ॥
स कृष्णहस्तात् सम्प्राप्तं मणिरत्नं स्यमन्तकम् ।
आबध्य गान्दिनीपुत्रो विरराजांशुमानिव ॥ ४० ॥

इति श्रीब्राह्मे महापुराणे सोमवंशकथनं नाम
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

तत्रादौ भुवनकोशद्वीपवर्णनम्

मुनय ऊचुः ।

अहो सुमहदाख्यानं भवता परिकीर्त्तितम् ।
भारतानां च सर्व्वेषां पार्थिवानां तथैव च ॥ १ ॥
देवानां दानवानां च गन्धर्व्वोरगरक्षसाम् ।
दैत्यानामथ सिद्धानां गुह्यकानां तथैव च ॥ २ ॥
अत्यद्भुतानि कर्म्माणि विक्रमा धर्म्मनिश्चयाः ।
विविधाश्च कथा दिव्या जन्म चाग्र्यमनुत्तमम् ॥ ३ ॥
सृष्टिः प्रजापतेः सम्यक्त्वया प्रोक्ता महामते ।
प्रजापतीनां सर्व्वेषां गुह्यकाप्सरसां तथा ॥ ४ ॥
स्थावरं जङ्गमं सर्व्वमुत्पन्नं विविधं जगत् ।
त्वया प्रोक्तं महाभाग श्रुतं चैतन्मनोहरम् ॥ ५ ॥
कथितं पुण्यफलदं पुराणं श्लक्ष्णया गिरा ।
मनःकर्णसुखं सम्यक् प्रीणात्यमृतसम्मितम् ॥ ६ ॥
इदानीं श्रोतुमिच्छामः सकलं मण्डलं भुवः ।
वक्तुमर्हसि सर्व्वज्ञ परं कौतूहलं हि नः ॥ ७ ॥
यावन्तः सागरा द्वीपास्तथा वर्षाणि पर्व्वताः ।
वनानि सरितः पुण्यदेवादीनां महामते ॥ ८ ॥
यत्प्रमाणमिदं सर्व्वं यदाधारं यदात्मकम् ।
संस्थानमस्य जगतो यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ९ ॥

लोमहर्षण उवाच ।

मुनयः श्रूयतामेतत् संक्षेपाद्वदतो मम ।
नास्य वर्षशतेनापि वक्तुं शक्योऽतिविस्तरः ॥ १० ॥

जम्बूप्लक्षाह्वयौ द्वीपौ शाल्मलश्चापरो द्विजाः ।
कुशः क्रौञ्चस्तथा शाकः पुष्करश्चैव सप्तमः ॥ ११ ॥

एते द्वीपाः समुद्रैस्तु सप्तसप्तभिरावृताः ।
लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलैः समम् ॥ १२ ॥

जम्बूद्वीपः समस्तानामेतेषां मध्यसंस्थितः ।
तस्यापि मध्ये विप्रेन्द्रा मेरुः कनकपर्व्वतः ॥ १३ ॥

चतुरशीतिसाहस्रैर्योजनैस्तस्य चोच्छ्रयः ।
प्रविष्टः षोडशाधस्ताद्द्वात्रिंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः ॥ १४ ॥

मूले षोडशसाहस्रैर्विस्तारस्तस्य सर्व्वतः ।
भूपद्मस्यास्य शैलोऽसौ कर्णिकाकारसंस्थितः ॥ १५ ॥
हिमवान् हेमकूटश्च निषधस्तस्य दक्षिणे ।
नीलः श्वेतश्च शृङ्गी च उत्तरे वर्षपर्व्वताः ॥ १६ ॥
लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्ये दशहीनास्तथापरे ।
सहस्रद्वितयोच्छ्रायास्तावद्विस्तारिणश्च ते ॥ १७ ॥
भारतं प्रथमं वर्षं ततः किंपुरुषं स्मृतम् ।
हरिवर्षं तथैवान्यन्मेरोर्दक्षिणतो द्विजाः ॥ १८ ॥
रम्यकं चोत्तरं वर्षं तस्यैव तु हिरण्मयम् ।
उत्तराः कुरवश्चैव यथा वै भारतं तथा ॥ १९ ॥

नवसाहस्रमेकैकमेतेषां द्विजसत्तमाः ।
इलावृतं च तन्मध्ये सौवर्णो मेरुरुच्छ्रितः ॥ २० ॥
मेरोश्चतुर्दिशं तत्र नवसाहस्रविस्तृतम् ।
इलावृतं महाभागाश्चत्वारश्चात्र पर्व्वताः ॥ २१ ॥
विष्कम्भा वितता मेरोर्योजनायुतविस्तृताः ।
पूर्व्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः ॥ २२ ॥
विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्थितः ।
कदम्बस्तेषु जम्बूश्च पिप्पलो वट एव च ॥ २३ ॥
एकादशशतायामाः पादपा गिरिकेतवः ।
जम्बूद्वीपस्य सा जम्बूर्नामहेतुर्द्विजोत्तमाः ॥ २४ ॥
महागजप्रमाणानि जम्ब्वास्तस्याः फलानि वै ।
पतन्ति भूभृतः पृष्ठे शीर्यमाणानि सर्व्वतः ॥ २५ ॥
रसेन तेषां विख्याता तत्र जम्बूनदीति वै ।
न खेदो न च दौर्गन्ध्यं न जरा नेन्द्रियक्षयः ॥ २६ ॥
तत्पानस्वस्थमनसां जनानां तत्र जायते ॥ २७ ॥
तीरमृत्तद्रसं प्राप्य सुखवायुविशोषिता ।
जाम्बूनदाख्यं भवति सुवर्णं सिद्धभूषणम् ॥ २८ ॥
भद्राश्वं पूर्व्वतो मेरोः केतुमालञ्च पश्चिमे ।
वर्षे द्वे तु मुनिश्रेष्ठास्तयोर्मध्ये त्विलावृतम् ॥ २९ ॥
वनं चैत्ररथं पूर्व्वे दक्षिणे गन्धमादनम् ।
वैभ्राजं पश्चिमे तद्वदुत्तरे नन्दनं स्मृतम् ॥ ३० ॥
अरुणोदं महाभद्रमसितोदं समानसम् ।
सरांस्येतानि चत्वारि देवभोग्यानि सर्व्वदा ॥ ३१ ॥

शान्तवांश्चक्रकुञ्जश्च कुररी माल्यवांस्तथा।
वैकङ्कप्रमुखा मेरो पूर्व्वतः केसराचलाः॥ ३२॥
त्रिकूटः शिशिरश्चैव पतङ्गो रुचकस्तथा।
निषधाद्यो दक्षिणतस्तस्य केसरपर्व्वताः॥ ३३॥
शिखिवासः सवैदूर्य्यः कपिलो गन्धमादनः।
जारुधिप्रमुखास्तद्वत् पश्चिमे केसराचलाः॥ ३४॥
मेरोरनन्तरास्ते च जठरादिष्ववस्थिताः।
शङ्खकूटोऽथ ऋषभो हंसो नागस्तथापराः॥ ३५॥
कालञ्जराद्याश्च तथा उत्तरे केसराचलाः।
चतुर्द्दश सहस्राणि योजनानां महापुरी॥ ३६॥
मेरोरुपरि विप्रेन्द्रा ब्रह्मणः कथिता दिवि।
तस्यां समन्ततश्चाष्टौ दिशासु विदिशासु च॥ ३७॥
इन्द्रादिलोकपालानां प्रख्याताः प्रवराः पुरः।
विष्णुपादविनिष्क्रान्ता प्लावयन्तीन्दुमण्डलम्॥ ३८॥
समन्ताद्ब्रह्मणः पुर्य्यां गङ्गा पतति वै दिवि।
सा तत्र पतिता दिक्षु चतुर्धा प्रत्यपद्यत॥ ३९॥
सीता चालकनन्दा च चक्षुर्भद्रा च वै क्रमात्।
पूर्व्वेण सीता शैलाच्च शैलं यान्त्यन्तरिक्षगाः॥ ४०॥
ततश्च पूर्व्ववर्षेण भद्राश्वेनेति सार्णवम्।
तथैवालकनन्दा च दक्षिणेनैत्य भारतम्॥ ४१॥
प्रयाति सागरं भूत्वा सप्तभेदा द्विजोत्तमाः।
चक्षुश्च पश्चिमगिरीनतीत्य सकलांस्ततः॥ ४२॥

पश्चिमं केतुमालाख्यं वर्षमन्वेति सार्णवम् ।
भद्रा तथोत्तरगिरीनुत्तरांश्च तथा कुरून् ॥ ४३ ॥
अनीत्योत्तरमम्भोधिं समभ्येति द्विजोत्तमाः ।
आनीलनिषधायामौ माल्यवद्गन्धमादनौ ॥ ४४ ॥
तयोर्मध्यगतो मेरुः कर्णिकाकारसंस्थितः ।
भारताः केतुमालाश्च भद्राश्वाः कुरवस्तथा ॥ ४५ ॥
पत्राणि लोकशैलाख्य मर्य्यादाशैलबाह्यतः ।
जठरो देवकूटश्च मर्य्यादापर्व्वतावुभौ ॥ ४६ ॥
तौ दक्षिणोत्तरायामावानीलनिषधायतौ ।
गन्धमादनकैलासौ पूर्व्वपश्चात्तु तावुभौ ॥ ४७ ॥
अशीतियोजनायामावर्णवान्तर्व्यवस्थितौ ।
निषधः पारियात्रश्च मर्य्यादापर्व्वतावुभौ ॥ ४८ ॥
तौ दक्षिणोत्तरायामावानीलनिषधायतौ ।
मेरोः पश्चिमदिग्भागे यथापूर्व्वौतथा स्थितौ ॥ ४९ ॥
त्रिशृङ्गो जारुधिश्चैव उत्तरौ वर्षपर्व्वतौ ।
पूर्व्वपश्चायतावेतावर्णवान्तर्व्यवस्थितौ ॥ ५० ॥
इत्येते हि मया प्रोक्ता मर्य्यादापर्व्वताद्विजाः ।
जठराद्यस्थिता मेरोय्येषां द्वौ द्वौ चतुर्दिशम् ॥ ५१ ॥
मेरोश्चतुर्दिशं ये तु प्रोक्ताः केसरपर्व्वताः ।
सीतान्ताद्या द्विजास्तेषामतीव हि मनोहराः ॥ ५२ ॥
शैलानामन्तरद्रोण्यः सिद्धचारणसेविताः ।
सुरम्याणि तथा तासु काननानि पुराणि च ॥ ५३ ॥

लक्ष्मीविष्ण्वग्निसूर्य्येन्द्रदेवानां मुनिसत्तमाः ।
तास्वायतनवर्षाणि जुष्टानि नरकिन्नरैः ॥ ५४ ॥
गन्धर्व्वयक्षरक्षांसि तथा दैतेयदानवाः ।
क्रीड़न्ति तासु रम्यासु शैलद्रोणीष्वहर्निशम् ॥ ५५ ॥
भौमा ह्येते स्मृताः सर्गा धर्म्मिणामालया द्विजाः ।
नैतेषु पापकर्त्तारो यान्ति जन्मशतैरपि ॥ ५६ ॥
भद्राश्वे भगवान् विष्णुरास्ते हयशिरा द्विजाः ।
वाराहः केतुमाले तु भारते कूर्म्मरूपधृक् ॥ ५७ ॥
मत्स्यरूपश्च गोविन्दः कुरुष्वास्ते सनातनः ।
विश्वरूपेण सर्व्वत्र सर्व्वः सर्व्वेश्वरो हरिः ॥ ५८ ॥
सर्व्वस्याधारभूतोऽसौ द्विजाआस्तेऽखिलात्मकः ।
यानि किम्पुरुषाद्यानि वर्षाण्यष्टौ द्विजोत्तमाः ॥ ५९ ॥
न तेषु शोकानायासोनोद्वेगःक्षुद्भयादिकम् ।
सुस्थाः प्रजा निरातङ्काः सर्व्वदुःखविवर्ज्जिताः ॥ ६० ॥
दशद्वादशवर्षाणां सहस्राणि स्थिरायुषः ।
नैतेषु भौमान्यन्यानि क्षुत्पिपासादिनि द्विजाः ॥ ६१ ॥
कृतत्रेतादिका नैव तेषु स्थानेषु कल्पना ।
सर्व्वेष्वेतेषु वर्षेषु सप्त सप्त कुलाचलाः ॥ ६२ ॥
नद्यश्च शतशस्तेभ्यः प्रसूता या द्विजोत्तमाः ॥

इति श्रीब्राह्मे महापुराणे भुवनकोशद्वीपवर्णनं
नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

जम्बूद्वीपवर्णनम्

लोमहर्षण उवाच ।

उत्तरेण समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणे ।
वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥ १ ॥
नवयोजनसाहस्रो विस्तारश्च द्विजोत्तमाः ।
कर्म्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गञ्च इच्छताम् ॥ २ ॥
महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्व्वतः ।
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तात्र कुलपर्व्वताः ॥ ३ ॥
अतः सम्प्राप्यते स्वर्गो मुक्तिमस्मात् प्रयाति वै ।
तिर्य्यक्त्वं नरकं चापि यान्त्यतः पुरुषा द्विजाः ॥ ४ ॥
इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यं चान्ते च गच्छति ।
न खल्वन्यत्र मर्त्यानां कर्म्मभूमौ विधीयते ॥ ५ ॥
भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान्निशामय ।
इन्द्रद्वीपः कसेरुमांस्ताम्रपर्णो गभस्तिमान् ॥ ६ ॥
नागद्वीपस्तथा सौम्यो गन्धर्व्वस्त्वथ वारुणः ।
अयं तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः ॥ ७ ॥
योजनानां सहस्रं च द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् ।
पूर्व्वे किरातास्तिष्ठन्ति पश्चिमे यवनाः स्थिताः ॥ ८ ॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या मध्ये शूद्राश्च भागशः ।
इज्यायुद्धवणिज्याद्यवृत्तिमन्तो व्यवस्थिताः ॥ ९ ॥

शतद्रुचन्द्रभागाद्या हिमवत्पादनिःसृताः ।
वेदस्मृतिमुखाश्चान्याः पारियात्रोद्भवा मुने ॥ १० ॥
नर्मदासुरसाद्याश्च नद्यो विन्ध्यविनिःसृताः ।
तापीपयोष्णीनिर्विन्ध्याकावेरीप्रमुखा नदीः ॥ ११ ॥
ऋक्षपादोद्भवा ह्येताः श्रुताः पापं हरन्ति याः ।
गोदावरीभीमरथीकृष्णावेण्यादिकास्तथा ॥ १२ ॥
सह्यपादोद्भवा नद्यः स्मृताः पापभयापहाः ।
कृतमालाताम्रपर्णीप्रमुखा मलयोद्भवाः ॥ १३ ॥
त्रिसन्ध्यऋषिकुल्याद्याः महेन्द्रप्रभवाः स्मृताः ।
ऋषिकुल्याकुमाराद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः ॥ १४ ॥
आसां नद्युपनद्यश्च सन्त्यन्यास्तु सहस्रशः ।
तास्विमे कुरुपञ्चालमध्यदेशादयो जनाः ॥ १५ ॥
पूर्व्वदेशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः ।
प्रोक्ताः कलिङ्गा मगधा दाक्षिणात्याश्च सर्व्वशः ॥ १६ ॥
तथापरान्त्याः सौराष्ट्राः शूद्राभीरास्तथाऽर्व्वुदाः ।
मारुका मालवाश्चैव पारियात्रनिवासिनः ॥ १७ ॥
सौवीराः सैन्धवापन्नाः शाल्वाः शाकलवासिनः ।
मद्रारामास्तथाम्बष्ठाः पारसीकादयस्तथा ॥ १८ ॥
आसां पिबन्ति सलिलं वसन्ति सरितां सदा ।
समोपेता महाभागा हृष्टपुष्टजनाकुलाः ॥ १९ ॥
वसन्ति भारते वर्षे युगान्यत्र महामुने ।
कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चान्यत्र न क्वचित् ॥ २० ॥

तपस्तप्यन्ति यतयो जुह्वते चात्र यज्विनः ।
दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादरात् ॥ २१ ॥
पुरुषैर्यज्ञपुरुषो जम्बूद्वीपे सदेज्यते ।
यज्ञैर्यज्ञमयो विष्णुरन्यद्वीपेषु चान्यथा ॥ २२ ॥
अत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बूद्वीपे महामुने ।
यतो हि कर्म्मभूरेषा यतोऽन्या भोगभूमयः ॥ २३ ॥
अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरपि सत्तम ।
कदाचिल्लभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसंक्षयात् ॥ २४ ॥
गायन्ति देवाः किल गीतकानि,
धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे ।
स्वर्गापवर्गास्पदहेतुभूते,
भवन्ति भूयः पुरुषा मनुष्याः ॥ २५ ॥
कर्म्माण्यसंकल्पिततत्फलानि,
संन्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे ।
अवाप्य तां कर्म्ममहीमनन्ते,
तस्मिँल्लयं ये त्वमलाः प्रयान्ति ॥ २६ ॥
जानीम नो तत्वयं विलीने,
स्वर्गप्रदे कर्म्मणि देहबन्धम् ।
प्राप्स्यन्ति धन्याः खलु ते मनुष्या,
ये भारतेनेन्द्रियविप्रहीनाः ॥ २७ ॥
नववर्षन्तु भो विप्रा जम्बूद्वीपमिदं मया ।
लक्षयोजनविस्तारं संक्षेपात् कथितं द्विजाः ॥ २८ ॥

जम्बूद्वीपं समावृत्य लक्षयोजनविस्तरः।
भो द्विजा वलयाकारः स्थितः क्षीरोदधिर्बहिः ॥ २१ ॥

इति श्रीब्राह्मे महापुराणे जम्बूद्वीपनिरूपणं
नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः।

जम्बूद्वीपवर्णनम्

लोमहर्षण उवाच।

क्षीरोदेन यथा द्वीपो जम्बूसंज्ञोऽभिवेष्टितः।
संवेष्ट्य क्षारमुदधिं प्लक्षद्वीपस्तथा स्थितः ॥ १ ॥
जम्बूद्वीपस्य विस्तारः शतसाहस्रसम्मितः।
स एव द्विगुणो विप्राः प्लक्षद्वीपेऽप्युदाहृतः ॥ २ ॥
सप्त मेधातिथेः पुत्राः प्लक्षद्वीपेश्वरस्य वै।
श्रेष्ठः शान्तमयो नाम शिशिरस्तदनन्तरम् ॥ ३ ॥
सुखोदयस्तथानन्दः शिवः क्षेमक एव च।
ध्रुवश्च सप्तमस्तेषां प्लक्षद्वीपेश्वरा हि ते ॥ ४ ॥
पूर्वं शान्तमयं वर्षं शिशिरं सुखदं तथा।
आनन्दञ्च शिवञ्चैव क्षेमकं ध्रुवमेव च ॥ ५ ॥
मर्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्षपर्वताः।
सप्तैव तेषां नामानि शृणुध्वं मुनिसत्तमाः ॥ ६ ॥

गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा ।
सोमकः सुमनाः शैलो वैभ्राजश्चैव सप्तमः ॥ ७ ॥
वर्षाचलेषु रम्येषु वर्षेष्वेतेषु चानघाः ।
वसन्ति देवगन्धर्व्वसहिताः सहितं प्रजाः ॥ ८ ॥
तेषु पुण्या जनपदा वीरा न म्रियते जनः ।
नाधयो व्याधयो वापि सर्व्वकालसुखं हि तत् ॥ ९ ॥
तेषां नद्यश्च सप्तैव वर्षाणान्तु समुद्रगाः ।
नामतस्ताः प्रवक्ष्यामि श्रुताः पापं हरन्ति याः ॥ १० ॥
अनुतप्ता शिखा चैव विप्राशा त्रिदिवा क्रमुः ।
अमृता सुकृता चैव सप्तैतास्तत्र निम्नगाः ॥ ११ ॥
एते शैलास्तथा नद्यः प्रधानाः कथिता द्विजाः ।
क्षुद्रनद्यस्तथा शैलास्तत्र सन्ति सहस्रशः ॥ १२ ॥
ताः पिबन्ति सदा हृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते ।
अवसर्पिणी नदी तेषां न चैवोत्सर्पिणी द्विजाः ॥ १३ ॥
न तेष्वस्ति युगावस्था तेषु स्थानेषु सप्तसु ।
त्रेतायुगसमः कालः सर्व्वदैव द्विजोत्तमाः ॥ १४ ॥
प्लक्षद्वीपादिके विप्राः शाकद्वीपान्तिकेषु वै ।
पञ्चवर्षसहस्राणि जना जीवन्त्यनामयाः ॥ १५ ॥
धर्म्मश्चातुर्व्विधस्तेषु वर्णाश्रमविभागजः ।
वर्णाश्च तत्र चत्वारस्तान् बुधाः प्रवदामि वः ॥ १६ ॥
आर्य्यकाः कुरवश्चैव विविंशा भाविनश्च ये ।
विप्रक्षत्रियवैश्यास्ते शूद्राश्च मुनिसत्तमाः ॥ १७ ॥

जम्बूवृक्षप्रमाणन्तु तन्मध्ये सुमहातरुः ।
प्लक्षस्तन्नामसंज्ञोऽयं प्लक्षद्वीपो द्विजोत्तमाः ॥ १८ ॥
इज्यते तत्र भगवांस्तैर्व्वर्णैरार्य्यकादिभिः ।
सोमरूपी जगत्स्रष्टा सर्व्वः सर्व्वेश्वरो हरिः ॥ १९ ॥
प्लक्षद्वीपप्रमाणेन प्लक्षद्वीपः समावृतः ।
तथैवेक्षुरसोदेन परिवेषानुकारिणा ॥ २० ॥
इत्येतद्वो मुनिश्रेष्ठाः प्लक्षद्वीप उदाहृतः ।
संक्षेपेण मया भूयः शाल्मलं तं निबोधत ॥ २१ ॥
शाल्मलस्येश्वरो वीरो वपुष्मांस्तत्सुता द्विजाः ।
तेषान्तु नाम संज्ञानि सप्त वर्षाणि तानि वै ॥ २२ ॥
श्वेतोऽथ हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ।
वैद्युतो मानसश्चैव सुप्रभश्च द्विजोत्तमाः ॥ २३ ॥
शाल्मलश्च समुद्रोऽसौ द्वीपेनेक्षुरसोदकः ।
विस्ताराद्द्विगुणनाथ सर्व्वतः संवृतः स्थितः ॥ २४ ॥
तत्रापि पर्व्वताः सप्त विज्ञेया रत्नयोनयः ।
वर्षाभिव्यञ्जकास्ते तु तथा सप्तैव निम्नगाः ॥ २५ ॥
कुमुदश्चोन्नतश्चैव तृतीयस्तु वलाहकः ।
द्रोणो यत्र महौषध्यः स चतुर्थो महीधरः ॥ २६ ॥
कङ्कस्तु पञ्चमः षष्ठो महिषः सप्तमस्तथा ।
ककुद्मान् पर्व्वतवरः सरिन्नामान्यतो द्विजाः ॥ २७ ॥
श्रोणी तोया वितृष्णा च चन्द्रा शुभ्रा विमोचनी ।
निवृत्तिः सप्तमी तासां स्मृतास्ताः पापशान्तिदाः ॥ २८ ॥

श्वेतञ्च लोहितञ्चैव जीमूतं हरितं तथा ।
वैद्युतं मानसञ्चैव सुप्रभं नाम सप्तमम् ॥ २९ ॥
सप्तैतानि तु वर्षाणि चातुर्व्वर्ण्ययुतानि च ।
वर्णाश्च शाल्मले ये च वसन्त्येषु द्विजोत्तमाः ॥ ३० ॥
कपिलाश्चारुणाः पीताः कृष्णाश्चैव पृथक् पृथक् ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव यजन्ति तम् ॥ ३१ ॥
भगवन्तं समस्तस्य विष्णुमात्मानमव्ययम् ।
वायुभूतं मखश्रेष्ठैर्यज्वानो यज्ञसंस्थितम् ॥ ३२ ॥
देवानामत्र सान्निध्यमतीव सुमनोहरे ।
शाल्मलिश्च महावृक्षो नामनिर्वृत्तिकारकः ॥ ३३ ॥
एष द्वीपः समुद्रेण सुरोदेन समावृतः ।
विस्ताराच्छाल्मलेश्चैव समेन तु समन्ततः ॥ ३४ ॥
सुरोदकः परिवृतः कुशद्वीपेण सर्व्वतः ।
शाल्मलस्य तु विस्ताराद्द्विगुणेन समन्ततः ॥ ३५ ॥
ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे शृणुध्वं तस्य पुत्रकान् ।
उद्भिदो वेणुमांश्चैव स्वैरथो रन्धनो धृतिः ॥ ३६ ॥
प्रभाकरोऽथ कपिलस्तन्नाम्ना वर्षपद्धतिः ।
तस्यां वसन्ति मनुजैः सह दैतेयदानवाः ॥ ३७ ॥
तथैव देवगन्धर्व्वा यक्षकिम्पुरुषादयः ।
वर्णास्तत्रापि चत्वारो निजानुष्ठानतत्पराः ॥ ३८ ॥
दमिनः शुष्मिणः स्नेहा मान्दहाश्च द्विजोत्तमाः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः ॥ ३९ ॥

यथोक्तकर्मकर्त्तृत्वात् स्वाधिकारक्षयाय ते।
तत्र ते तु कुशद्वीपे ब्रह्मरूपं जनार्द्दनम्॥ ४०॥
यजन्तः क्षपयन्त्युग्रमधिकारफलप्रदम्।
विद्रुमो हेमशैलश्च द्युतिमान् पुष्टिमांस्तथा॥ ४१॥
कुशेशयो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचलः।
वर्षाचलास्तु सप्तैते द्वीपे तत्र द्विजोत्तमाः॥ ४२॥
नद्यश्च सप्त तासां तु वक्ष्ये नामान्यनुक्रमात्।
धूतपापा शिवा चैव पवित्रा सम्मतिस्तथा॥ ४३॥
विद्युदम्भो मही चान्या सर्व्वपापहरास्त्विमाः।
अन्याः सहस्रशस्तत्र क्षुद्रनद्यस्तथाचलाः॥ ४४॥
कुशद्वीपे कुशस्तम्बः संज्ञया तस्य तत्स्मृतम्।
तत्प्रमाणेन स द्वीपो घृतोदेन समावृतः॥ ४५॥
घृतोदश्च समुद्रो वै क्रौञ्चद्वीपेन संवृतः।
क्रौञ्चद्वीपो मुनिश्रेष्ठाः श्रूयतां चापरो महान्॥ ४६॥
कुशद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणो यस्य विस्तरः।
क्रौञ्चद्वीपे द्युतिमतः पुत्राः सप्त महात्मनः॥ ४७॥
तन्नामानि च वर्षाणि तेषां चक्रे महामनाः।
कुशगो मन्दगश्चोष्णः पीवरोऽथान्धकारकः॥ ४८॥
मुनिश्च दुन्दुभिश्चैव सप्तैते तत्सुता द्विजाः।
तत्रापि देवगन्धर्व्वसेविताः सुमनोरमाः॥ ४९॥
वर्षाचला मुनिश्रेष्ठास्तेषां नामानि मो द्विजाः।
क्रौञ्चश्च वामनश्चैव तृतीयश्चान्धकारकः॥ ५०॥

देवव्रतो धमश्चैव तथान्यः पुण्डरीकवान् ।
दुन्दुभिश्च महाशैला द्विगुणास्ते परस्परम् ॥ ५१ ॥
द्वीपाद्द्वीपेषु ये शैलास्तथा द्वीपानि ते तथा ।
वर्षेष्वेतेषु रम्येषु वर्षशैलवरेषु च ॥ ५२ ॥
निवसन्ति निरातङ्काः सह देवगणैः प्रजाः ।
पुष्कला पुष्करा धन्यास्ते ख्याताश्च द्विजोत्तमाः ॥ ५३ ॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः ।
तत्र नद्यो मुनिश्रेष्ठा याः पिबन्ति तु ते सदा ॥ ५४ ॥
सप्त प्रधानाः शतशस्तथान्याः क्षुद्रनिम्नगाः ।
गौरी कुमुद्वती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा ॥ ५५ ॥
ख्यातिश्च पुण्डरीका च सप्तैता वर्षनिम्नगाः ।
तत्रापि वर्णैर्भगवान् पुष्कराद्यैर्जनार्दनः ॥ ५६ ॥
ध्यानयोगै रुद्ररूप इज्यते यज्ञसन्निधौ ।
क्रौञ्चद्वीपः समुद्रेण दधिमण्डोदकेन तु ॥ ५७ ॥
आवृतः सर्वतः क्रौञ्चद्वीपतुल्येन मानतः ।
दधिमण्डोदकश्चापि शाकद्वीपेन संवृतः ॥ ५८ ॥
क्रौञ्चद्वीपस्य विस्तार-द्विगुणेन द्विजोत्तमाः ।
शाकद्वीपेश्वरस्यापि भव्यस्य सुमहात्मनः ॥ ५९ ॥
सप्तैव तनयास्तेषां ददौ वर्षाणि सप्त सः ।
जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मनीरकः ॥ ६० ॥
कुशमोदश्च मोदाकिः सप्तमश्च महाद्रुमः ।
तत्संज्ञान्येव तत्रापि सप्त वर्षाण्यनुक्रमात् ॥ ६१ ॥

तत्रापि पर्व्वताः सप्त वर्षविच्छेदकारकाः ।
पूर्व्वस्तत्रोदयगिरिर्ज्जलधारस्तथापरः ॥ ६२ ॥
तथा रैवतकः श्यामस्तथैवाम्भोगिरिर्द्विजाः ।
आस्तिकेयस्तथा रम्यः केसरी पर्व्वतोत्तमः ॥ ६३ ॥
शाकश्चात्र महावृक्षः सिद्धगन्धर्व्वसेवितः ।
यत्पत्रवातसंस्पर्शादाह्लादो जायते परः ॥ ६४ ॥
तत्र पुण्या जनपदाश्चातुर्वर्ण्यसमन्विताः ।
निवसन्ति महात्मानो निरातङ्का निरामयाः ॥ ६५ ॥
नद्यश्चात्र महापुण्याः सर्व्वपापभयापहाः ।
सुकुमारी कुमारी च नलिनी रेणुका च या ॥ ६६ ॥
इक्षुश्च धेनुका चैव गभस्ती सप्तमी तथा ।
अन्यास्त्वयुतशस्तत्र क्षुद्रनद्यो द्विजोत्तमाः ॥ ६७ ॥
महीधरास्तथा सन्ति शतशोऽथ सहस्रशः ।
ताः पिबन्ति मुदा युक्ता जलदादिषु ये स्थिताः ॥ ६८ ॥
वर्षेषु ये जनपदाश्चतुर्थार्थसमन्विताः ।
नद्यश्चात्र महापुण्याः स्वर्गादभ्येत्य मेदिनीम् ॥ ६९ ॥
धर्म्महानिर्न तेष्वस्ति न संहर्षो न शुक् तथा ।
मर्य्यादाव्युत्क्रमश्चापि तेषु देशेषु सप्तसु ॥ ७० ॥
मगाश्च मागधाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा ।
मगा ब्राह्मणभूयिष्ठा मागधाः क्षत्रियास्तु ते ॥ ७१ ॥
वैश्यास्त मानसास्तेषां शूद्रा ज्ञेयास्तु मन्दगाः ।
शाकद्वीपे स्थितैर्विष्णुः सूर्य्यरूपधरो हरिः ॥ ७२ ॥

यथोक्तैरिज्यते सम्यक्कर्म्मभिर्नियतात्मभिः ।
शाकद्वीपस्ततो विप्राः क्षीरोदेन समन्ततः ॥ ७३ ॥
शाकद्वीपप्रमाणेन वलयेनेव वेष्टितः ।
क्षीराब्धिः सर्व्वतो विप्राः पुष्कराख्येन वेष्टितः ॥ ७४ ॥
द्वीपेन शाकद्वीपात्तु द्विगुणेन समन्ततः ।
पुष्करे सवनस्यापि महावीतोऽभवत् सुतः ॥ ७५ ॥
धातकिश्च तयोस्तद्वद्द्वे वर्षे नामसंज्ञिते ।
महावीतं तथैवान्यद्धातकीखण्डसंज्ञितम् ॥ ७६ ॥
एकश्चात्र महाभागाः प्रख्यातो वर्षपर्व्वतः ।
मानसोत्तरसंज्ञो वै मध्यतो वलयाकृतिः ॥ ७७ ॥
योजनानां सहस्राणि ऊर्द्धं पञ्चाशदुच्छ्रितः ।
तावदेव च विस्तीर्णः सर्व्वतः परिमण्डलः ॥ ७८ ॥
पुष्करद्वीपवलयं मध्येन विभजन्निव ।
स्थितोऽसौ तेन विच्छिन्नं जातं वर्षद्वयं हि तत् ॥ ७९ ॥
वलयाकारमेकैकं तयोर्म्मध्ये महागिरिः ।
दशवर्षसहस्राणि तत्र जीवन्ति मानवाः ॥ ८० ॥
निरामया विशोकाश्च रागद्वेषविवर्ज्जिताः ।
अधमोत्तमो न तेष्वास्तां न वध्यवधकौ द्विजाः ॥ ८१ ॥
नेर्ष्यासूया भयं रोषोदोषोलोभादिकं न च ।
महावीतं वहिर्व्वर्षं धातकीखण्डमन्ततः ॥ ८२ ॥
मानसोत्तरशैलस्य देवदैत्यादिसेवितम् ।
सत्यानृते न तत्रास्तां द्वीपे पुष्करसंज्ञिते ॥ ८३ ॥

न तत्र नद्यः शैला वा द्वीपे वर्षद्वयान्विते ।
तुल्यवेषास्तु मनुजा देवास्तत्रैकरूपिणः ॥ ८४ ॥
वर्णाश्रमाचारहीनं धर्म्माहरणवर्ज्जितम् ।
त्रयीवार्त्तादण्डनीतिशुश्रूषारहितं च तत् ॥ ८५ ॥
वर्षद्वयं ततो विप्रा भौमस्वर्गोऽयमुत्तमः ।
सर्व्वस्य सुखदः कालो जरारोगविवर्ज्जितः ॥ ८६ ॥
पुष्करे धातकीखण्डे महावीते च वै द्विजाः ।
न्यग्रोधः पुष्करद्वीपे ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् ॥ ८७ ॥
तस्मिन्निवसति ब्रह्मा पूज्यमानः सुरासुरैः ।
स्वादूदकेनोदधिना पुष्करः परिवेष्टितः ॥ ८८ ॥
समेन पुष्करस्यैव विस्तारान्मण्डलात्तथा ।
एवं द्वीपाः समुद्रैस्तु सप्त सप्तभिरावृताः ॥ ८९ ॥
द्वीपश्चैव समुद्रश्च समानौ द्विगुणौ परौ ।
पयांसि सर्व्वदा सर्व्वसमुद्रेषु समानि वै ॥ ९० ॥
न्यूनातिरिक्तता तेषां कदाचिन्नैव जायते ।
स्थालीस्थमग्निसंयोगादुद्रेकि सलिलं यथा ॥ ९१ ॥
तथेन्दुवृद्धौ सलिलमम्भोधौ मुनिसत्तमाः ।
अन्यूनानतिरिक्ताश्च वर्द्धन्त्यापो ह्रसन्ति च ॥ ९२ ॥
उदयास्तमणेः त्विन्दोः पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ।
दशोत्तराणि पञ्चैव अङ्गुलानां शतानि च ॥ ९३ ॥
अपां वृद्धिक्षयौ दृष्टौ सामुद्रीणां द्विजोत्तमाः ।
भोजनं पुष्करद्वीपे तत्र स्वयमुपस्थितम् ॥ ९४ ॥

भुञ्जन्ति षड्रसं विप्राः प्रजाः सर्व्वाः सदैव हि ।
स्वादूदकस्य परितो दृश्यते लोकसंस्थितिः ॥ १५ ॥
द्विगुणा काञ्चनी भूमिः सर्व्वजन्तुविवर्जिता ।
लोकालोकस्ततः शैलो योजनायुतविस्तृतः ॥ १६ ॥
उच्छ्रयेणापि तावन्ति सहस्राण्यचलोहि सः ।
ततस्तमः समावृत्य तं शैलं सर्व्वतः स्थितम् ॥ १७ ॥
तमश्चाण्डकटाहेन समन्तात् परिवेष्टितम् ।
पञ्चाशत्कोटिविस्तारा सेयमुर्व्वी द्विजोत्तमाः ॥ १८ ॥
सहैवाण्डकटाहेन सद्वीपा समहीधरा ।
सेयं धात्री विधात्री च सर्व्वभूतगुणाधिका ।
आधारभूता जगतां सर्व्वेषां सा द्विजोत्तमाः ॥ १९ ॥
इति श्रीब्राह्मे महापुराणे समुद्रद्वीपपरिमाणवर्णनं
नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

तत्रादौपातालप्रमाणवर्णनम्

लोमहर्षण उवाच ।

विस्तारः एष कथितः पृथिव्या मुनिसत्तमाः ।
सप्ततिस्तु सहस्राणि तदुच्छ्रायोऽपि कथ्यते ॥ १ ॥
दशसाहस्रमेकैकं पातालं मुनिसत्तमाः ।
अतलं वितलञ्चैव नितलं सुतलं तथा ॥ २ ॥

तलातलं रसातलं पातालञ्चापि सप्तमम् ।
कृष्णा शुक्लारुणा पीता शर्करा शैलकाञ्चनी ॥ ३ ॥
भूमयो यत्र विप्रेन्द्रा वरप्रासादशोभिताः ।
तेषु दानवदैतेय-जातयः शतशः स्थिताः ॥ ४ ॥
नागानाञ्च महाङ्गानां ज्ञातयश्च द्विजोत्तमाः ।
स्वर्लोकादपि रम्याणि पातालानीति नारदः ॥ ५ ॥
प्राह स्वर्गसदोमध्ये पातालेभ्यो गतो दिवम् ।
आह्लादकारिणः शुभ्रा मणयो यत्र सुप्रभाः ॥ ६ ॥
नागाभरणभूषाश्च पातालं केन तत्समम् ।
दैत्यदानवकन्याभिरितश्चेतश्च शोभिते ॥ ७ ॥
पाताले कस्य न प्रीतिर्विमुक्तस्यापि जायते ।
दिवार्करश्मयो यत्र प्रभास्तन्वन्ति नातपम् ॥ ८ ॥
शशिनश्च न शीताय निशि द्योताय केवलम् ।
भक्ष्यभोज्यमहापानमदमत्तैश्च भोगिभिः ॥ ९ ॥
यत्र न ज्ञायते कालो गतोऽपि दनुजादिभिः ।
वनानि नद्यो रम्याणि सरांसि कमलाकराः ॥ १० ॥
पुंस्कोकिलादिलापाश्च मनोज्ञान्यम्बराणि च ।
भूषणान्यतिरम्याणि गन्धाद्यञ्चानुलेपनम् ॥ ११ ॥
वीणावेणुमृदङ्गानां निःस्वनाश्च सदा द्विजाः ।
एतान्यन्यानि रम्याणि भाग्यभोग्यानि दानवैः ॥ १२ ॥
दैत्योरगैश्च भुज्यन्ते पातालान्तरगोचरैः ।
पातालानामधश्चास्ते विष्णोर्या तामसी तनुः ॥ १३ ॥

शेषाख्या यद्गुणान् वक्तुं न शक्ता दैत्यदानवाः ।
योऽनन्तः पठ्यते सिद्धैर्देवदेवर्षिपूजितः ॥ १४ ॥
सहस्रशिरसा व्यक्तं स्वस्तिकामलभूषणः ।
फणामणिसहस्रेण यः स विद्योतयन् दिशः ॥ १५ ॥
सर्व्वान् करोति निर्वीर्य्यान् हितायजगतोऽसुरान् ।
मदाघूर्णितनेत्रोऽसौ यः सदैवैककुण्डलः ॥ १६ ॥
किरीटी स्रग्धरो भाति साग्निश्वेत इवाचलः ।
नीलवासा मदोत्सिक्तः श्वेतहारोपशोभितः ॥ १७ ॥
साभ्रगङ्गाप्रपातोऽसौ कैलासाद्रिरिवोत्तमः ।
लांगलासक्तहस्ताग्रो बिभ्रन्मुषलमुत्तमम् ॥ १८ ॥
उपास्यते स्वयं कान्ता यो वारुण्या च मूर्त्तया ।
कल्पान्ते यस्य वक्त्रेभ्यो विषानलशिखोज्ज्वलः ॥ १६ ॥
संकर्षणात्मको रुद्रो निष्क्रम्यात्ति जगत्त्रयम् ।
स बिभ्रच्छिखरीभूतमशेषं क्षितिमण्डलम् ॥ २० ॥
आस्ते पातालमूलस्थः शेषोऽशेषसुरार्च्चितः ।
तस्य वीर्य्यं प्रभावश्च स्वरूपं रूपमेव च ॥ २१ ॥
न हि वर्णयितुं शक्यं ज्ञातुं वा त्रिदशैरपि ।
यस्यैषा सकला पृथ्वी फणामणिशिखारुणा ॥ २२ ॥
आस्ते कुसुममालेव कस्तद्वीर्यं वदिष्यति ।
यदा विजृम्भतेऽनन्तो मदाघूर्णितलोचनः ॥ २३ ॥
तदा चलति भूरेषा साद्रितोयाधिकानना ।
गन्धर्व्वाप्सरसः सिद्धाः किन्नरोरगचारणाः ॥ २४ ॥

नान्तं गुणानां गच्छन्ति ततोऽनन्तोऽयमव्ययः।
यस्य नागवधूहस्तैर्लापितं हरिचन्दनम् ॥ २५ ॥
मुहुः श्वासानिलायस्तं याति दिक्पटवासताम्।
यमाराध्य पुराणर्षिर्गर्गो ज्योतींषि तत्त्वतः ॥ २६ ॥
ज्ञातवान् सकलं चैव निमित्तपठितं फलम्।
तेनेयं नागवर्येण शिरसा विधृता मही।
बिभर्ति सकलाल्लोँकान् स देवासुरमानुषान् ॥ २७ ॥

इति श्रीब्राह्मे महापुराणे पातालप्रमाण-
कीर्त्तनं नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः।

तत्रादौ नरकवर्णनम्

लोमहर्षण उवाच।

ततश्चानन्तरं विप्रा नरका रौरवादयः।
पापिनो येषु पात्यन्ते ताञ्छृणुध्वंद्विजोत्तमाः ॥ १ ॥
रौरवः शौकरो रोधस्तालो विशसनस्तथा।
महाज्वालस्तप्तकुम्भो महालोभो विमोहनः ॥ २ ॥
रुधिरान्धो वसातप्तः कृमीशः कृमिभोजनः।
असिपत्रवनं कृष्णो लालाभक्षश्च दारुणः ॥ ३ ॥

तथा पूयवहः पापो वह्निज्वालो ह्यधःशिराः ।
सन्दंशः कृष्णसूत्रश्च तमश्चावीचिरेव च ॥ ४ ॥
श्वभोजनोऽथाप्रतिष्ठोमावीचिश्च तथापरः ।
इत्येवमादयश्चान्ये नरका भृशदारुणाः ॥ ५ ॥
यमस्य विषये घोराः शस्त्राग्निविषदर्शिनं ।
पतन्ति येषु पुरुषाः पापकर्म्मरताश्च ये ॥ ६ ॥
कूटसाक्षी तथा सम्यक् पक्षपातेन यो वदेत् ।
यश्चान्यदनृतं वक्ति स नरो याति रौरवम् ॥ ७ ॥
भ्रूणहा पुरहन्ता च गोघ्नश्च मुनिसत्तमाः ।
यान्ति ते रौरवं घोरं यश्चोच्छ्वासनिरोधकः ॥ ८ ॥
सुरापो ब्रह्महा हर्त्ता सुवर्णस्य च शूकरे ।
प्रयाति नरके यश्च तैः संसर्गमुपैति वै ॥ ९ ॥
राजन्यवैश्यहा चैव तथैव गुरुतल्पगः ।
तप्तकुम्भे स्वसृगामी हन्ति राजभटञ्च यः ॥ १० ॥
माध्वीविक्रयकृद्वध्यपालः केसरविक्रयी ।
तप्तलोहे पतन्त्येते यश्च भक्तं परित्यजेत् ॥ ११ ॥
सुतां स्नुषाञ्चापि गत्वा महाज्वाले निपात्यते ।
अवमन्ता गुरूणां यो यश्चाक्रोष्टा नराधमः ॥ १२ ॥
वेददूषयिता यश्च वेदविक्रयकश्च यः ।
अगम्यगामी यश्च स्यात् ते यान्ति शवलं द्विजाः ॥ १३ ॥
चौरो विमोहे पतति मर्य्यादादूषकस्तथा ।
देवद्विजपितृद्वेष्टा रत्नदूषयिता च यः ॥ १४ ॥

स याति कृमिभक्ष्ये वै कृमीशे तु दुरिष्टिकृत्।
पितृदेवातिथीन् यस्तु पर्य्यश्नाति नराधमः ॥ १५ ॥
लालाभक्षे स यात्युग्रे शरकर्त्ता च वेधके।
करोति कर्णिनो यश्च यश्च खड्गादिकृन्नरः ॥ १६ ॥
प्रयान्त्येते विशसने नरके भृशदारुणे।
असत्प्रतिग्रहीता च नरके यात्यधोमुखे ॥ १७ ॥
अयाज्ययाजकस्तत्र तथा नक्षत्रसूचकः।
कृमिपूये नरश्चैको याति मिष्टान्नभुक् सदा ॥ १८ ॥
लाक्षामांसरसानाञ्च तिलानां लवणस्य च।
विक्रेता ब्राह्मणो याति तमेव नरकं द्विजाः ॥ १९ ॥
मार्ज्जारकुक्कुटच्छागश्ववराहविहङ्गमान्।
पोषयन्नरकं याति तमेव द्विजसत्तमाः ॥ २० ॥
रङ्गोपजीवी कैवर्त्तः कुण्डाशी गरदस्तथा।
सूची माहिषिकश्चैव पर्व्वगामी च यो द्विजः ॥ २१ ॥
अगारदाही मित्रघ्नः शकुनिग्रामयाजकः।
रुधिरान्धे पतन्त्येते सोमं विक्रीणते च ये ॥ २२ ॥
मधुहा ग्रामहन्ता च याति वैतरणीं नरः।
रेतःपानादिकर्त्तारो मर्य्यादाभेदिनश्च ये ॥ २३ ॥
ते कृच्छ्रे यान्त्यशौचाश्च कुहकाजीविनश्च ये।
असिपत्रवनं याति वनच्छेदी वृथैव यः ॥ २४ ॥
उरभ्रिका मृगव्याधा वह्निज्वाले पतन्ति वै।
यान्ति तत्रैव ते विप्रा यश्चापाकेषु वह्निदः ॥ २५ ॥

ब्रतोपलोपको यश्च स्वाश्रमाद्विच्युतश्च यः।
सन्दंशयातनामध्ये पततस्तावुभावपि ॥ २६ ॥
दिवा स्वप्नेषु स्कन्दन्ते ये नरा ब्रह्मचारिणः।
पुत्रैरध्यापिता ये तु ते पतन्ति श्वभोजने ॥ २७ ॥
एते चान्ये च नरकाः शतशोऽथ सहस्रशः।
येषु दुष्कृतकर्म्माणः पच्यन्ते यातनागताः ॥ २८ ॥
तथैव पापान्येतानि तथान्यानि सहस्रशः।
भुज्यन्ते आतिपुरुषैर्नरकान्तरगोचरैः ॥ २९ ॥
वर्णाश्रमविरुद्धञ्च कर्म्म कुर्व्वन्ति ये नराः।
कर्म्मणा मनसा वाचा निरयेषु पतन्ति ते ॥ ३० ॥
अधःशिरोभिर्दृश्यन्ते नारकैर्दिवि देवताः।
देवाश्चाधोमुखान् सर्व्वानधः पश्यन्ति नारकान् ॥ ३१ ॥
स्थावराः क्रिमयोऽजाश्च पक्षिणः पशवो नराः।
धार्म्मिकास्त्रिदशास्तद्वन्मोक्षिणश्च यथाक्रमम् ॥ ३२ ॥
सहस्रभागः प्रथमाद्द्वितीयोऽनुक्रमात्तथा।
सर्व्वे ह्येते महाभागा यावन्मुक्तिसमाश्रयाः ॥ ३३ ॥
यावन्तो जन्तवः स्वर्गे तावन्तो नरकौकसः।
पापकृद्याति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ॥ ३४ ॥
पापानामनुरूपाणि प्रायश्चित्तानि यद्यथा।
तथा तथैव संस्मृत्य प्रोक्तानि परमर्षिभिः ॥ ३५ ॥
पापे गुरूणि गुरुणि स्वल्पान्यल्पे च तद्विदः।
प्रायश्चित्तानि विप्रेन्द्रा जगुः स्वायम्भुवादयः ॥ ३६ ॥

प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्म्मात्मकानि वै ।
यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् ॥ ३७ ॥
कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।
प्रायश्चित्तन्तु तस्यैकं हरिसंस्मरणं परम् ॥ ३८ ॥
प्रातर्निशि तथा सन्ध्यामध्याह्नादिषु संस्मरन् ।
नारायणमवाप्नोति सद्यः पापक्षयान्नरः ॥ ३६ ॥
विष्णुसंस्मरणात् क्षीणसमस्तक्लेशसञ्चयः ।
मुक्तिं प्रयाति भो विप्रा विष्णोस्तस्यानुकीर्त्तनात् ॥ ४० ॥
वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्च्चनादिषु ।
तस्यान्तरायो विप्रेन्द्रा देवेन्द्रत्वादिकं फलम् ॥ ४१ ॥
क्व नाकपृष्ठगमनं पुनरावृत्तिलक्षणम् ।
क्व जपो वासुदेवेति मुक्तिबीजमनुत्तमम् ॥ ४२ ॥
तस्मादहर्निशं विष्णुं संस्मरन् पुरुषो द्विजः ।
न याति नरकं शुद्धः संक्षीणाखिलपातकः ॥ ४३ ॥
मनःप्रीतिकरः स्वर्गो नरकस्तद्विपर्य्ययः ।
नरकस्वर्गसंज्ञे वै पापपुण्ये द्विजोत्तमाः ॥ ४४ ॥
वस्त्वेकमेव दुःखाय सुखायेर्ष्योदयाय च ।
कोपाय च यतस्तस्माद्वस्तु दुःखात्मकं कुतः ॥ ४५ ॥
तदेव प्रीतये भूत्वा पुनर्दुःखाय जायते ।
तदेव कोपाय यतः प्रसादाय च जायते ॥ ४६ ॥
तस्माद्दुःखात्मकं नास्ति न च किञ्चित्सुखात्मकम् ।
मनसः परिणामोऽयं सुखदुःखादिलक्षणः ॥ ४७ ॥

ज्ञानमेव परं ब्रह्माज्ञानं बन्धाय चेष्यते ।
ज्ञानात्मकमिदं विश्वं न ज्ञानाद्विद्यते परम् ॥ ४८ ॥
विद्याविद्ये हि भो विप्रा ज्ञानमेवावधार्य्यताम् ।
एवमेतन्मयाख्यातं भवतां मण्डलं भुवः ॥ ४९ ॥
पातालानि च सर्व्वाणि तथैव नरका द्विजाः ।
समुद्राः पर्व्वताश्चैव द्वीपा वर्षाणि निम्नगाः ॥ ५० ॥
संक्षेपात् सर्व्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छथ ।

इति श्रीब्राह्मे महापुराणे पातालनरककीर्त्तनं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

तत्रादौ भूर्भुवःस्वरादिलोकवर्णनम्

मुनय ऊचुः ।

कथितं भवता सर्व्वमस्माकं सकलं तथा ।
भुवर्लोकादिकाँल्लोकान् श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ १ ॥
तथैव ग्रहसंस्थानं प्रमाणानि यथा तथा ।
समाचक्ष्व महाभाग यथावल्लोमहर्षण ॥ २ ॥

लोमहर्षण उवाच ।

रविचन्द्रमसोर्यावन्मयूखैरवभास्यते ।
ससमुद्रसरिच्छैला तावती पृथिवी स्मृता ॥ ३ ॥

यावत्प्रमाणा पृथिवी विस्तारपरिमण्डला ।
नभस्तावत्प्रमाणं हि विस्तारपरिमण्डलम् ॥ ४ ॥
भूमेर्योजनलक्षे तु सौरं विप्रास्तु मण्डलम् ।
लक्षे दिवाकराच्चापि मण्डलं शशिनः स्थितम् ॥ ५ ॥
पूर्णे शतसहस्रे तु योजनानां निशाकरात् ।
नक्षत्रमण्डलं कृत्स्नमुपरिष्टात् प्रकाशते ॥ ६ ॥
द्विलक्षे चोत्तरे विप्रा बुधो नक्षत्रमण्डलात् ।
तावत् प्रमाणभागे तु बुधस्याप्युशना स्थितः ॥ ७ ॥
अङ्गारकोऽपि शुक्रस्य तत्प्रमाणे व्यवस्थितः ।
लक्षद्वयेन भौमस्य स्थितो देवपुरोहितः ॥ ८ ॥
सौरिर्बृहस्पतेरूर्द्ध्वं द्विलक्षे समवस्थितः ।
सप्तर्षिमण्डलं तस्माल्लक्षमेकं द्विजोत्तमाः ॥ ९ ॥
ऋषिभ्यस्तु सहस्राणां शतादूर्द्ध्वं व्यवस्थितः ।
मेढीभूतः समस्तस्य ज्योतिश्चक्रस्य वै ध्रुवः ॥ १० ॥
त्रैलोक्यमेतत् कथितं संक्षेपेण द्विजोत्तमाः ।
इज्याफलस्य भूरेषा इज्या चात्र प्रतिष्ठिता ॥ ११ ॥
ध्रुवादूर्ध्वं महर्लोको यत्र ते कल्पवासिनः ।
एकयोजनकोटी तु महर्लोको विधीयते ॥ १२ ॥
द्वे कोट्यौ तु जनो लोको यत्र ते ब्रह्मणः सुताः ।
सनन्दनाद्याः कथिता विप्राश्चामलचेतसः ॥ १३ ॥
चतुर्गुणोत्तरं चोर्द्ध्वं जनलोकात्तपः स्मृतम् ।
वैराजा यत्र ते देवाः स्थिता देहविवर्जिताः ॥ १४ ॥

षड्गुणेन तपोलोकात् सत्यलोको विराजते ।
अपुनर्मारकं यत्र सिद्धादिमुनिसेवितम् ॥ १५ ॥
पादगम्यं तु यत् किञ्चिद्वस्त्वस्ति पृथिवीमयम् ।
स भूर्लोकः समाख्यातो विस्तारोऽस्य मयोदितः ॥ १६ ॥
भूमिसूर्य्यान्तरं यत्तु सिद्धादिमुनिसेवितम् ।
भुवर्लोकस्तु सोऽप्युक्तो द्वितीयो मुनिसत्तमाः ॥ १७ ॥
ध्रुवसूर्यान्तरं यत्तु नियुतानि चतुर्द्दश ।
स्वर्लोकः सोऽपि कथितो लोकसंस्थानचिन्तकैः ॥ १८ ॥
त्रैलोक्यमेतत् कृतकं विप्रैश्च परिपठ्यते ।
जनस्तपस्तथा सत्यमिति चाकृतकं त्रयम् ॥ १९ ॥
कृतकाकृतको मध्ये महर्लोक इति स्मृतः ।
शून्यो भवति कल्पान्ते योऽन्तं न च विनश्यति ॥ २० ॥
एते सप्त महालोका मया वः कथिता द्विजाः ।
पातालानि च सप्तैव ब्रह्माण्डस्यैष विस्तरः ॥ २१ ॥
एतदण्डकटाहेन तिर्य्यगूर्द्ध्वमधस्तथा ।
कपित्थस्य यथा बीजं सर्व्वतो वै समावृतम् ॥ २२ ॥
दशोत्तरेण पयसा द्विजाश्चाण्डञ्च तद्वृतम् ।
स चाम्बुपरिवारोऽसौ वह्निना वेष्टितो बहिः ॥ २३ ॥
वह्निस्तु वायुना वायुर्विप्रास्तु नभसावृतः ।
आकाशोऽपि मुनिश्रेष्ठा महता परिवेष्टितः ॥ २४ ॥
दशोत्तराण्यशेषाणि विप्राश्चैतानि सप्त वै ।
महान्तञ्च समावृत्य प्रधानं समवस्थितम् ॥ २५ ॥

अनन्तस्य न तस्यान्तः संख्यानं चापि विद्यते।
तदनन्तमसंख्यातं प्रमाणेनापि वै यतः॥ २६॥
हेतुभूतमशेषस्य प्रकृतिः सा परा द्विजाः।
अन्तानान्तु सहस्राणां सहस्राण्ययुतानि च॥ २७॥
ईदृशानां तथा तत्र कोटिकोटिशतानि च।
दारुण्यग्निर्यथा तैलं तिले तद्वत् पुमानिह॥ २८॥
प्रधानेऽवस्थितो व्यापी चेतनात्मनिवेदनः।
प्रधनञ्च पुमांश्चैव सर्व्वभूतानुभूतया॥ २९॥
विष्णुशक्तया द्विजश्रेष्ठा धृतौ संश्रयधर्म्मिणौ।
तयोः सैव पृथग्भावे कारणं संश्रयस्य च॥ ३०॥
क्षोभकारणभूता च सर्गकाले द्विजोत्तमाः।
यथा शैत्यं जले वातो विभर्त्ति कणिकागतम्॥ ३१॥
जगच्छक्तिस्तथा विष्णोः प्रधानपुरुषात्मकम्।
यथा च पादपो मूलस्कन्धशाखादिसंयुतः॥ ३२॥
आद्यवीजात् प्रभवति वीजान्यन्यानि वै ततः।
प्रभवन्ति ततस्तेभ्यो भवन्त्यन्ये परे द्रुमाः॥ ३३॥
तेऽपि तल्लक्षणद्रव्यकारणानुगता द्विजाः।
एवमव्याकृतात् पूर्व्वं जायन्ते महदादयः॥ ३४॥
विशेषान्तास्ततस्तेभ्यः सम्भवन्ति सुरादयः।
तेभ्यश्च पुत्रास्तेषां तु पुत्राणां परमे सुताः॥ ३५॥
वीजाद्वृक्षप्ररोहेण यथा नापचयस्तरोः।
भूतानां भूतसर्गेण नैवास्त्यपचयस्तथा॥ ३६॥

सन्निधानाद्यथाकाशकालाद्याः कारणं तरोः ।
तथैवापरिणामेन विश्वस्य भगवान् हरिः ॥ ३७ ॥
व्रीहिर्बीजे यथा मूलं नालं पत्राङ्कुरौ तथा ।
काण्डकोषास्तथा पुष्पं क्षीरं तद्वच्च तण्डुलः ॥ ३८ ॥
तुषाः कणाश्च सन्तो वै यान्त्याविर्भावमात्मनः ।
प्ररोहहेतुसामग्र्यमासाद्य मुनिसत्तमाः ॥ ३९ ॥
तथा कर्म्मस्वनेकेषु देवाद्यास्तनवः स्थिताः ।
विष्णुशक्तिं समासाद्य प्ररोहमुपयान्ति वै ॥ ४० ॥
स च विष्णुः परं ब्रह्म यतः सर्व्वमिदं जगत् ।
जगच्च यो यत्र चेदं यस्मिन्विलयमेष्यति ॥ ४१ ॥
तद्ब्रह्म परमं धाम सदसत् परमं पदम् ।
यस्य सर्व्वमभेदेन जगदेतच्चराचरम् ॥ ४२ ॥
स एव मूलप्रकृतिर्व्यक्तरूपी जगच्च सः ।
तस्मिन्नेव लयं सर्व्वं याति तत्र च तिष्ठति ॥ ४३ ॥
कर्त्ता क्रियाणां स च इज्यते क्रतुः,
स एव तत् कर्म्मफलञ्च यस्य यत् ।
युगादि यस्माच्च भवेदशेषतो-
हरेर्न किञ्चिद्व्यतिरिक्तमस्ति तत् ॥ ४४ ॥

इति श्रीब्राह्मे महापुराणे भूर्भुवःस्वरादिकीर्त्तनं नाम
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

ध्रुवसंस्थिति निरूपणम् ।

लोमहर्षण उवाच ।

तारामयं भगवतः शिशुमाराकृतिः प्रभोः ॥ १ ॥
दिवि रूपं हरेर्यस्तु तस्य पुच्छे स्थितो ध्रुवः ।
सैष भ्रमन् भ्रामयति चन्द्रादित्यादिकान् ग्रहान् ।
भ्रमन्तमनु तं यान्ति नक्षत्राणि च चक्रवत् ॥ २ ॥
सूर्य्याचन्द्रमसौ तारा नक्षत्राणि ग्रहैः सह ।
वातानीकमयैर्बन्धैर्ध्रुवे बद्धानि तानि वै ॥ ३ ॥
शिशुमाराकृति प्रोक्तं यद्रूपं ज्योतिषां दिवि ।
नारायणः परं धाम तस्याधारः स्वयं हृदि ॥ ४ ॥
उत्तानपादतनयस्तमाराध्य प्रजापतिम् ।
स ताराशिशुमारस्य ध्रुवः पुच्छे व्यवस्थितः ॥ ५ ॥
आधारः शिशुमारस्य सर्व्वाध्यक्षो जनार्द्दनः ।
ध्रुवस्य शिशुमारश्च ध्रुवे भानुर्व्यवस्थितः ॥ ६ ॥
तदाधारं जगच्चेदं सदेवासुरमानुषम् ।
येन विप्रा विधानेन तन्मे शृणुत साम्प्रतम् ॥ ७ ॥
विवस्वानष्टभिर्मासैर्ग्रसत्यापो रसात्मिकाः ।
वर्षत्येषु ततश्चान्नमन्नादमखिलं जगत् ॥ ८ ॥
विवस्वानंशुभिस्तीक्ष्णैरादाय जगतो जलम् ।
सोमं पुष्यत्यथेन्दुश्च वायुनाडीमयैर्दिवि ॥ ९ ॥

जलैर्विक्षिप्यतेऽभ्रेषु धूमाग्न्यनिलमूर्त्तिषु ।
न भ्रस्यन्ति यतस्तेभ्यो जलान्यभ्राणि तान् यतः ॥ १० ॥
अभ्रस्थाः प्रपतन्त्यापो वायुना समुदीरिताः ।
संस्कारं कालजनितं विप्राश्चासाद्य निर्म्मलाः ॥ ११ ॥
सरित्समुद्रा भौमास्तु यथापः प्राणिसम्भवाः ।
चतुष्प्रकारा भगवानादत्ते सविता द्विजाः ॥ १२ ॥
आकाशगङ्गासलिलं तथाहृत्य गभस्तिमान् ।
अनभ्रगतमेवोर्व्यां सद्यः क्षिपति रश्मिभिः ॥ १३ ॥
तस्य संस्पर्शनिर्धूतपापपङ्को द्विजोत्तमाः ।
न याति नरकं मर्त्यो दिव्यं स्नानं हि तत्स्मृतम् ॥ १४ ॥
दृष्टसूर्य्यं हि तद्वारि पतत्यभ्रैर्विना दिवः ।
आकाशगङ्गासलिलंतद्गोभिः क्षिप्यते रवेः ॥ १५ ॥
कृत्तिकादिषु ऋक्षेषु विषमेष्वम्बु यद्दिवः ।
दृष्ट्वार्कं पतितं ज्ञेयं तद्गाङ्गं दिग्गजोद्धृतम् ॥ १६ ॥
युग्मर्क्षेषु तु यत्तोयं पतत्यर्कोद्धृतं दिवः ।
तत्सूर्य्यरश्मिभिः सद्यः समादाय निरस्यते ॥ १७ ॥
उभयं पुण्यमत्यर्थं नृणां पापहरं द्विजाः ।
आकाशगङ्गासलिलं दिव्यं स्नानं द्विजोत्तमाः ॥ १८ ॥
यत्तु मेघैः समुत्सृष्टं वारि तत् प्राणिनां द्विजाः ।
पुष्णात्योषधयः सर्व्वा जीवनायामृतं हि तत् ॥ १९ ॥
तेन वृद्धिं परां नीतः सकलश्चौषधीगणः ।
साधकः फलपाकान्तः प्रजानान्तु प्रजायते ॥ २० ॥

तेन यज्ञान् यथाप्रोक्तान्मानवाः शास्त्रचक्षुषः ।
कुर्व्वतेऽहरहश्चैव देवानाप्याययन्ति ते ॥ २१ ॥
एवं यज्ञाश्च वेदाश्च वर्णाश्च द्विजपूर्व्वकाः ।
सर्व्वदेवनिकायाश्च पशुभूतगणाश्च ये ॥ २२ ॥
वृष्ट्या धृतमिदं सर्व्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
सापि निष्पाद्यते वृष्टिः सवित्रा मुनिसत्तमाः ॥ २३ ॥
आधारभूतः सवितुर्ध्रुवो मुनिवरोत्तमाः ।
ध्रुवस्य शिशुमारोऽसौ सोऽपि नारायणाश्रयः ॥ २४ ॥
हृदि नारायणस्तस्य शिशुमारस्य संस्थितः ।
विभर्त्ता सर्व्वभूतानामादिभूतः सनातनः ॥ २५ ॥
एवं मया मुनिश्रेष्ठा ब्रह्माण्डं समुदाहृतम् ।
भूसमुद्रादिभिर्युक्तं किमन्यच्छ्रोतुमिच्छथ ॥ २६ ॥

इति श्रीब्राह्मे महापुराणे ध्रुवसंस्थितिनिरूपणं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

तत्रादौ सर्वतीर्थमाहात्म्यवर्णनम् ।

मुनय ऊचुः ।

पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
वक्तुमर्हसि धर्म्मज्ञ श्रोतुं नो वर्त्तते मनः ॥ १ ॥

लोमहर्षण उवाच ।

यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।
विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ २ ॥

मनो विशुद्धं पुरुषस्य तीर्थं,
वाचां तथा चेन्द्रियनिग्रहश्च ।
एतानि तीर्थानि शरीरजानि,
स्वर्गस्य मार्गं प्रतिबोधयन्ति ॥ ३ ॥

चित्तमन्तर्गतं दुष्टं तीर्थस्नानैर्न शुध्यति ।
शतशोऽपि जलैर्धौतं सुराभाण्डमिवाशुचि ॥ ४ ॥

न तीर्थानि न दानानि न व्रतानि न चाश्रमाः ।
दुष्टाशयं दम्भरुचिं पुनन्ति व्युत्थितेन्द्रियम् ॥ ५ ॥

इन्द्रियाणि वशे कृत्वा यत्र यत्र वसेन्नरः ।
तत्र तत्र कुरुक्षेत्रं प्रयागं पुष्करं तथा ॥ ६ ॥

तस्माच्छृणुध्वं वक्ष्यामि तीर्थान्यायतनानि च ।
संक्षेपेण मुनिश्रेष्ठाः पृथिव्यां यानि कानि वै ॥ ७ ॥
विस्तरेण न शक्यन्ते वक्तुं वर्षशतैरपि ।
प्रथमं पुष्करं तीर्थं नैमिषारण्यमेव च ॥ ८ ॥
प्रयागञ्च प्रवक्ष्यामि धर्म्मारण्यं द्विजोत्तमाः ।
धेनुकं चम्पकारण्यं सैन्धवारण्यमेव च ॥ ९ ॥
पुण्यञ्च मगधारण्यं दण्डकारण्यमेव च ।
गया प्रभासं श्रीतीर्थं दिव्यं कनखलं तथा ॥ १० ॥

भृगुतुङ्गं हिरण्याक्षं भीमारण्यं कुशस्थलीम् ।
लोहाकुलं सकेदारं मन्दरारण्यमेव च ॥ ११ ॥
महाबलं कोटितीर्थं सर्व्वपापहरं तथा ।
रूपतीर्थं शूकरवं चक्रतीर्थं महाफलम् ॥ १२ ॥
योगतीर्थं सोमतीर्थं तीर्थं साहोटकं तथा ।
तीर्थं कोकामुखं पुण्यं बदरीशैलमेव च ॥ १३ ॥
सोमतीर्थं तुङ्गकूटं तीर्थं स्कन्दाश्रमं तथा ।
कोटितीर्थञ्चाग्निपदं तीर्थं पञ्चशिखं तथा ॥ १४ ॥
धर्म्मोद्भवं कोटितीर्थं तीर्थं बाधप्रमोचनम् ।
गङ्गाद्वारं पञ्चकूटं मध्यकेसरमेव च ॥ १५ ॥
चक्रप्रभं मतङ्गञ्च कुशदत्तञ्च विश्रुतम् ।
दंष्ट्राकुण्डं विष्णुतीर्थं सार्व्वकामिकमेव च ॥ १६ ॥
तीर्थं मत्स्यतिलञ्चैव बदरी सुप्रभं तथा ।
ब्रह्मकुण्डं वह्निकुण्डं तीर्थं सत्यपदं तथा ॥ १७ ॥
चतुःस्रोतश्चतुःशृङ्गं शैलं द्वादशधारकम् ।
मानसं स्थूलशृङ्गञ्च स्थूलदण्डं तथोर्व्वशीं ॥ १८ ॥
लोकपालं मनुवरं सोमाह्वंशैलमेव च ।
सदाप्रभं मेरुकुण्डं तीर्थं सोमाभिषेचनम् ॥ १९ ॥
महास्रोतं कोटरकं पञ्चधारं त्रिधारकम् ।
सप्तधारैकधारञ्च तीर्थं चामरकण्टकम् ॥ २० ॥
शालग्रामं चक्रतीर्थं कोटिद्रुममनुत्तमम् ।
बिल्वप्रभं देवह्रदं तीर्थं विष्णुह्रदं तथा ॥ २१ ॥

शङ्खप्रभं देवकुण्डं तीर्थं वज्रायुधं तथा ।
अग्निप्रभञ्च पुन्नागं देवप्रभमनुत्तमम् ॥ २२ ॥
विद्याधरं सगान्धर्व्वं श्रीतीर्थं ब्रह्मणो ह्रदम् ।
सातीर्थं लोकपालाख्यं मणिपूरगिरिं तथा ॥ २३ ॥
तीर्थं पञ्चह्रदञ्चैव पुण्यं पिण्डारकं तथा ।
मलयं गोप्रभावञ्च गोवरं वटमूलकम् ॥ २४ ॥
स्नानदण्डं प्रयागञ्च गुह्यं विष्णुपदं तथा ।
कन्याश्रमं वायुकुण्डं जम्बूमार्गं तथोत्तमम् ॥ २५ ॥
गभस्तितीर्थञ्च तथा ययातिपतनं शुचि ।
कोटितीर्थं भद्रवटं महाकालवनं तथा ॥ २६ ॥
नर्म्मदातीर्थमपरं तीर्थवज्रं तथार्व्वुदम् ।
पिङ्गुतीर्थं सवासिष्ठं तीर्थञ्च पृथुसङ्गमम् ॥ २७ ॥
तीर्थं दौर्व्वासिकं नाम तथा पिञ्जरकं शुभम् ।
ऋषितीर्थं ब्रह्मतुङ्गं वसुतीर्थं कुमारिकम् ॥ २८ ॥
शक्रतीर्थं पञ्चनदं रैणुकातीर्थमेव च ।
पैतामहञ्च विमलं रुद्रपादं तथोत्तमम् ॥ २९ ॥
मणिमत्तञ्च कामाख्यं कृष्णतीर्थं कुशाविलम् ।
यजनं याजनञ्चैव तथैव ब्रह्मवालुकम् ॥ ३० ॥
पुष्पन्यासं पुण्डरीकं मणिपूरं तथोत्तरम् ।
दीर्घसत्रं हयपदं तीर्थं चानशनं तथा ॥ ३१ ॥
गङ्गोद्भेदं शिवोद्भेदं नर्म्मदोद्भेदमेव च ।
वस्त्रापदं दारुवलं छायारोहणमेव च ॥ ३२ ॥

सिद्धेश्वरं मित्रबलं कालिकाश्रममेव च ।
वटावटं भद्रवटं कौशाम्बी च दिवाकरम् ॥ ३३ ॥
द्वीपं सारस्वतञ्चैव विजयं कामदं तथा ।
रुद्रकोटिं सुमनसं तीर्थं सद्रावनामितम् ॥ ३४ ॥
स्यमन्तपञ्चकं तीर्थं ब्रह्मतीर्थं सुदर्शनम् ।
सततं पृथिवीसर्व्वं पारिप्लवपृथूदकौ ॥ ३५ ॥
दशाश्वमेधिकं तीर्थं सर्पिजं विषयान्तिकम् ।
कोटितीर्थं पञ्चनदं वाराहं यक्षिणीह्रदम् ॥ ३६ ॥
पुण्डरीकं सोमतीर्थं मुञ्जवाटं तथोत्तमम् ।
बदरीवनमासीनं रत्नमूलकमेव च ॥ ३७ ॥
लोकद्वारं पञ्चतीर्थं कपिलातीर्थमेव च ।
सूर्य्यतीर्थं शङ्खिनी च गवां भवनमेव च ॥ ३८ ॥
तीर्थञ्च यक्षराजस्य ब्रह्मावर्त्तं सुतीर्थकम् ।
कामेश्वरं मातृतीर्थं तीर्थं शीतवनं तथा ॥ ३९ ॥
स्नानलोमापहञ्चैव माससंसरकं तथा ।
दशाश्वमेधं केदारं ब्रह्मोदुम्बरमेव च ॥ ४० ॥
सप्तर्षिकुण्डञ्च तथा तीर्थं देव्याः सुजम्बुकम् ।
ईहास्पदं कोटिकूटं किन्दानं किञ्जपं तथा ॥ ४१ ॥
कारण्डवं चावेध्यञ्च त्रिविष्टपमथापरम् ।
पाणिखातं मिश्रकञ्च मधुवटमनोजवौ ॥ ४२ ॥
कौशिकी देवतीर्थञ्च तीर्थञ्च ऋणमोचनम् ।
दिव्यञ्च नृगधूमाख्यं तीर्थं विष्णुपदं तथा ॥ ४३ ॥

अमराणां ह्रदं पुण्यं कोटितीर्थं तथापरम् ।
श्रीकुञ्जं शालितीर्थञ्च नैमिशेयञ्च विश्रुतम् ॥ ४४ ॥
ब्रह्मस्थानं सोमतीर्थं कन्यातीर्थं तथैव च ।
ब्रह्मतीर्थं मनस्तीर्थं तीर्थं वै कारुपावनम् ॥ ४५ ॥
सौगन्धिकवनञ्चैव मणितीर्थं सरस्वती ।
ईशानतीर्थं प्रवरं पावनं पाञ्चयज्ञिकम् ॥ ४६ ॥
त्रिशूलधारं माहेन्द्रं देवस्थानं कृतालयम् ।
शाकम्भरी देवतीर्थं सुवर्णाक्षं कलिं ह्रदम् ॥ ४७ ॥
क्षीरस्रवं विरूपाक्षं भृगुतीर्थं कुशोद्भवम् ।
ब्रह्मतीर्थं ब्रह्मयोनिं नीलपर्व्वतमेव च ॥ ४८ ॥
कुब्जाम्रकं भद्रवटं वसिष्ठपदमेव च ।
स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं कालिकाश्रममेव च ॥ ४९ ॥
रुद्रावर्त्तं सुगन्धाश्वं कपिलावनमेव च ।
भद्रकर्णह्रदञ्चैव शङ्कुकर्णह्रदं तथा ॥ ५० ॥
सप्तसारस्वतञ्चैव तीर्थमौशनसं तथा ।
कपालमोचनञ्चैव अवकीर्णञ्च काम्यकम् ॥ ५१ ॥
चतुःसामुद्रिकञ्चैव शतिकञ्च सहस्रिकम् ।
रैणुकं पञ्चवटकं विमोचनमथौजसम् ॥ ५२ ॥
स्थाणुतीर्थं कुरोस्तीर्थं स्वर्गद्वारं कुशध्वजम् ।
विश्वेश्वरं माणवकं कूपं नारायणाश्रयम् ॥ ५३ ॥
गङ्गाह्रदं वटञ्चैव बदरीपाटनं तथा ।
इन्द्रमार्गमेकरात्रं क्षीरकावासमेव च ॥ ५४ ॥

सोमतीर्थं दधीचञ्च श्रुततीर्थञ्च भो द्विजाः।
कोटितीर्थस्थलीञ्चैव भद्रकालीह्रदं तथा ॥ ५५ ॥
अरुन्धतीवनञ्चैव ब्रह्मावर्त्तं तथोत्तमम्।
अश्ववेदी कुब्जावनं यमुनाप्रभवं तथा ॥ ५६ ॥
वीरं प्रमोक्षं सिन्धूत्थमृषिकुल्या सकृत्तिकम्।
उर्व्वीसंक्रमणञ्चैव मायाविद्योद्भवं तथा ॥ ५७ ॥
महाश्रमो वैतसिकारूपं सुन्दरिकाश्रमम्।
बाहुतीर्थं चारुनदीं विमलाशोकमेव च ॥ ५८ ॥
तीर्थं पञ्चनदञ्चैव मार्कण्डेयस्य धीमतः।
सोमतीर्थं सितोदञ्च तीर्थं मत्स्योदरी तथा ॥ ५९ ॥
सूर्य्यप्रभं सूर्य्यतीर्थमशोकवनमेव च।
अरुणास्पदं कामदञ्च शुक्रतीर्थं सवालुकम् ॥ ६० ॥
पिशाचमोचनञ्चैव सुभद्राह्रदमेव च।
कुण्डं विमलदण्डस्य तीर्थं चण्डेश्वरस्य च ॥ ६१ ॥
ज्येष्ठस्थानह्रदञ्चैव पुण्यं ब्रह्मसरं तथा।
जैगीषव्यगुहा चैव हरिकेशवनं तथा ॥ ६२ ॥
अजामुखसरञ्चैव घण्टाकर्णह्रदं तथा।
पुण्डरीकह्रदञ्चैव वापी कर्कोटकस्य च ॥ ६३ ॥
सुवर्णास्योदपानञ्च श्वेततीर्थह्रदं तथा।
कुण्डं घर्घरिकायाश्च श्यामाकूपञ्च चन्द्रिका ॥ ६४ ॥
श्मशानस्तम्भकूपञ्च विनायकह्रदं तथा।
कूपं सिन्धूद्भवञ्चैव पुण्यं ब्रह्मसरं तथा ॥ ६५ ॥

रुद्रावासं तथा तीर्थं नागतीर्थं पुलोमकम् ।
भक्तह्रदं क्षीरसरः प्रेताधारं कुमारकम् ॥ ६६ ॥
ब्रह्मावर्त्तं कुशावर्त्तं दधिकर्णोदपानकम् ।
शृङ्गतीर्थं महातीर्थं तीर्थश्रेष्ठा महानदी ॥ ६७ ॥
दिव्यं ब्रह्मसरं पुण्यं गयाशीर्षाक्षयं वटम् ।
दक्षिणं चोत्तरञ्चैव गोमयं रूपशीतिकम् ॥ ६८ ॥
कपिलाह्रदं गृध्रवटं सावित्रीह्रदमेव च ।
प्रभासनं सीतवनं योनिद्वारञ्च धेनुकम् ॥ ६९ ॥
धन्यकं कोकिलाख्यञ्च मतङ्गह्रदमेव च ।
पतृकूपं रुद्रतीर्थं शक्रतीर्थं सुमालिनम् ॥ ७० ॥
ब्रह्मस्थानं सप्तकुण्डं मणिरत्नह्रदं तथा ।
कौशिक्यं भरतञ्चैव तीर्थं ज्येष्ठालिका तथा ॥ ७१ ॥
वश्वेश्वरं कल्पसरः कन्यासंवेद्यमेव च ।
निश्चीवाप्रभवश्चैव वसिष्ठाश्रममेव च ॥ ७२ ॥
देवकूटञ्च कूपञ्च वसिष्ठाश्रममेव च ।
वीराश्रमं ब्रह्मसरो ब्रह्मवीरावकापिली ॥ ७३ ॥
कुमारधारा श्रीधारा गौरीशिखरमेव च ।
शुनः कुण्डोऽथ तीर्थञ्च नन्दितीर्थं तथैव च ॥ ७४ ॥
कुमारवासं श्रीवासमौर्वीशीतीर्थमेव च ।
कुम्भकर्णह्रदञ्चैव कौशिकीह्रदमेव च ॥ ७५ ॥
धर्म्मतीर्थं कामतीर्थं तीर्थमुद्दालकं तथा ।
सन्ध्यातीर्थं कारतोयं कपिलं लोहितार्णवम् ॥ ७६ ॥

शोणोद्भवं वंशगुल्ममृषभं कलतीर्थकम्।
पुण्यावतीह्रदं तीर्थं तीर्थं बदरिकाश्रमम् ॥ ७७ ॥
रामतीर्थं पितृवनं विरजातीर्थमेव च।
मार्कण्डेयवनञ्चैव कृष्णतीर्थं तथा वटम् ॥ ७८ ॥
रोहिणीकूपप्रवरमिन्द्रद्युम्नसरञ्च यत्।
सानुगर्त्तं समाहेन्द्रं श्रीतीर्थं श्रीनदं तथा ॥ ७९ ॥
इषुतीर्थं वार्षभञ्च कावेरीह्रदमेव च।
कन्यातीर्थञ्च गोकर्णं गायत्रीस्थानमेव च ॥ ८० ॥
बदरीह्रदमन्यच्च मध्यस्थानं विकर्णकम्।
जातीह्रदं देवकूपं कुशप्रवणमेव च ॥ ८१ ॥
सर्व्वदेवव्रतञ्चैव कन्याश्रमह्रदं तथा।
तथान्यद्वालखिल्यानां सपूर्व्वाणां तथापरम् ॥ ८२ ॥
तथान्यच्च महर्षीणामखण्डितह्रदं तथा।
तीर्थेष्वेतेषु विधिवत् सम्यक् श्रद्धासमन्वितः ॥ ८३ ॥
स्नानं करोति यो मर्त्यः सोपवासो जितेन्द्रियः।
देवानृषीन्मनुष्यांश्च पितॄन् सन्तर्प्य च क्रमात् ॥ ८४ ॥
अभ्यर्च्च्य देवतास्तत्र स्थित्वा च रजनीत्रयम्।
पृथक् पृथक् फलं तेषु प्रतितीर्थेषु भो द्विजाः ॥ ८५ ॥
प्राप्नोति हयमेधस्य नरो नास्त्यत्र संशयः।
यस्त्विदं शृणुयान्नित्यं तीर्थमाहात्म्यमुत्तमम् ॥
पठेच्च श्रावयेद्वापि सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ८६ ॥

इति श्रीब्राह्मे महापुराणे तीर्थमाहात्म्यवर्णनं नाम
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ।

तत्रादौ स्वयम्भूब्रह्मर्षिसंवादवर्णनम्

मुनय ऊचुः ।

पृथिव्यामुत्तमां भूमिं धर्म्मकामार्थमोक्षदाम् ।
तीर्थानामुत्तमं तीर्थं ब्रूहि नो वदतांवर ॥ १ ॥

लोमहर्षण उवाच ।

इमं प्रश्नं मम गुरुं पप्रच्छुर्म्मुनयः पुरा ।
तमहं सम्प्रक्ष्यामि यत्पृच्छध्वं द्विजोत्तमाः ॥ २ ॥
स्वाश्रमे सुमहापुण्ये नानापुष्पोपशोभिते ।
नानाद्रुमलताकीर्णे नानामृगगणैर्युते ॥ ३ ॥
पुन्नागैः कर्णिकारैश्च सरलैर्देवदारुभिः ।
शालैस्तालैस्तमालैश्च पनसैर्धवखादिरैः ॥ ४ ॥
पाटलाशोकबकुलैः करवीरैः सचम्पकैः ।
अन्यैश्च विविधैर्वृक्षैर्नानापुष्पोपशोभितैः ॥ ५ ॥
कुरुक्षेत्रे समासीनं व्यासं मतिमतां वरम् ।
महाभारतकर्त्तारं सर्व्वशास्त्रविशारदम् ॥ ६ ॥
अध्यात्मनिष्ठं सर्व्वज्ञं सर्व्वभूतहिते रतम् ।
पुराणागमवक्तारं वेदवेदाङ्गपारगम् ॥ ७ ॥
पराशरसुतं शान्तं पद्मपत्रायतेक्षणम् ।
द्रष्टुमभ्याययुः प्रीत्या मुनयः संशितव्रताः ॥ ८ ॥

कश्यपो जमदग्निश्च भरद्वाजोऽथ गौतमः ।
वसिष्ठो जैमिनिर्धौम्यो मार्कण्डेयोऽथ वाल्मिकिः ॥ ६ ॥
विश्वामित्रः शतानन्दो वात्स्यो गार्ग्योऽथ आसुरिः ।
सुमन्तुर्भार्गवो नाम कण्वो मेधातिथिर्गुरुः ॥ १० ॥
माण्डव्यश्च्यवनो धूम्रो ह्यसितो देवलस्तथा ।
मौद्गल्यस्तृणयज्ञश्च पिप्पलादोऽकृतव्रणः ॥ ११ ॥
सम्बर्त्तः कौशिको रैभ्यो मैत्रेयो हरितस्तथा ।
शाण्डिल्यश्च विभाण्डश्च दुर्व्वासा लोमशस्तथा ॥ १२ ॥
नारदः पर्व्वतश्चैव वैशम्पायनगालवौ ।
भास्करिः पूरणः सूतः पुलस्त्यः कपिलस्तथा ॥ १३ ॥
उलूकः पुलहो वायुर्देवस्थानश्चतुर्भुजः ।
सनत्कुमारः पैलश्च कृष्णः कृष्णानुभौतिकः ॥ १४ ॥
एतैर्म्मुनिवरैश्चान्यैर्वृतः सत्यवतीसुतः ।
रराज स मुनिः श्रीमान् नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ॥ १५ ॥
तानागतान्मुनीन् सर्व्वान् पूजयामास वेदवित् ।
तेऽपि तं प्रतिपूज्यैव कथां चक्रुः परस्परम् ॥ १६ ॥
कथान्ते ते मुनिश्रेष्ठाः कृष्णं सत्यवतीसुतम् ।
पप्रच्छुः संशयं सर्व्वे तपोवननिवासिनः ॥ १७ ॥

मुनय ऊचुः ।

मुने वेदांश्च शास्त्राणि पुराणागमभारतम् ।
भूतं भव्यं भविष्यञ्च सर्व्वं जानासि वाङ्मयम् ॥ १८ ॥

कष्टेऽस्मिन् दुःखबहुले निःसारे भवसागरे ।
रागग्राहाकुले रौद्रे विषयोदकसंप्लवे ॥ १९ ॥
इन्द्रियावर्त्तकलिले दृष्टोर्मिशतसङ्कुले ।
मोहपङ्काविले दुर्गे लोभगम्भीरदुस्तरे ॥ २० ॥
निमज्जज्जगदालोक्य निरालम्बमचेतनम् ।
पृच्छामस्त्वां महाभागं ब्रूहि नो मुनिसत्तम ? ॥ २१ ॥
श्रेयः किमत्र संसारे भैरवे लोमहर्षणे ।
उपदेशप्रदानेन लोकानुद्धर्त्तुमर्हसि ॥ २२ ॥
दुर्लभं परमं क्षेत्रं कर्त्तुमर्हसि मोक्षदम् ।
पृथिव्यां कर्म्मभूमिञ्च श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ २३ ॥
कृत्वा किल नरः सम्यक् कर्म्म भूमौ यथोदितम् ।
प्राप्नोति परमां सिद्धिं नरकञ्च विकर्म्मतः ॥ २४ ॥
मोक्षक्षेत्रे तथा मोक्षं प्राप्नोति पुरुषः सुधीः ।
तस्माद् ब्रूहि महाप्राज्ञ यत्पृष्टोऽसि द्विजोत्तम ? ॥ २५ ॥
श्रुत्वा तु वचनं तेषां मुनीनां भावितात्मनाम् ।
व्यासः प्रोवाच भगवान्भूतभव्यभविष्यवित् ॥ २६ ॥

व्यास उवाच ।

शृणुध्वं मुनयः सर्व्वं वक्ष्यामि यदि पृच्छथ ।
यः संवादोऽभवत् पूर्व्वमृषीणां ब्रह्मणा सह ॥ २७ ॥
मेरुपृष्ठे तु विस्तीर्णे नानारत्नविभूषिते ।
नानाद्रुमलताकीर्णे नानापुष्पोपशोभिते ॥ २८ ॥

नानापक्षिरुते रम्ये नानाप्रसवनाकुले ।
नानासत्वसमाकीर्णे नानाश्चर्य्यसमन्विते ॥ २९ ॥
नानावर्णशिलाकीर्णे नानाधातुविभूषिते ।
नानामुनिजनाकीर्णे नानाश्रमसमन्विते ॥ ३० ॥
तत्रासीनं जगन्नाथं जगद्योनिं चतुर्मुखम् ।
जगत्पतिं जगद्वन्द्यं जगदाधारमीश्वरम् ॥ ३१ ॥
देवदानवगन्धर्व्वैर्यक्षविद्याधरोरगैः ।
मुनिसिद्धाप्सरोभिश्च वृतमन्यैर्दिवालयैः ॥ ३२ ॥
केचित् स्तुवन्ति तं देवं केचिद्गायन्ति चाग्रतः ।
केचिद्वाद्यानि वाद्यन्ते केचिन्नृत्यन्ति चापरे ॥ ३३ ॥
एवं प्रमुदिते काले सर्व्वभूतसमागमे ।
नानाकुसुमगन्धाढ्ये दक्षिणानिलसेविते ॥ ३४ ॥
भृग्वाद्यास्तं तदा देवं प्रणिपत्य पितामहम् ।
इममर्थमृषिवराः पप्रच्छुः पितरं द्विजाः ॥ ३५ ॥

ऋषय ऊचुः ।

भगवञ्छ्रोतुमिच्छामः कर्म्मभूमिं महीतले ।
वक्तुमर्हसि देवेश मोक्षक्षेत्रञ्च दुर्लभम् ॥ ३६ ॥

व्यास उवाच ।

तेषां वचनमाकर्ण्य प्राह ब्रह्मा सुरेश्वरः ।
पप्रच्छुस्ते यथा प्रश्नं तत्सर्व्वं मुनिसत्तमाः ॥ ३७ ॥

इति श्रीब्राह्मे महापुराणे स्वयम्भूब्रह्मर्षिसंवादे
प्रश्ननिरूपणं नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

तत्रादौ भारतवर्षवर्णनम् ।

ब्रह्मोवाच ।

शृणुध्वं मुनयः सर्व्वे यद्वो वक्ष्यामि साम्प्रतम् ।
पुराणं वेदसम्बद्धं भुक्तिमुक्तिप्रदं शुभम् ॥ १ ॥
पृथिव्यां भारतं वर्षं कर्म्मभूमिरुदाहृता ।
कर्म्मणः फलभूमिश्च स्वर्गश्च नरकं तथा ॥ २ ॥
तस्मिन् वर्षे नरः पापं कृत्वा धर्म्मञ्च भो द्विजाः ।
अवश्यं फलमाप्नोति अशुभस्य शुभस्य च ॥ ३ ॥
ब्राह्मणाद्याः स्वकं कर्म्म कृत्वा सम्यक्सुसंयताः ।
प्राप्नुवन्ति परां सिद्धिं तस्मिन्वर्षे न संशयः ॥ ४ ॥
धर्म्मञ्चार्थञ्च कामञ्च मोक्षञ्च द्विजसत्तमाः ।
प्राप्नोति पुरुषः सर्व्वं तस्मिन् वर्षे सुसंयतः ॥ ५ ॥
इन्द्राद्याश्च सुरा सर्व्वे तस्मिन् वर्षे द्विजोत्तमाः ।
कृत्वा सुशोभनं कर्म्म देवत्वं प्रतिपेदिरे ॥ ६ ॥
अन्येऽपि लेभिरे मोक्षं पुरुषाः संयतेन्द्रियाः ।
तस्मिन् वर्षे बुधाः शान्ता वीतरागा विमत्सराः ॥ ७ ॥
ये चापि स्वर्गे तिष्ठन्ति विमानेन गतज्वराः ।
तेऽपि कृत्वा शतं कर्म्म तस्मिन् वर्षे दिवं गताः ॥ ८ ॥
निवासं भारते वर्षे आकाङ्क्षन्ति सदा सुराः ।
स्वर्गापवर्गफलदे तत्पश्यामः कदा वयम् ॥ ९ ॥

मुनय ऊचुः ।

यदेतद्भवता प्रोक्तं कर्म्म नान्यत्र पुण्यदम् ।
पापाय वा सुरश्रेष्ठ वर्ज्जयित्वा च भारतम् ॥ १० ॥
ततः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यमं तच्च गम्यते ।
न खल्वन्यत्र मर्त्यानां भूमौ कर्म्म विधीयते ॥ ११ ॥
तस्माद्विस्तरतो ब्रह्मन्नस्माकं भारतं वद ।
यदि तेऽस्ति दयास्मासु यथावस्थितिरेव च ॥ १२ ॥
तस्माद्वर्षमिदं नाथ ये वास्मिन् वर्षपर्व्वताः ।
भेदाश्च तस्य वर्षस्य ब्रूहि सर्व्वानशेषतः ॥ १३ ॥

ब्रह्मोवाच ।

शृणुध्वं भारतं वर्षं नवभेदेन भो द्विजाः ।
समुद्रान्तरिता ज्ञेयास्ते समाश्च परस्परम् ॥ १४ ॥
इन्द्रद्वीपः कशेरुश्च ताम्रपर्णो गभस्तिमान् ।
नागद्वीपस्तथा सौम्या गान्धर्व्वो वारुणस्तथा ॥ १५ ॥
अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः ।
योजनानां सहस्रं वै द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरः १६ ॥
पूर्व्वे किराता यस्यासन् पश्चिमे यवनास्तथा ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चान्ते स्थिता द्विजाः ॥ १७ ॥
इज्यायुद्धवणिज्याद्यैः कर्म्मभिः कृतपावनाः ।
तेषां संव्यवहारश्च त्रिभिः कर्म्मभिरिष्यते ॥ १८ ॥
स्वर्गापवर्गहेतोश्च पुण्यं पापञ्च वै तथा ।
महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्व्वतः ॥ १६ ॥

विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैवात्र कुलाचलाः।
तेषां सहस्रशश्चान्ये भूधरा ये समीपगाः ॥ २० ॥
विस्तारोच्छ्रयिणो रम्या विपुलाश्चित्रसानवः।
कोलाहलः स वैभ्राजो मन्दरो दर्दुराचलः ॥ २१ ॥
वातन्धयो वैद्युतश्च मैनाकः सुरसस्तथा।
तुङ्गप्रस्थो नागगिरिर्गोधनः पाण्डराचलः ॥ २२ ॥
पुष्पगिरिर्वैजयन्ती रैवतोऽर्बुद एव च।
ऋष्यमूकः स गोमन्थः कृतशैलः कृताचलः ॥ २३ ॥
श्रीपार्व्वतश्चकोरश्च शतशोऽन्ये च पर्व्वताः।
तैर्विमिश्रा जनपदा म्लेच्छाद्याश्चैव भागशः ॥ २४ ॥
तैः पीयन्ते सरिच्छ्रेष्ठास्ता बुध्यध्वं द्विजोत्तमाः।
गङ्गा सरस्वती सिन्धुश्चन्द्रभागा तथापरा ॥ २५ ॥
यमुना शतद्रुर्विपाशा वितस्तीरावती कूहुः।
गोमती धूतपापा च बाहुदा च दृषद्वती ॥ २६ ॥
विपाशा देविका चक्षुर्निष्ठीवा गण्डकी तथा।
कौशिकी चापगा चैव हिमवत्पादनिःसृताः ॥ २७ ॥
देवस्मृतिर्देववती वातघ्नी सिन्धुरेव च।
वेण्या तु चन्दना चैव सदानीरा मही तथा ॥ २८ ॥
चर्म्मण्वती वृषी चैव विदिशा वेदवत्यपि।
सिप्रा ह्यवन्ती च तथा पारियात्रानुगाः स्मृताः ॥ २९ ॥
शोणा महानदी चैव नर्म्मदा सुरसा क्रिया।
मन्दाकिनी दशार्णा च चित्रकूटा तथापरा ॥ ३० ॥

चित्रोत्पला वेत्रवपी करमोदा पिशाचिका ।
तथान्यातिलघुश्रोणी विपापा शैवला नदी ॥ ३१ ॥
सधेरुजा शुक्तिमती शकुनी त्रिदिवा क्रमुः ।
ऋक्षपादप्रसूता वै तथान्या वेगवाहिनी ॥ ३२ ॥
सिप्रा पयोष्णी निर्विन्ध्या तापी चैव सरिद्वरा ।
वेणा वैतरणी चैव सिनीवाली कुमुद्वती ॥ ३३ ॥
तोया चैव महागौरी दुर्गा चान्तःशिला तथा ।
विन्ध्यपादप्रसूतास्ता नद्यः पुण्यजलाः शुभाः ॥ ३४ ॥
गोदावरी भीमरथी कृष्णावेणा तथापगा ।
तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा तथान्या पापनाशिनी ॥ ३५ ॥
सह्यपादविनिष्क्रान्ता इत्येताः सरितां वराः ।
कृतमाला ताम्रपर्णी पुष्यजा प्रत्यलावती ॥ ३६ ॥
मलयाद्रिसमुद्भूताः पुण्याः शीतजलास्त्विमाः ।
पितृसोमर्षिकुल्या च वञ्जुला त्रिदिवा च या ॥ ३७ ॥
लाङ्गुलिनी वंशकरा महेन्द्रप्रभवाः स्मृताः ।
सुविकाला कुमारी च मनुगा मन्दगामिनी ॥ ३८ ॥
क्षयापलासिनी चैव शुक्तिमत्प्रभवाः स्मृताः ।
सर्व्वाः पुण्याः सरस्वत्यः सर्व्वा गङ्गाः समुद्रगाः ॥ ३६ ॥
विश्वस्य मातरः सर्व्वाः सर्व्वाः पापहराः स्मृताः ।
अन्याः सहस्रशः प्रोक्ताः क्षुद्रनद्यो द्विजोत्तमाः ॥ ४० ॥
प्रावृट्कालवहाः सन्ति सदाकालवहाश्च याः ।
मत्स्या मुकुटकुल्याश्च कुन्तला काशिकोशलाः ॥ ४१ ॥

अन्ध्रकाश्च कलिङ्गाश्च शमकाश्च वृकैः सह ।
मध्यदेशा जनपदाः प्रायशोऽमी प्रकीर्त्तिताः ॥ ४२ ॥
सह्यस्य चोत्तरे यस्तु यत्र गोदावरी नदी ।
पृथिव्यामपि कृत्स्नायां स प्रदेशो मनोरमः ॥ ४३ ॥
गोवर्द्धनपुरं रम्यं भार्गवस्य महात्मनः ।
वाहीका वाटधानाश्च सुतीराः कालतोयदाः ॥ ४४ ॥
अपरान्ताश्च शूद्राश्च वाह्लिकाश्च सकेरलाः ।
गान्धारा यवनाश्चैव सिन्धुसौवीरमद्रकाः ॥ ४५ ॥
शतद्रुहाः कलिङ्गाश्च पारदा हारमूषिकाः ।
माठराश्चैव कनकाः कैकेया दम्भमालिकाः ॥ ४६ ॥
क्षत्रियोपमदेशाश्च वैश्यशूद्रकुलानि च ।
काम्बोजाश्चैव विप्रेन्द्रा बर्व्वराश्च सलौकिकाः ॥ ४७ ॥
वीराश्चैव तुषाराश्च पह्लवाधायता नराः ।
आत्रेयाश्च भरद्वाजाः पुष्कलाश्च दशेरकाः ॥ ४८
लम्पकाः शुनःशोकाश्च कुलिका जाङ्गलैः सह ।
औषध्यश्चलचन्द्रा च किरातानाञ्च जातयः ॥ ४९ ॥
तोमरा हंसमार्गाश्च काश्मीराः करुणास्तथा ।
शूलिकाः कुहकाश्चैव मागधाश्च तथैव च ॥ ५० ॥
एते देशा उदीच्यास्तु प्राच्यान् देशान्निबोधत ।
अन्धा वामङ्कुराकाश्च वल्लकाश्च मखान्तकाः ॥ ५१ ॥
तथापरेऽङ्गा बङ्गाश्च मलदा मालवर्त्तिकाः ।
भद्रतुङ्गाः प्रतिजया भार्य्याङ्गाश्चापमर्द्दकाः ॥ ५२ ॥

प्राग्ज्योतिषांश्च मद्रांश्च विदेहास्ताम्रलिप्तकाः।
मल्ला मगधका नन्दाः प्राच्या जनपदास्तथा ॥ ५३ ॥
तथापरे जनपदा दक्षिणापथवासिनः।
पूर्णाश्च केरलाश्चैव गोलाङ्गूलास्तथैव च ॥ ५४ ॥
ऋषिका मुषिकाश्चैव कुमारा रामठाः शकाः।
महाराष्ट्रा माहिषका कलिङ्गाश्चैव सर्व्वशः ॥ ५५ ॥
आभीराः सह वैशिक्या अटव्याः सरवाश्च ये।
पुलिन्दाश्चैव मौलेया वैदर्भा दन्तकैः सह ॥ ५६ ॥
पौलिका मौलिकाश्चैव अश्मका भोजवर्द्धनाः।
कौलिकाः कुन्तलाश्चैव दम्भका नीलकालकाः ॥ ५७ ॥
दक्षिणात्यास्त्वमी देशा अपरान्तान्निबोधत।
शूर्पारकाः कालिधना लोलास्तालकटैः सह ॥ ५८ ॥
इत्येते ह्यपरान्ताश्च शृणुध्वं विन्ध्यवासिनः।
मलजाः कर्कशाश्चैव मेलकाश्चोलकैः सह ॥ ५९ ॥
उत्तमार्णा दशार्णाश्च भोजाः किष्किन्धकैः सह।
तोषलाः कोशलाश्चैव त्रैपुरा वैदिशास्तथा ॥ ६० ॥
तुम्बुरास्तु चराश्चैव यवनाः पवनैः सह।
अभया रुण्डिकेराश्च चर्च्चरा होत्रधर्त्तयः ॥ ६१ ॥
एते जनपदा सर्व्वे तत्र विन्ध्यनिवासिनः।
अतो देशान् प्रवक्ष्यामि पर्व्वताश्रयिणश्च ये ॥ ६२ ॥
नीहारास्तुषमार्गाश्च कुरवस्तङ्गणाः खसाः।
कर्णप्रावरणाश्चैव ऊर्णा दर्घाः सकुन्तकाः ॥ ६३ ॥

चित्रमार्गा मालवाश्च किरातास्तोमरैः सह ।
कृतत्रेतादिकश्चात्र चतुर्युगकृतो विधिः ॥ ६४ ॥
एवं तु भारतं वर्षं नवसंस्थानसंस्थितम् ।
दक्षिणे परतो यस्य पूर्व्वे चैव महोदधिः ॥ ६५ ॥
हिमवानुत्तरेणास्य कार्मुकस्य यथा गुणः ।
तदेतद्भारतं वर्षं सर्व्वबीजं द्विजोत्तमाः ॥ ६६ ॥
ब्रह्मत्वममरेशत्वं देवत्वं मरुतां तथा ।
मृगयक्षाप्सरोयोनिं तद्वत् सर्पसरीसृपाः ॥ ६७ ॥
स्थावराणाञ्च सर्व्वेषामितो विप्राः शुभाशुभैः ।
प्रयान्ति कर्म्मभूर्विप्रा नान्या लोकेषु विद्यते ॥ ६८ ॥
देवानामपि भो विप्राः सदैवैष मनोरथः ।
अपि मानुष्यमाप्स्यामो देवत्वात् प्रच्युताः क्षितौ ॥ ६९ ॥
मनुष्यः कुरुते यत्तु तन्न शक्यं सुरासुरैः ।
तत्कर्म्मनिगडग्रस्तैस्तत्कर्मक्षपणोन्मुखैः ॥ ७० ॥
न भारतसमं वर्षं पृथिव्यामस्ति भो द्विजाः ।
यत्र विप्रादयो वर्णाः प्राप्नुवन्त्यभिवाञ्छितम् ॥ ७१ ॥
धन्यास्ते भारते वर्षे जायन्ते ये नरोत्तमाः ।
धर्म्मार्थकाममोक्षाणां प्राप्नुवन्ति महाफलम् ॥ ७२ ॥
प्राप्यते यत्र तपसः फलं परमदुर्लभम् ।
सर्व्वदानफलञ्चैव सर्व्वयज्ञफलं तथा ॥ ७३ ॥
तीर्थयात्राफलञ्चैव गुरुसेवाफलं तथा ।
देवताराधनफलं स्वाध्यायस्य फलं द्विजाः ॥ ७४ ॥

यत्र देवाः सदा हृष्टा जन्म वाञ्छन्ति शोभनम् ।
नानाव्रतफलञ्चैव नानाशास्त्रफलं तथा ॥ ७५ ॥
अहिंसादिफलं सम्यक्फलं सर्व्वाभिवाञ्छितम् ।
ब्रह्मचर्य्यफलञ्चैव गार्हस्थ्येन च यत्फलम् ॥ ७६ ॥
यत् फलं वनवासेन सन्न्यासेन च यत्फलम् ।
इष्टापूर्त्तफलञ्चैव तथान्यच्छुभकर्म्मणाम् ॥ ७७ ॥
प्राप्यते भारते वर्षे न चान्यत्र द्विजोत्तमाः ।
कः शक्नोति गुणान् वक्तुं भारतस्याखिलान्द्विजाः ॥ ७८ ॥
एवं सम्यङ्मया प्रोक्तं भारतं वर्षमुत्तमम् ।
सर्व्वपापहरं पुण्यं धन्यं बुद्धिविवर्द्धनम् ॥ ७९ ॥
य इदं शृणुयान्नित्यं पठेद्वा नियतेन्द्रियः ।
सर्व्वपापैर्विनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ८० ॥

इति श्रीब्राह्मे महापुराणे भारतवर्षानुकीर्त्तनं
नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

तत्रादौ कोणादित्यमाहात्म्यवर्णनम् ।

ब्रह्मोवाच ।

तत्रास्ते भारते वर्षे दक्षिणोदधिसंस्थितः ।
ओण्ड्रदेश इति ख्यातः स्वर्गमोक्षप्रदायकः ॥ १ ॥

समुद्रादुत्तरं तावद्यावद्विरजमण्डलम् ।
देशोऽसौ पुण्यशीलानां गुणैः सर्व्वैरलङ्कृतः ॥ २ ॥
तत्र देशप्रसूता ये ब्राह्मणाः संयतेन्द्रियाः ।
तपःस्वाध्यायनिरता वन्द्याः पूज्याश्च ते सदा ॥ ३ ॥
श्राद्धे दाने विवाहे च यज्ञे वाचार्य्यकर्म्मणि ।
प्रशस्ताः सर्व्वकार्य्येषु तत्रदेशोद्भवा द्विजाः ॥ ४ ॥
षट्कर्म्मनिरतास्तत्र ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
इतिहासविदश्चैव पुराणार्थविशारदाः ॥ ५ ॥
सर्व्वशास्त्रार्थकुशला यज्वानो वीतमत्सराः ।
अग्निहोत्ररताः केचित् केचित् स्मार्त्ताग्नितत्पराः ॥ ६ ॥
पुत्रदारधनैर्युक्ता दातारः सत्यवादिनः ।
निवसन्नुत्कले पुण्ये यज्ञोत्सवविभूषिते ॥ ७ ॥
इतरेऽपि त्रयो वर्णाः क्षत्रियाद्याः सुसंयताः ।
स्वधर्म्मनिरताः शान्तास्तत्र तिष्ठन्ति धार्म्मिकाः ॥ ८ ॥
कोणादित्य इति ख्यातस्तस्मिन् देशे व्यवस्थितः ।
यं दृष्ट्वा भास्करं मर्त्यः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९ ॥

मुनय ऊचुः ।

श्रोतुमिच्छाम तद्ब्रूहि क्षेत्रं सूर्य्यस्य साम्प्रतम् ।
तस्मिन् देशे सुरश्रेष्ठ यत्रास्ते स दिवाकरः ॥ १० ॥

ब्रह्मोवाच ।

लवणस्योदधेस्तीरे पवित्रे सुमनोहरे ।
सर्व्वत्र वालुकाकीर्णे देशे सर्व्वगुणान्विते ॥ ११ ॥

चम्पकाशोकबकुलैः करवीरैः सपाटलैः ।
पुन्नागैः कर्णिकारैश्च वकुलैर्नागकेसरैः ॥ १२ ॥
तगरैर्धववाणैश्च अतिमुक्तैः सकुब्जकैः ।
मालतीकुन्दपुष्पैश्च तथान्यैर्मल्लिकादिभिः ॥ १३ ॥
केतकीवनखण्डैश्च सर्व्वर्त्तुकुसुमोज्ज्वलैः ।
कदम्बैर्लकुचैः शालैः पनसैर्देवदारुभिः ॥ १४ ॥
सरलैर्मुचुकुन्दैश्च चन्दनैश्च सितेतरैः ।
अश्वत्थैः सप्तपर्णैश्च आम्रैराम्रातकैस्तथा ॥ १५ ॥
तालैः पूगफलैश्चैव नारिकेलैः कपित्थकैः ॥
अन्यैश्च विविधैर्वृक्षैः सर्व्वतः समलङ्कृतम् ॥ १६ ॥
क्षेत्रं तत्र रवेः पुण्यमास्ते जगति विश्रुतम् ।
समन्तायोजनं साग्रं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ १७ ॥
आस्ते तत्र स्वयं देवः सहस्रांशुर्दिवाकरः ।
कोणादित्य इति ख्यातो भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ॥ १८ ॥
माघे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां संयतेन्द्रियः ।
कृतोपवासो यत्रैत्य स्नात्वा तु मकरालये ॥ १९ ॥
कृतशौचो विशुद्धात्मा स्मरन् देवं दिवाकरम् ।
सागरे विधिवत् स्नात्वा शर्व्वर्य्यन्ते समाहितः ॥ २० ॥
देवानृषीन्मनुष्यांश्च पितॄन् सन्तर्प्य च द्विजाः ।
उत्तीर्य्य वाससी धौते परिधाय सुनिर्म्मले ॥ २१ ॥
आचम्य प्रयतो भूत्वा तीरे तस्य महोदधेः ।
उपविश्योदये काले प्राङ्मुखः सवितुस्तदा ॥ २२ ॥

विलिख्य पद्मं मेधावी रक्तचन्दनवारिणा ।
अष्टपत्रं केसराढ्यं वर्त्तुलं चोर्द्धकर्णिकम् ॥ २३ ॥
तिलतण्डुलतोयञ्च रक्तचन्दनसंयुतम् ।
रक्तपुष्पं सदर्भञ्च प्रक्षिपेत्ताम्रभाजने ॥ २४ ॥
ताम्राभावेऽर्कपत्रस्य पुटैः कृत्वा तिलादिकम् ।
पिधाय तन्मुनिश्रेष्ठाः पात्रं पात्रेण विन्यसेत् ॥ २५ ॥
करन्यासाङ्गविन्यासं कृत्वाङ्गैर्हृदयादिभिः ।
आत्मानं भास्करं ध्यात्वा सम्यक् श्रद्धासमन्वितः ॥ २६ ॥
मध्ये चाग्निदले धीमान्नैर्ऋते श्वासने दले ।
कामारिगोचरे चैव पुनर्मध्ये च पूजयेत् ॥ २७ ॥
प्रभूतं विमलं सारमाराध्यं परमं सुखम् ।
सम्पूज्य पद्ममावाह्य गगनात्तत्र भास्करम् ॥ २८ ॥
कर्णिकोपरि संस्थाप्य ततो मुद्रां प्रदर्शयेत् ।
कृत्वा स्नानादिकं सर्व्वं ध्यात्वा तं सुसमाहितः ॥ २९ ॥
सितपद्मोपरि रविं तेजोविम्बे व्यवस्थितम् ।
पिङ्गाक्षं द्विभुजं रक्तं पद्मपत्रारुणाम्बरम् ॥ ३० ॥
सर्व्वलक्षणसंयुक्तं सर्व्वाभरणभूषितम् ।
सुरूपं वरदं शान्तं प्रभामण्डलमण्डितम् ॥ ३१ ॥
उद्यन्तं भास्करं दृष्ट्वा सान्द्रसिन्दूरसन्निभम् ।
ततस्तत्पात्रमादाय जानुभ्यां धरणीं गतः ॥ ३२ ॥
कृत्वा शिरसि तत्पात्रमेकचित्तस्तु वाग्यतः ।
त्र्यक्षरेण तु मन्त्रेण सूर्य्यायार्घ्यं निवेदयेत् ॥ ३३ ॥

अदीक्षितस्तु तस्यैव नाम्नैवार्घ्यं प्रयच्छति।
श्रद्धया भावयुक्तेन भक्तिग्राह्यो रविर्यतः॥ ३४॥
अग्निनिर्ऋतिवाय्वीशमध्यपूर्वादिदिक्षु च।
हृच्छिरश्च शिखावर्मनेत्राण्यस्त्रञ्च पूजयेत्॥ ३५॥
दत्त्वार्घ्यं गन्धधूपञ्च दीपं नैवेद्यमेव च।
जप्त्वा स्तुत्वा नमस्कृत्वा मुद्रां बद्ध्वा विसर्ज्जयेत्॥ ३६॥
ये वार्घ्यं सम्प्रयच्छन्ति सूर्य्याय नियतेन्द्रियाः।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः स्त्रियः शूद्राश्च संयताः॥ ३७॥
भक्तिभावेन सततं विशुद्धेनान्तरात्मना।
ते भुक्त्वाभिमतान् कामान् प्राप्नुवन्ति परां गतिम्॥ ३८॥
त्रैलोक्यदीपकं देवं भास्करं गगनेचरम्।
ये संश्रयन्ति मनुजास्ते स्युः सुखस्य भाजनम्॥ ३९॥
यावन्न दीयते चार्घ्यं भास्कराय यथोदितम्।
तावन्न पूजयेद्विष्णुं शङ्करं वा सुरेश्वरम॥ ४०॥
तस्मात् प्रयत्नमास्थाय दद्यादर्घ्यं दिने दिने।
आदित्याय शुचिर्भूत्वा पुष्पैर्गन्धैर्मनोरमैः॥ ४१॥
एवं ददाति यश्चार्घ्यं सप्तम्यां सुसमाहितः।
आदित्याय शुचिः स्नातः स लभेदीप्सितं फलम्॥ ४२॥
रोगाद्विमुच्यते रोगी वित्तार्थी लभते धनम्।
विद्यां प्राप्नोति विद्यार्थी सुतार्थी पुत्रवान् भवेत्॥ ४३॥
यं यं काममभिध्यायन् सूर्य्यायार्घ्यं प्रयच्छति।
तस्य तस्य फलं सम्यक् प्राप्नोति पुरुषः सुधीः॥ ४४॥

स्नात्वा वै सागरे दत्वा सूर्य्यायार्घ्यं प्रणम्य च
नरो वा यदि वा नारी सर्व्वकामफलं लभेत् ॥ ४५ ॥
ततः सूर्य्यालयं गच्छेत् पुष्पमादाय वाग्यतः ।
प्रविश्य पूजयेद्भानुं कृत्वा तु त्रिः प्रदक्षिणम् ॥ ४६ ॥
पूजयेत् परया भक्त्या कोणार्कं मुनिसत्तमाः ।
गन्धैः पुष्पैस्तथा दीपैर्धूपैर्नैवेद्यकैरपि ॥ ४७ ॥
दण्डवत् प्रणिपातैश्च जयशब्दैस्तथा स्तवैः ।
एवं सम्पूज्य तं देवं सहस्रांशुं जगत्पतिम् ॥ ४८ ॥
दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो युवा दिव्यवपुर्नरः ॥ ४९ ॥
सप्तावरान् सप्त परान् वंशानुद्धृत्य भो द्विजाः ।
विमानेनार्कवर्णेन कामगेन सुवर्च्चसा ॥ ५० ॥
उपगीयमानो गन्धर्व्वैः सूर्य्यलोकं स गच्छति ।
भुक्त्वा तत्र वरान् भोगान् यावदाभूतसंप्लवम् ॥ ५१ ॥
पुण्यक्षयादिहायातः प्रवरे योगिनां कुले ।
चतुर्व्वेदो भवेद्विप्रः स्वधर्म्मनिरतः शुचिः ॥ ५२ ॥
योगं विवस्वतः प्राप्य ततो मोक्षमवाप्नुयात् ।
चैत्रे मासि सिते पक्षे यात्रां दमनभञ्जिकाम् ॥ ५३ ॥
यः करोति नरस्तत्र पूर्व्वोक्तं स फलं लभेत् ।
शयनोत्थापने भानोः संक्रान्त्यां विषुवायने ॥ ५४ ॥
वारे रवेस्तिथौ चैव पर्व्वकालेऽथवा द्विजाः ।
ये तत्र यात्रां कुर्व्वन्ति श्रद्धया संयतेन्द्रियाः ॥ ५५ ॥

विमानेनार्कवर्णेन सूर्य्यलोकं व्रजन्ति ते ।
आस्ते तत्र महादेवस्तीरे मदनदीपने: ॥ ५६ ॥
रामेश्वर इति ख्यातः सर्व्वकामफलप्रदः ।
ये तं पश्यन्ति कामारिं स्नात्वा लवणमहोदधौ ॥ ५७ ॥
गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैर्नैवेद्यकैर्वरैः ।
प्रणिपातैस्तथा स्तोत्रैर्गीतैर्वाद्यैर्मनोहरैः ॥ ५८ ॥
राजसूयफलं सम्यग्वाजिमेधफलं तथा ।
प्राप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां तथा ॥ ५९ ॥
कामगेन विमानेन किङ्किणीजालमालिना ।
उपगीयमाना गन्धर्व्वैः शिवलोकं व्रजन्ति ते ॥ ६० ॥
आभूतसंप्लवं यावद्भुक्त्वा भोगान्मनोरमान् ।
पुण्यक्षयादिहागत्य चातुर्व्वेदा भवन्ति ते ६१ ॥
शाङ्करं योगमास्थाय ततो मोक्षं व्रजन्ति ते ।
यस्तत्र सवितुः क्षेत्रे प्राणांस्त्यजति मानवः ॥ ६२ ॥
स सूर्य्यलोकमास्थाय देववन्मोदते दिवि ।
पुनर्मानुषतां प्राप्य राजा भवति धार्म्मिकः ॥ ६३ ॥
योगं रवेः समासाद्य ततो मोक्षमवाप्नुयात् ।
एवं मया मुनिश्रेष्ठाः प्रोक्तं क्षेत्रं सुदुर्लभम्
कोणार्कस्योदधेस्तीरे भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ ६४ ॥

इति श्रीब्राह्मे महापुराणे स्वयम्भु ऋषिसंवादे कोणादित्यमाहात्म्यकीर्त्तनं नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

तत्रादौ सूर्यपूजाप्रकरणम्

मुनय ऊचुः ।

श्रुतोऽस्माभिः सुरश्रेष्ठ भवता यदुदाहृतम् ।
भास्करस्य परं क्षेत्रं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ १ ॥
न तृप्तिमधिगच्छामः शृण्वन्तः सुखदां कथाम् ।
तव वक्त्रोद्भवां पुण्यामादित्यस्याघनाशिनाम् ॥ २ ॥
अतः परं सुरश्रेष्ठ ब्रूहि नो वदतांवर ।
देवपूजाफलं यच्च यच्च दानफलं प्रभो ॥ ३ ॥
प्रणिपाते नमस्कारे तथा चैव प्रदक्षिणे ।
दीपधूपप्रदाने च संमार्जनविधौ च यत् ॥ ४ ॥
उपवासे च यत् पुण्यं यत् पुण्यं नक्तभोजने ।
अर्घ्यश्च कीदृशः प्रोक्तः कुत्र वा संप्रदीयते ॥ ५ ॥
कथञ्च क्रियते भक्तिः कथं देवः प्रसीदति ।
एतत् सर्वं सुरश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ ६ ॥

ब्रह्मोवाच ।

अर्घ्यं पूजादिकं सर्वं भास्करस्य द्विजोत्तमाः ।
भक्तिं श्रद्धां समाधिञ्च कथ्यमानं निबोधत ॥ ७ ॥
मनसा भावना भक्तिरिष्टा श्रद्धा च कथ्यते ।
ध्यानं समाधिरित्युक्तं शृणुध्वं सुसमाहिताः ॥ ८ ॥

तत्कथां श्रावयेद् यस्तु तद्भक्तान् पूजयीत वा।
अग्निशुश्रूषकश्चैव स वै भक्तः सनातनः॥ ९॥
तच्चित्तस्तन्मनाश्चैव देवपूजारतः सदा।
तत्कर्मकृद्भवेद् यस्तु वै भक्तः सनातनः॥ १०॥
देवार्थं क्रियमाणानि यः कर्म्माण्यनुमन्यते।
कीर्त्तनाद्वा परो विप्राः स वै भक्ततरो नरः॥ ११॥
नाभ्यसूयेत तद्भक्तान् न निन्द्याच्चान्यदेवताम्।
आदित्यव्रतचारी च स वै भक्ततरो नरः॥ १२॥
गच्छंस्तिष्ठन् स्वपञ्जिघ्रन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि।
यः स्मरेद्भास्करं नित्यं स वै भक्ततरो नरः॥ १३॥
एवंविधा त्वियं भक्तिः सदा कार्य्या विजानता।
भक्त्या समाधिना चैव स्तवेन मनसा तथा॥ १४॥
क्रियते नियमो यस्तु दानं विप्राय दीयते।
प्रतिगृह्णन्ति तं देवा मनुष्याः पितरस्तथा॥ १५॥
पत्रं पुष्पं फलं तोयं यद्भक्त्या समुपाहृतम्।
प्रतिगृह्णन्ति तद्देवो नास्तिकान् वर्जयन्ति च॥ १६॥
भावशुद्धिः प्रयोक्तव्या नियमाचारसंयुता।
भावशुद्ध्या क्रियते यत्तत् सर्व्वं सफलं भवेत्॥ १७॥
स्तुतिजप्योपहारेण पूजयापि विवस्वतः।
उपवासेन भक्त्या वै सर्व्वपापैः प्रमुच्यते॥ १८॥
प्रणिधाय शिरो भूम्यां नमस्कारं करोति यः।
तत्क्षणात् सर्व्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः॥ १९॥

भक्तियुक्तो नरो योऽसौ रवेः कुर्य्यात् प्रदक्षिणाम् ।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥ २० ॥
सूर्य्यं मनसि यः कृत्वा कुर्य्याद्व्योमप्रदक्षिणाम् ।
प्रदक्षिणीकृतास्तेन सर्व्वे देवा भवन्ति हि ॥ २१ ॥
एकाहारो नरो भूत्वा षष्ठ्यां योऽर्च्चयते रविम् ।
नियमव्रतचारी च भवेद्भक्तिसमन्वितः ॥ २२ ॥
सप्तम्यां वा महाभागाः सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।
अहोरात्रोपवासेन पूजयेद् यस्तु भास्करम् ॥ २३ ॥
सप्तम्यामथवा षष्ठ्यां स याति परमां गतिम् ।
कृष्णपक्षस्य सप्तम्यां सोपवासो जितेन्द्रियः ॥ २४ ॥
सर्व्वरत्नोपहारेण पूजयेद् यस्तु भास्करम् ।
पद्मप्रभेण यानेन सूर्य्यलोकं स गच्छति ॥ २५ ॥
शुक्लपक्षस्य सप्तम्यामुपवासपरो नरः ।
सर्व्वशुक्लोपहारेण पूजयेद् यस्तु भास्करम् ॥ २६ ॥
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः सूर्य्यलोकं स गच्छति ।
अर्कसम्पुटसंयुक्तमुदकं प्रसृतं पिबेत् ॥ २७ ॥
क्रमवृद्ध्या चतुर्व्विंशमेकैकं क्षपयेत् पुनः ।
द्वाभ्यां संवत्सराभ्यान्तु समाप्तनियमो भवेत् ॥ २८ ॥
सर्व्वकामप्रदा ह्येषा प्रशस्ता ह्यर्कसप्तमी ।
शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां यदादित्यदिनं भवेत् ॥ २९ ॥
सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महत् फलम् ।
स्नानं दानं तपो होम उपवासस्तथैव च ॥ ३० ॥

सर्व्वं विजयसप्तम्यां महापातकनाशनम्।
ये चादित्यदिने प्राप्ते श्राद्धं कुर्व्वन्ति मानवाः ॥ ३१ ॥
यजन्ति च महाश्वेतं ते लभन्ते यथेप्सितम्।
येषां धर्म्म्याः क्रियाः सर्व्वाः सदैवोद्दिश्य भास्करम् ॥ ३२ ॥
न कुले जायते तेषां दरिद्रो व्याधितोऽपि वा।
श्वेतया रक्तया वापि पीतमृत्तिकयापि वा ॥ ३३ ॥
उपलेपनकर्त्ता तु चिन्तितं लभते फलम्।
चित्रभानुं विचित्रैस्तु कुसुमैश्च सुगन्धिभिः ॥ ३४ ॥
पूजयेत् सोपवासो यः स कामानीप्सितांल्लभेत्।
घृतेन दीपं प्रज्वाल्य तिलतैलेन वा पुनः ॥ ३५ ॥
आदित्यं पूजयेद्यस्तु चक्षुषा न स हीयते।
दीपदाता नरो नित्यं ज्ञानदीपेन दीप्यते ॥ ३६ ॥
तिलाः पवित्रं तैलं वा तिलगोदानसमम्।
अग्निकार्य्ये च दीपे च महापातकनाशनम् ॥ ३७ ॥
दीपं ददाति यो नित्यं देवतायतनेषु च।
चतुष्पथेषु रथ्यासु रूपवान् सुभगो भवेत् ॥ ३८ ॥
हविर्भिः प्रथमः कल्पो द्वितीयश्चौषधीरसैः।
वसामेदोस्थिनिर्य्यासैर्न तु देयं कथञ्चन ॥ ३९ ॥
भवेदूर्ध्वगतिर्द्दीपो न कदाचिदधोगतिः।
दाता दीपस्य चाप्येवं न तिर्य्यग्गतिमाप्नुयात् ॥ ४० ॥
ज्वलमानं सदा दीपं न हरेन्नापि नाशयेत्।
दीपहर्त्ता नरो बन्धं नाशं क्रोधं तमो व्रजेत् ॥ ४१ ॥

दीपदाता स्वर्गलोके दीपमालेव राजते।
यः समालभते नित्यं कुङ्कुमागुरुचन्दनैः ॥ ४२ ॥
सम्पद्यते नरः प्रेत्य धनेन यशसा श्रिया।
रक्तचन्दनसंमिश्रै रक्तपुष्पैः शुचिर्नरः ॥ ४३ ॥
उदयेऽर्घ्यं सदा दत्वा सिद्धिं संवत्सराल्लभेत्।
उदयात् परिवर्त्तेत यावदस्तमने स्थितः ॥ ४४ ॥
जपन्नभिमुखः किञ्चिन्मन्त्रं स्तोत्रमथापि वा।
आदित्यव्रतमेतत्तु महापातकनाशनम् ॥ ४५ ॥
अर्घ्येण सहितञ्चैव सर्व्वं साङ्गं प्रदापयेत्।
उदये श्रद्धया युक्तं सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४६ ॥
सुवर्णधेन्वनडुहवसुधावस्त्रसंयुतम्।
अर्घ्यप्रदाता लभते सप्तजन्मानुगं फलम् ॥ ४७ ॥
अग्नौ तोयेऽन्तरिक्षे च शुचौ भूम्यां तथैव च।
प्रतिमायां तथा पिण्ड्यां देयमर्घ्यं प्रयत्नतः ॥ ४८ ॥
नापसव्यं न सव्यञ्च दद्यादभिमुखः सदा।
सघृतं गुग्गुलं वापि रवेर्भक्तिसमन्वितः ॥ ४९ ॥
तत्क्षणात् सर्व्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः।
श्रीवासं चतुरस्रञ्च देवदारुं तथैव च ॥ ५० ॥
कर्पूरागुरुधूपानि दत्वा वै स्वर्गगामिनः।
अयने तूत्तरे सूर्य्यमथवा दक्षिणायने ॥ ५१ ॥
पूजयित्वा विशेषेण सर्व्वपापैः प्रमुच्यते।
विषुवेषूपरागेषु षडशीतिमुखेषु च ॥ ५२ ॥

पूजयित्वा विशेषेण सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
एवं वेलासु सर्व्वासु सर्व्वकालञ्च मानवः ॥ ५३ ॥
भक्त्या पूजयते योऽर्कं सोऽर्कलोके महीयते ।
कृसरैः पायसैः पूपैः फलमूलघृतौदनैः ॥ ५४ ॥
बलिं कृत्वा तु सूर्य्याय सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ।
घृतेन तर्पणं कृत्वा सर्व्वसिद्धो भवेन्नरः ॥ ५५ ॥
क्षीरेण तर्पणं कृत्वा मनस्तापैर्न युज्यते ।
दध्ना तु तर्पणं कृत्वा कार्य्यसिद्धिं लभेन्नरः ॥ ५६ ॥
स्नानार्थमाहरेद् यस्तु जलं भानोः समाहितः ।
तीर्थेषु शुचितापन्नः स याति परमां गतिम् ॥ ५७ ॥
छत्रं ध्वजं वितानं वा पताका चामराणि च ।
श्रद्धया मानवे दत्त्वा गतिमिष्टामवाप्नुयात् ॥ ५८ ॥
यद्यद्द्रव्यं नरो भक्त्या आदित्याय प्रयच्छति ।
तत्तस्य शतसाहस्रमुत्पादयति भास्करः ॥ ५९ ॥
मानसं वाचिकं वापि कायजं यच्च दुष्कृतम् ।
सर्व्वं सूर्य्यप्रसादेन तदशेषं व्यपोहति ॥ ६० ॥
एकाहेनापि यद्भानोः पूजायाः प्राप्यते फलम् ।
यथोक्तदक्षिणैर्विप्रैर्न तत् क्रतुशतैरपि ॥ ६१ ॥

इति श्रीब्राह्मे महापुराणे सूर्य्यपूजादि नामैकोन-
त्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

आदित्यमाहात्म्यवर्णनम्

मुनय ऊचुः ।

अहो देवस्य माहात्म्यं श्रुतमेवं जगत्पते ।
भास्करस्य सुरश्रेष्ठ वदतस्तेषु दुर्लभम् ॥ १ ॥
भूयः प्रब्रूहि देवेश यत् पृच्छामो जगत्पते ।
श्रोतुमिच्छामहे ब्रह्मन् परं कौतूहलं हि नः ॥ २ ॥
गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
य इच्छेन्मोक्षमास्थातुं देवतां कां यजेत सः ॥ ३ ॥
कुतो ह्यस्याक्षयः स्वर्गः कुतो निःश्रेयसं परम् ।
स्वर्गतश्चैव किं कुर्याद्येन न च्यवते पुनः ॥ ४ ॥
देवानां चात्र को देवः पितृणाञ्चैव कः पिता ।
यस्मात् परतरं नास्ति तन्मे ब्रूहि सुरेश्वर ॥ ५ ॥
कुतः सृष्टमिदं विश्वं सर्वं स्थावरजङ्गमम् ।
प्रलये च कमभ्येति तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ ६ ॥

ब्रह्मोवाच ।

उद्यन्नेवैष कुरुते जगद्वितिमिरं करैः ।
नातः परतरो देवः कश्चिदन्यो द्विजोत्तमाः ॥ ७ ॥
अनादिनिधनो ह्येष पुरुषः शाश्वतोऽव्ययः ।
तापयत्येष त्रीँल्लोकान् भवन्रश्मिभिरुल्बणः ॥ ८ ॥

सर्व्वदेवमयो ह्येष तपतां तपनो वरः ।
सर्व्वस्य जगतो नाथः सर्व्वसाक्षी जगत्पतिः ॥ ९ ॥
संक्षिपत्येष भूतानि तथा विसृजते पुनः ।
एष भाति तपत्येष वर्षत्येष गभस्तिभिः ॥ १० ॥
एष धाता विधाता च भूतादिर्भूतभावनः ।
न ह्येष क्षयमायाति नित्यमक्षयमण्डलः ॥ ११ ॥
पितॄणां च पिता ह्येष देवतानां हि देवता ।
ध्रुवं स्थानं स्मृतं ह्येतद्यस्मान्न च्यवते पुनः ॥ १२ ॥
सर्गकाले जगत् कृत्स्नमादित्यात् सम्प्रसूयते ।
प्रलये च तमभ्येति भास्करं दीप्ततेजसम् ॥ १३ ॥
योगिनश्चाप्यसंख्याताास्त्यक्त्वा गृहकलेवरम् ।
वायुभूत्वा विशन्तीह तेजोराशौ दिवाकरे ॥ १४ ॥
अस्य रश्मिसहस्राणि शाखा इव विहङ्गमाः ।
वसन्त्याश्रित्य मुनयः संसिद्धा दैवतैः सह ॥ १५ ॥
गृहस्था जनकाद्याश्च राजानो योगधर्म्मिणः ।
बालखिल्यादयश्चैव ऋषयो ब्रह्मवादिनः ॥ १६ ॥
वानप्रस्थाश्च ये चान्ये व्यासाद्या भिक्षवस्तथा ।
योगमास्थाय सर्व्वे ते प्रविष्टाः सूर्य्यमण्डलम् ॥ १७ ॥
शुको व्याससुतः श्रीमान्योगधर्म्ममवाप्य सः ।
आदित्यकिरणान् गत्वा ह्यपुनर्भावमास्थितः ॥ १८ ॥
शब्दमात्रश्रुतिमुखा ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।
प्रत्यक्षोऽयं परो देवः सूर्य्यस्तिमिरनाशनः ॥ १९ ॥

तस्मादन्यत्र भक्तिर्हि न कार्य्या शुभमिच्छता ।
यस्माद्‌दृष्टेरगम्यास्ते देवा विष्णुपुरोगमाः ॥ २० ॥
अतो भवद्भिः सततमभ्यर्च्यो भगवान् रविः ।
स हि माता पिता चैव कृत्स्नस्य जगतो गुरुः ॥ २१ ॥
अनाद्यो लोकनाथोऽसौ रश्मिमाली जगत्पतिः ।
मित्रत्वे च स्थितो यस्मात्तपस्तेपे द्विजोत्तमाः ॥ २२ ॥
अनादिनिधनो ब्रह्मा नित्यश्चाक्षय एव च ।
सृष्ट्वा ससागरान् द्वीपान् भुवनानि चतुर्दश ॥ २३ ॥
लोकानां स हितार्थाय स्थितचन्द्रसरित्तटे ।
सृष्ट्वा प्रजापतीन् सर्व्वान्सृष्ट्वा च विविधाः प्रजाः ॥ २४
ततः शतसहस्रांशुरव्यक्तश्च पुनः स्वयम् ।
कृत्वा द्वादशधात्मानमादित्यमुपपद्यते ॥ २५ ॥
इन्द्रो धाताथ पर्जन्यस्त्वष्टा पूषार्य्यमा भगः ।
विवस्वान् विष्णुरंशश्च वरुणो मित्र एव च ॥ २६ ॥
आभिर्द्वादशभिस्तेन सूर्य्येण परमात्मना ।
कृत्स्नं जगदिदं व्याप्तं मूर्त्तिभिश्च द्विजोत्तमाः ॥ २७ ॥
तस्य या प्रथमा मूर्त्तिरादित्यस्येन्द्रसंज्ञिता ।
स्थिता सा देवराजत्वे देवानां रिपुनाशिनी ॥ २८ ॥
द्वितीया तस्य या मूर्त्तिर्नाम्ना धातेति कीर्त्तिता ।
स्थिता प्रजापतित्वेन विविधाः सृजते प्रजाः ॥ २९ ॥
तृतीयार्कस्य या मूर्त्तिः पर्जन्य इति विश्रुता ।
मेघेष्वेव स्थिता सा तु वर्षते च गभस्तिभिः ॥ ३० ॥

चतुर्थी तस्य या मूर्त्तिर्नाम्ना त्वष्टेति विश्रुता।
स्थिता वनस्पतौ सा तु औषधीषु च सर्व्वतः॥ ३१॥
पञ्चमी तस्य या मूर्त्तिर्नाम्ना पूषेति विश्रुता।
अन्ने व्यवस्थिता सा तु प्रजां पुष्णाति नित्यशः॥ ३२॥
मूर्त्तिः षष्ठी रवेर्या तु अर्य्यमा इति विश्रुता।
वायोः संसरणा सा तु देवेष्वेव समाश्रिता॥ ३३॥
भानोर्या सप्तमी मूर्त्तिर्नाम्ना भगेति विश्रुता।
भूतिष्ववस्थिता सा तु शरीरेषु च देहिनाम्॥ ३४॥
मूर्त्तिर्या त्वष्टमी तस्य विवस्वानिति विश्रुता।
अग्नौ प्रतिष्ठिता सा तु पचत्यन्नं शरीरिणाम्॥ ३५॥
नवमी चित्रभानोर्या मूर्त्तिर्विष्णुश्च नामतः।
प्रादुर्भवति सा नित्यं देवानामरिसूदनी॥ ३६॥
दशमी तस्य या मूर्त्तिरंशुमानिति विश्रुता।
वायौ प्रतिष्ठिता सा तु प्रह्लादयति वै प्रजाः॥ ३७॥
मूर्त्तिस्त्वेकादशी भानोर्नाम्ना वरुणसंज्ञिता।
जलेष्ववस्थिता सा तु प्रजां पुष्णाति नित्यशः॥ ३८॥
मूर्त्तिर्या द्वादशी भानोर्नाम्ना मित्रेति संज्ञिता।
लोकानां सा हितार्थाय स्थिता चन्द्रसरित्तटे॥ ३९॥
वायुभक्षस्तपस्तेपे स्थित्वा मैत्रेण चक्षुषा।
अनुगृह्णन् सदा भक्तान् वरैर्नानाविधैस्तु सः॥ ४०
एवं सा जगतां मूर्त्तिर्हिताय विहिता पुरा।
तत्र मित्रः स्थितो यस्मात्तस्मान्मित्रं परं स्मृतम्॥ ४१॥

आभिर्द्वादशभिस्तेन सवित्रा परमात्मना ।
कृत्स्नं जगदिदं व्याप्तं मूर्त्तिभिश्च द्विजोत्तमाः ॥ ४२ ॥
तस्मादुद्दिश्य गो नमस्यश्च द्वादशस्थासु मूर्त्तिषु ।
भक्तिमद्भिर्नरैर्नित्यं तद्गतेनान्तरात्मना ॥ ४३ ॥
इत्येवं द्वादशादित्यान्नमस्कृत्वा तु मानवः ।
नित्यं श्रुत्वा पठित्वा च सूर्य्यलोके महीयते ॥ ४४ ॥

मुनय ऊचुः ।

यदि तावदयं सूर्य्यश्चादिदेवः सनातनः ।
ततः कस्मात्तपस्तेपे वरेप्सुः प्राकृतो यथा ॥ ४५ ॥
एतद्वः संप्रवक्ष्यामि परं गुह्यं विभावसोः ।
पृष्टं मित्रेण यत् पूर्वं नारदाय महात्मने ॥ ४६ ॥
प्राङ्मयोक्तास्तु युष्मभ्यं रवेर्द्वादश मूर्त्तयः ।
मित्रश्च वरुणश्चाभौ तासां तपसि संस्थितौ ॥ ४७ ॥
अब्भक्षो वरुणस्तासां तस्थौ पश्चिमसागरे ।
मित्रो मित्रवने चास्मिन् वायुभक्षोऽभवत्तदा ॥ ४८ ॥
अथ मेरुगिरेः शृङ्गात् प्रच्युतो गन्धमादनात् ।
नारदस्तु महायोगी सर्व्वाँल्लोकांश्चरन् वशी ॥ ४९ ॥
आजगामाथ तत्रैव यत्र मित्रोऽचरत्तपः ।
तं दृष्ट्वा तु तपस्यन्तं यस्य कौतूहलं ह्यभूत् ॥ ५० ॥
योऽक्षयश्चाव्ययश्चैव व्यक्ताव्यक्तः सनातनः ।
धृतमेकात्मकं येन त्रैलोक्यं सुमहात्मना ॥ ५१ ॥

यः पिता सर्व्वदेवानां पराणामपि यः परः ।
अयजद्दैवताः कास्तु पितॄन् वा कानसौ यजेत् ॥ ५२ ॥
इति सञ्चिन्त्य मनसा तं देवं नारदोऽब्रवीत् ।

नारद उवाच ।

वेदेषु स पुराणेषु साङ्गोपाङ्गेषु गीयसे ।
त्वमजः शाश्वतो धाता त्वं निधानमनुत्तमम् ॥ ५३ ॥
भूतं भव्यं भवच्चैव त्वयि सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ।
चत्वारश्चाश्रमा देव गृहस्थाद्यास्तथैव हि ॥ ५४ ॥
यजन्ति त्वामहरहस्त्वां मूर्त्तिं त्वं समाश्रितम् ।
पिता माता च सर्व्वस्य दैवतं त्वं हि शाश्वतम् ॥ ५५ ॥
यजसे पितरं कं त्वं दैवं वापि न विद्महे ॥ ५६ ॥

मित्र उवाच ।

अवाच्यमेतद्वक्तव्यं परं गुह्यं सनातनम् ।
त्वयि भक्तिमति ब्रह्मन् प्रवक्ष्यामि यथातथम् ॥ ५७ ॥
यत्तत् सूक्ष्ममविज्ञेयमव्यक्तमचलं ध्रुवम् ।
इन्द्रियैरिन्द्रियार्थैश्च सर्व्वभूतैर्विवर्ज्जितम् ॥ ५८ ॥
स ह्यन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चैव कथ्यते ।
त्रिगुणाद्व्यतिरिक्तोऽसौ पुरुषश्चैव कल्पितः ॥ ५९ ॥
हिरण्यगर्भो भगवान् सैव बुद्धिरिति स्मृतः ।
महानिति च योगेषु प्रधानमिति कथ्यते ॥ ६० ॥
सांख्यश्च कथ्यते योगे नामभिर्बहुधात्मकः ।
स च त्रिरूपो विश्वात्मा शर्वोऽक्षर इति स्मृतः ॥ ६१ ॥

धृतमेकात्मकं तेन त्रैलोक्यमिदमात्मना ।
अशरीरः शरीरेषु सर्व्वेषु निवसत्यसौ ॥ ६२ ॥
वसन्नपि शरीरेषु न स लिप्येत कर्म्मभिः ।
ममान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहसंस्थिताः ॥ ६३ ॥
सर्व्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित् क्वचित् ।
सगुणो निर्गुणो विश्वो ज्ञानगम्यो ह्यसौ स्मृतः ॥ ६४ ॥
सर्व्वतः पाणिपादान्तः सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुखः ।
सर्व्वतः श्रुतिमँल्लोके सर्व्वमावृत्य तिष्ठति ॥ ६५ ॥
विश्वमूर्द्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः ।
एकश्चरति वै क्षेत्रे स्वैरचारी यथासुखम् ॥ ६६ ॥
क्षेत्राणीह शरीराणि तेषाञ्चैव यथासुखम् ।
तानि वेत्ति स योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ ६७ ॥
अव्यक्ते च पुरे शेते पुरुषस्तेन चोच्यते ।
विश्वं बहुविधं ज्ञेयं स च सर्व्वत्र उच्यते ॥ ६८ ॥
तस्मात् स बहुरूपत्वाद्विश्वरूप इति स्मृतः ।
तस्यैकस्य महत्वं हि स चैकः पुरुषः स्मृतः ॥ ६९ ॥
महापुरुषशब्दं हि बिभर्त्त्येकः सनातनः ।
स तु विधिक्रियायत्तः सृजत्यात्मानमात्मना ॥ ७० ॥
शतधा सहस्रधा चैव तथा शतसहस्रधा ।
कोटिशश्च करोत्येष प्रत्यगात्मानमात्मना ॥ ७१ ॥
आकाशात् पतितं तोयं याति स्वाद्वन्तरं यथा ।
भूमे रसविशेषेण तथा गुणरसात्तु सः ॥ ७२ ॥

एक एव यथा वायुर्देहेष्वेव हि पञ्चधा ।
एकत्वञ्च पृथक्त्वञ्च तथा तस्य न संशयः ॥ ७३ ॥
स्थानान्तरविशेषाच्च यथाग्निर्लभते पराम् ।
संज्ञां तथा मुने सोऽयं ब्रह्मादिषु तथाप्नुयात् ॥ ७४ ॥
यथा दीपसहस्राणि दीप एकः प्रसूयते ।
तथा रूपसहस्राणि स एकः सम्प्रसूयते ॥ ७५ ॥
यदा स बुध्यत्यात्मानं तदा भवति केवलः ।
एकत्वप्रलये चास्य बहुत्वञ्च प्रवर्त्तते ॥ ७६ ॥
नित्यं हि नास्ति जगति भूतं स्थावरजङ्गमम् ।
अक्षयश्चाप्रमेयश्च सर्व्वगश्च स उच्यते ॥ ७७ ॥
तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तमाः ।
अव्यक्ताव्यक्तभावस्था या सा प्रकृतिरुच्यते ॥ ७८ ॥
तां योनिं ब्रह्मणो विद्धि योऽसौ सदसदात्मकः ।
लोके च पूज्यते योऽसौ दैवे पित्र्ये च कर्म्मणि ॥ ७९ ॥
नास्ति तस्मात् परो ह्यन्यं पिता देवोऽपि वा द्विजाः ।
आत्मना स तु विज्ञेयस्ततस्तं पूजयाम्यहम् ॥ ८० ॥
स्वर्गेष्वपि हि ये केचित्तं नमस्यन्ति देहिनः ।
तेन गच्छन्ति देवर्ष तेनोद्दिष्टफलां गतिम् ॥ ८१ ॥
तं देवाः स्वाश्रमस्थाश्च नानामूर्त्तिसमाश्रिताः ।
भक्त्या सम्पूजयन्त्याद्यं गतिश्चैषां ददाति सः ॥ ८२ ॥
स हि सर्व्वगतश्चैव निर्गुणश्चैव कथ्यते ।
एवं मत्वा यथाज्ञानं पूजयामि दिवाकरम् ॥ ८३ ॥

ये च तद्भाविता लोक एकतत्त्वं समाश्रिताः ।
एतदप्यधिकं तेषां यदेकं प्रविशन्त्युत ॥ ८४ ॥
इति गुह्यसमुद्देशस्तव नारद कीर्त्तितः ।
अस्मद्भक्त्यापि देवर्षे त्वयापि परमं स्मृतम् ॥ ८५ ॥
सुरैर्वा मुनिभिर्वापि पुराणैर्वरदं स्मृतम् ।
सर्व्वे च परमात्मानं पूजयन्ति दिवाकरम् ॥ ८६ ॥
ब्रह्मोवाच ।
एवमेतत् पुराख्यातं नारदाय तु भानुना ।
मयापि च समाख्याता कथा भानोर्द्विजोत्तमाः ॥ ८७ ॥
इदमाख्यानमाख्येयं मयाख्यातं द्विजोत्तमाः ।
न ह्यनादित्यभक्ताय इदं देयं कदाचन ॥ ८८ ॥
यश्चैतच्छ्रावयेन्नित्यं यश्चैव शृणुयान्नरः ।
स सहस्रार्चिषं देवं प्रविशेन्नात्र संशयः ॥ ८९ ॥
मुच्येतार्त्तस्तथा रोगाच्छ्रुत्वेमामादितः कथाम् ।
जिज्ञासुर्लभते ज्ञानं गतिमिष्टां तथैव च ॥ ९० ॥
क्षणेन लभतेऽध्वानमिदं यः पठते मुने ।
यो यं कामयते कामं स तं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥ ९१ ॥
तस्माद्भवद्भिः सततं स्मर्त्तव्यो भगवान् रविः ।
स च धाता विधाता च सर्व्वस्य जगतः प्रभुः ॥ ९२ ॥
इति श्रीब्राह्मे महापुराणे आदित्यमहात्म्यवर्णनं
नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

आदित्यमाहात्म्यवर्णनम्

ब्रह्मोवाच ।

आदित्यमूलमखिलं त्रैलोक्यं मुनिसत्तमाः ।
भवत्यस्माज्जगत् सर्व्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ १ ॥
रुद्रोपेन्द्रमहेन्द्राणां विप्रेन्द्र त्रिदिवौकसाम् ।
महाद्युतिमताञ्चैव तेजोऽयं सार्व्वलौकिकम् ॥ २ ॥
सर्व्वात्मा सर्व्वलोकेशो देवदेवः प्रजापतिः ।
सूर्य्य एव त्रिलोकस्य मूलं परमदैवतम् ॥ ३ ॥
अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ ४ ॥
सूर्य्यात् प्रसूयते सर्व्वं तत्र चैव प्रलीयते ।
भावाभावौ हि लोकानामादित्यान्निःसृतौ पुरा ॥ ५ ॥
एतत्तु ध्यानिनां ध्यानं मोक्षश्चाप्येष मोक्षिणाम् ।
तत्र गच्छन्ति निर्व्वाणं जायन्तेऽस्मात् पुनः पुनः ॥ ६ ॥
क्षणा मुहूर्त्ता दिवसा निशा पक्षाश्च नित्यशः ।
मासाः सम्वत्सराश्चैव ऋतवश्च युगानि च ॥ ७ ॥
अथादित्यादृते ह्येषां कालसंख्या न विद्यते ।
कालादृते न नियमो नाग्नौ विहरणक्रिया ॥ ८ ॥
ऋतुनामविभागश्च ततः पुष्पफलं कुतः ।
कुतो वै शस्यनिष्पत्तिस्तृणौषधिगणः कुतः ॥ ९ ॥

अभावो व्यवहाराणां जन्तूनां दिवि चेह च ।
जगत्प्रभावाद्विशते भास्कराद्वारितस्करात् ॥ १० ॥
नावृष्ट्या तपते सूर्य्यो नावृष्ट्या परिशुष्यति ।
नावृष्ट्या परिधिं धत्ते वारिणा दीप्यते रविः ॥ ११ ॥
वसन्ते कपिलः सूर्य्यो ग्रीष्मे काञ्चनसन्निभः ।
श्वेतो वर्षासु वर्णेन पाण्डुः शरदि भास्करः ॥ १२ ॥
हेमन्ते ताम्रवर्णाभः शिशिरे लोहितो रविः ।
इति वर्णाः समाख्याताः सूर्य्यस्य ऋतुसम्भवाः ॥ १३ ॥
ऋतुस्वभाववर्णैश्च सूर्य्यः क्षेमसुभिक्षकृत् ।
अथादित्यस्य नामानि सामान्यानि द्विजोत्तमाः ॥ १४ ॥
द्वादशैव पृथक्त्वेन तानि वक्ष्याम्यशेषतः ।
आदित्यः सविता सूर्य्यो मिहिरोऽर्कः प्रभाकरः ॥ १५ ॥
मार्त्तण्डो भास्करो भानुश्चित्रभानुर्दिवाकरः ।
रविर्द्वादशभिस्तेषां ज्ञेयः सामान्यनामभिः ॥ १६ ॥
विष्णुर्धाता भगः पूषा मित्रेन्द्रौ वरुणोऽर्य्यमा ।
विवस्वानंशुमांस्त्वष्टा पर्जन्यो द्वादशः स्मृतः ॥ १७ ॥
इत्येते द्वादशादित्याः पृथक्त्वेन व्यवस्थिताः ।
उत्तिष्ठन्ति सदा ह्येते मासैर्द्वादशभिः क्रमात् ॥ १८ ॥
विष्णुस्तपति चैत्रे तु वैशाखे चार्य्यमा तथा ।
विवस्वान् ज्यैष्ठमासे तु आषाढे चांशुमान् स्मृतः ॥ १९ ॥
पर्ज्जन्यः श्रावणे मासि वरुणः प्रौष्ठसंज्ञके ।
इन्द्र आश्वयुजे मासि धाता तपति कार्त्तिके ॥ २० ॥

मार्गशीर्षे तथा मित्रः पौषे पूषा दिवाकरः ।
माघे भगस्तु विज्ञेयस्त्वष्टा तपति फाल्गुने ॥ २१ ॥
शतैर्द्वादशभिर्विष्णु रश्मिभिर्दीप्यते सदा ।
दीप्यते गौसहस्रेण शतैश्च त्रिभिरर्य्यमा ॥ २२ ॥
द्विःसप्तकैर्विवस्वांस्तु अंशुमान् पञ्चभिस्त्रिभिः ।
विवस्वानिव पर्ज्जन्यो वरुणश्चार्य्यमा तथा ॥ २३ ॥
मित्रवद्भगवांस्त्वष्टा सहस्रेण शतेन च ।
इन्द्रस्तु द्विगुणैः षड्भिर्धातैकादशभिः शतैः ॥ २४ ॥
सहस्रेण तु मित्रो वै पूषा तु नवभिःशतैः ।
उत्तरोपक्रमेऽर्कस्य वर्द्धन्ते रश्मयस्तथा ॥ २५ ॥
दक्षिणोपक्रमे भूयो ह्रसन्ते सूर्य्यरश्मयः ।
एवं रश्मिसहस्रन्तु सूर्य्यलोकादनुग्रहम् ॥ २६ ॥
एवं नाम्नां चतुर्विंशदेक एषां प्रकीर्त्तितः ।
विस्तरेण सहस्रन्तु पुनरन्यत् प्रकीर्त्तितम् ॥ २७ ॥

मुनय ऊचुः ।

ये तन्नामसहस्रेण स्तुवन्त्यर्कं प्रजापते ।
तेषां भवति किं पुण्यं गतिश्च परमेश्वर ॥ २८ ॥

ब्रह्मोवाच ।

श्रृणुध्वं मुनिशार्दूलाः सारभूतं सनातनम् ।
अलं नामसहस्रेण पठन्नेवं स्तवं शुभम् ॥ २९ ॥
यानि नामानि गुह्यानि पवित्राणि शुभानि च ।
तानि वः कीर्त्तयिष्यामि श्रृणुध्वं भास्करस्य वै ॥ ३० ॥

विकर्त्तनो विवस्वांश्च मार्त्तण्डो भास्करो रविः ।
लोकप्रकाशकः श्रीमाँल्लोकचक्षुर्महेश्वरः ॥ ३१ ॥
लोकसाक्षी त्रिलोकेशः कर्त्ता हर्त्ता तमिस्रहा ।
तपनस्तापनश्चैव शुचिः सप्ताश्ववाहनः ॥ ३२ ॥
गभस्तिहस्तो ब्रह्मा च सर्व्वदेवनमस्कृतः ।
एकविंशतिरित्येष स्तव इष्टः सदा रवेः ॥ ३३ ॥
शरीरारोग्यदश्चैव धनवृद्धियशस्करः ।
स्तवराज इति ख्यातस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ ३४ ॥
य एतेन द्विजश्रेष्ठा द्विसन्ध्येऽस्तमनोदये ।
स्तौति सूर्य्यं शुचिर्भूत्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३५ ॥
मानसं वाचिकं वापि देहजं कर्म्मजं तथा ।
एकजप्येन तत्सर्व्वं नश्यत्यर्कस्य सन्निधौ ॥ ३६ ॥
एकजप्यश्च होमश्च सन्ध्योपासनमेव च ।
धूपमन्त्रार्घ्यमन्त्रश्च बलिमन्त्रस्तथैव च ॥ ३७ ॥
अन्नप्रदाने स्नाने च प्रणिपाते प्रदक्षिणे ।
पूजितोऽयं महामन्त्रः सर्व्वपापहरः शुभः ॥ ३८ ॥
तस्माद्यूयं प्रयत्नेन स्तवेनानेन वै द्विजाः ।
स्तुवीध्वं वरदं देवं सर्व्वकामफलप्रदम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीब्राह्मे महापुराणे मार्त्तण्डस्यैकविंशतिनामानुकीर्त्तनं नाम एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

मार्तण्डजन्ममाहात्म्यवर्णनम्

मुनय ऊचुः ।

निर्गुणः शाश्वतो देवस्त्वया प्रोक्तो दिवाकरः ।
पुनर्द्वादशधा जातः श्रुतोऽस्माभिस्त्वयोदितः ॥ १ ॥
स कथं तेजसो रश्मिः स्त्रिया गर्भे महाद्युतिः ।
सम्भूतो भास्करो जातस्तत्र नः संशयो महान् ॥ २ ॥

ब्रह्मोवाच ।

दक्षस्य हि सुताः श्रेष्ठा बभूव षष्टि शोभनाः ।
अदितिर्दितिर्दनुश्चैव विनताद्यास्तथैव च ॥ ३ ॥
दक्षस्ताः प्रददौ कन्याः कश्यपाय त्रयोदश ।
अदितिर्जनयामास देवांस्त्रिभुवनेश्वरान् ॥ ४ ॥
दैत्यान्दितिर्दनुश्चोग्रान्दानवान् बलदर्पितान् ।
विनताद्यास्तथा चान्याः सुषुवुः स्थाणुजङ्गमान् ॥ ५ ॥
तस्याथ पुत्रदौहित्रैः पौत्रदौहित्रकादिभिः ।
व्याप्तमेतज्जगत् सर्व्वं तेषां तासां च वै मुने ॥ ६ ॥
तेषां कश्यपपुत्राणां प्रधाना देवतागणाः ।
सात्त्विका राजसाश्चान्ये तामसाश्च गणाः स्मृताः ॥ ७ ॥
देवान्यज्ञभुजश्चक्रे तथाः त्रिभुवनेश्वरान् ।
स्रष्टा ब्रह्मविदां श्रेष्ठः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥ ८ ॥

तानबाधन्त सहिताः सापत्न्याद्दैत्यदानवाः ।
ततो निराकृतान् पुत्रान्दैतेयैर्दानवैस्तथा ॥ ९ ॥
हृतं त्रिभुवनं दृष्ट्वा अदितिर्मुनिसत्तमाः ।
आच्छिन्नदुयज्ञभागांश्च क्षुधासम्पीडितान् भृशम् ॥ १० ॥
आराधनाय सवितुः परं यत्नं प्रचक्रमे ।
एकाग्रा नियताहारा परं नियममास्थिता ॥ ११ ॥
तुष्टाव तेजसां राशिं गगनस्थं दिवाकरम् ॥

अदितिरुवाच ।

नमस्तुभ्यं परं सूक्ष्मं सुपुण्यं बिभ्रतेऽतुलम् ।
धाम धामवतामीशं धामाधारं च शाश्वतम् ॥ १२ ॥
जगतामुपकाराय त्वामहं स्तौमि गोपते ।
आददानस्य यद्रूपं तीव्रं तस्मै नमाम्यहम् ॥ १३ ॥
ग्रहीतुमष्टमासेन कालेनाम्बुमयं रसम् ।
बिभ्रतस्तव यद्रूपमतितीव्रं नतास्मि तत् ॥ १४ ॥
समेतमग्निषोमाभ्यां नमस्तस्मै गुणात्मने ।
यद्रूपमृग् यजुः साम्नामैक्येन तपते तव ॥ १५ ॥
विश्वमेतत्त्रयीसंज्ञं नमस्तस्मै विभावसो ।
यत्तु तस्मात्परं रूपमोमित्युक्त्वाभिसंहितम् ॥
अस्थूलं स्थूलममलं नमस्तस्मै सनातन ॥ १६ ॥

ब्रह्मोवाच ।

एवं सा नियता देवी चक्रे स्तोत्रमहर्निशम् ।
निराहारा विवस्वन्तमारिराधयिषुर्द्विजाः ॥ १७ ॥

ततः कालेन महता भगवांस्तपनो द्विजाः ।
प्रत्यक्षतामगात्तस्या दाक्षायण्या द्विजोत्तमाः ॥ १८ ॥
सा ददर्श महाकूटं तेजसोऽम्बरसंवृतम् ।
भूमौ च संस्थितं भास्वज्ज्वालाभिरतिदुर्दृशम् ॥ १९ ॥
तं दृष्ट्वा च ततो देवी साध्वसं परमं गता ॥ २० ॥

अदितिरुवाच ।

जगदाद्य प्रसीदेति न त्वां पश्यामि गोपते ।
प्रसादं कुरु पश्येयं यद्रूपं ते दिवाकर ॥ २१ ॥
भक्तानुकम्पक विभो त्वद्भक्तान् पाहि मे सुतान् ।

ब्रह्मोवाच ।

ततः स तेजसस्तस्मादाविर्भूतो विभावसुः ।
अदृश्यत तदादित्यस्तप्तताम्रोपमः प्रभुः ॥ २२ ॥
ततस्तां प्रणतां देवीं तस्यासन्दर्शने द्विजाः ।
प्राह भास्वान् वृणुष्वैकं वरं मत्तो यमिच्छसि ॥ २३ ॥
प्रणता शिरसा सा तु जानुपीडितमेदिनी ।
प्रत्युवाच विवस्वन्तं वरदं समुपस्थितम् ॥ २४ ॥

अदितिरुवाच ।

देव प्रसीद पुत्राणां हृतं त्रिभुवनं मम ।
यज्ञभोगाश्च दैतेयैर्दानवैश्च बलाधिकैः ॥ २५ ॥
तन्निमित्तं प्रसादं त्वं कुरुष्व मम गोपते ।
अंशेन तेषां भ्रातृत्वं गत्वा तान्नाशये रिपून् ॥ २६ ॥

यथा मे तनया भूयो यज्ञभागभुजः प्रभो ।
भवेयुरधिपाश्चैव त्रैलोक्यस्य दिवाकर ॥ २७ ॥
तथानुकल्पं पुत्राणां सुप्रसन्नो रवे मम ।
कुरु प्रसन्नार्त्तिहर कार्य्यं कर्त्ता त्वमुच्यते ॥ २८ ॥

ब्रह्मोवाच ।

ततस्तामाह भगवान् भास्करो वारितस्करः ।
प्रणतामदितिं विप्राः प्रसादसुमुखो विभुः ॥ २९ ॥

सूर्य्य उवाच ।

सहस्रांशेन ते गर्भः सम्भूयाहमशेषतः ।
त्वत्पुत्रशत्रून् दक्षोऽहं नाशयाम्याशु निर्वृतः ॥ ३० ॥

ब्रह्मोवाच ।

इत्युक्त्वा भगवान् भास्वानन्तर्धानमुपागतः ।
निवृत्ता सापि तपसा सम्प्राप्ताखिलवाञ्छिता ॥ ३१ ॥
ततो रश्मिसहस्रात्तु सुषुम्णाख्यो रवे करः ।
ततः सम्वत्सरस्यान्ते तत्कामपूरणाय सः ॥ ३२ ॥
निवासं सविता चक्रे देवमातुस्तदोदरे ।
कृच्छ्रचान्द्रायणादींश्च सा चक्रे सुसमाहिता ॥ ३३ ॥
शुचिना धारयाम्येनं दिव्यं गर्भमिति द्विजाः ।
ततस्तां कश्यपः प्राह किञ्चित्कोपप्लुताक्षरम् ॥ ३४ ॥

कश्यप उवाच ।

किं मारयसि गर्भान्तमिति नित्योपवासिनि ।

ब्रह्मोवाच ।

सा च तं प्राह गर्भान्तमेतत्पश्येति कोपना ।
न मारितं विपक्षाणां मृत्युरेव भविष्यति ॥ ३५ ॥
इत्युक्त्वा तं तदा गर्भमुत्ससर्ज सुरारणिः ।
जाज्वल्यमानं तेजोभिः पत्युर्वचनकोपिता ॥ ३६ ॥
तं दृष्ट्वा कश्यपो गर्भमुद्यद्भास्करवर्चसम् ।
तुष्टाव प्रणतो भूत्वा वाग्भिराद्याभिरादरात् ॥ ३७ ॥
संस्तूयमानः स तदा गर्भाण्डात् प्रकटोऽभवत् ।
पद्मपत्रसवर्णाभस्तेजसा व्याप्तदिङ्मुखः ॥ ३८ ॥
अथान्तरिक्षादाभाष्य कश्यपं मुनिसत्तमम् ।
सतोयमेघगम्भीरा वागुवाचाशरीरिणी ॥ ३९ ॥

वागुवाच ।

मारितमितियत् प्रोक्तमेतदण्डं त्वयादितेः ।
तस्मान्मुने सुतस्तेऽयं मार्त्तण्डाख्यो भविष्यति ॥ ४० ॥
हनिष्यत्यसुरांश्चायं यज्ञभागहरानरीन् ।
देवा निशम्येति वचो गगनात् समुपागतम् ॥ ४१ ॥
प्रहर्षमतुलं याता दानवाश्च हतौजसः ।
ततो युद्धाय दैतेयानाजुहाव शतक्रतुः ॥ ४२ ॥
सह देवैर्मुदा युक्तो दानवाश्च तमभ्ययुः ।
तेषां युद्धमभूद्घोरं देवानामसुरैः सह ॥ ४३ ॥
शस्त्रास्त्रवृष्टिसन्दीप्तसमस्तभुवनान्तरम् ।
तस्मिन् युद्धे भगवता मार्त्तण्डेन निरीक्षिताः ॥ ४४ ॥

तेजसा दह्यमानास्ते भस्मीभूता महासुराः ।
ततः प्रहर्षमतुलं प्राप्ताः सर्व्वे दिवौकसः ॥ ४५ ॥
तुष्टुवुस्तेजसां योनिं मार्त्तण्डमदितिं तथा ।
स्वाधिकारांस्ततः प्राप्ता यज्ञभागांश्च पूर्व्ववत् ॥ ४६ ॥
भगवानपि मार्त्तण्डः स्वाधिकारमथाकरोत् ।
कदम्बपुष्पवद्भास्वानधश्चोर्द्ध्वञ्च रश्मिभिः ।
वृतोऽग्निपिण्डसदृशो दध्रे नातिस्फुटं वपुः ॥ ४७ ॥

मुनय ऊचुः ।

कथं कान्ततरं पश्चाद्रूपं संलब्धवान् रविः ।
कदम्बगोलकाकारं तन्मे ब्रूहि जगत्पते ॥ ४८ ॥

ब्रह्मोवाच ।

त्वष्टा तस्मै ददौ कन्यां संज्ञां नाम विवस्वते ।
प्रसाद्य प्रणतो भूत्वा विश्वकर्म्मा प्रजापतिः ॥ ४९ ॥
त्रीण्यपत्यान्यसौ तस्यां जनयामास गोपतिः ।
द्वौ पुत्रौ सुमहाभागौ कन्याञ्च यमुनां तथा ॥ ५० ॥
यत्तेजोऽभ्यधिकं तस्य मार्त्तण्डस्य विवस्वतः ।
तेनाति तापयामास त्रीँल्लोकान् सचराचरान् ॥ ५१ ॥
तद्रूपं गोलकाकारं दृष्ट्वा संज्ञा विवस्वतः ।
असहन्ती महत्तेजः स्वां छायां वाक्यमब्रवीत् ॥ ५२ ॥

संज्ञोवाच ।

अहं यास्यामि भद्रं ते स्वमेव भवनं पितुः ।
निर्व्विकारं त्वयात्रैव स्थेयं मच्छासनाच्छुभे ॥ ५३ ॥

इमौ च बालकौ मह्यं कन्या च वरवर्णिनी।
सम्भाव्या नैव चाख्येयमिदं भगवते त्वया॥ ५४॥

छायोवाच।

आ कचग्रहणाद्देवि आशापान्नैव कर्हिचित्।
आख्यास्यामि मतं तुभ्यं गम्यतां यत्र वाञ्छितम्॥ ५५॥

इत्युक्त्वा व्रीडिता संज्ञा जगाम पितृमन्दिरम्।
वत्सराणां सहस्रन्तु वसमाना पितुर्गृहे॥ ५६॥

भर्त्तुः समीपे याहीति पित्रोक्ता सा पुनः पुनः।
आगच्छद्वडवा भूत्वा कुरूनथोत्तरांस्ततः॥ ५७॥

तत्र तेपे तपः साध्वी निराहारा द्विजोत्तमाः।
पितुः समीपं यातायां संज्ञायां वाक्यतत्परा॥ ५८॥

तद्रूपधारिणी छाया भास्करं समुपस्थिता।
तस्याञ्च भगवान् सूर्य्यः संज्ञेयमिति चिन्तयन्॥ ५९॥

तथैव जनयामास द्वौ पुत्रौ कन्यकां तथा।
संज्ञा तु पार्थिवी तेषामात्मजानां तथाकरोत्॥ ६०॥

स्नेहं न पूर्व्वजातानां तथा कृतवती तु सा।
मनुस्तत्क्षान्तवांस्तस्या यमस्तस्या न चक्षमे॥ ६१॥

बहुधा पीड्यमानस्तु पितुः पत्न्या सुदुःखितः।
स वै कोपाच्च बाल्याच्च भाविनोऽर्थस्य वै बलात्।
पदा सन्तर्ज्जयामास न तु देहे न्यपातयत्॥ ६२॥

छायोवाच ।

पदा तर्जयसे यस्मात्पितुर्भार्य्यां गरीयसीम् ।
तस्मात्तवैष चरणः पतिष्यति न संशयः ॥ ६३ ॥
यमस्तु तेन शापेन भृशं पीडितमानसः ।
मनुना सह धर्म्मात्मा पित्रे सर्व्वं न्यवेदयत् ॥ ६४ ॥

यम उवाच ।

स्नेहेन तुल्यमस्मासु माता देव न वर्त्तते ।
विसृज्य ज्यायसं भक्त्या कनीयांसं बुभूषति ॥ ६५ ॥
तस्यां मयोद्यतः पादो न तु देहे निपातितः ।
बाल्याद्वा यदि वा मोहात्तद्भवान् क्षन्तुमर्हसि ॥ ६६ ॥
शप्तोऽहं तात कोपेन जनन्या तनयो यतः ।
ततो मन्ये न जननीमिमां वै तपतांवर ॥ ६७ ॥
तव प्रसादाच्चरणो भगवन् न पतेद्यथा ।
मातृशापादयं मेऽद्य तथा चिन्तय गोपते ॥ ६८ ॥

रविरुवाच ।

असंशयं महत्पुत्र भविष्यत्यत्र कारणम् ।
येन त्वामाविशत्क्रोधो धर्म्मज्ञं धर्म्मशालिनम् ॥ ६९ ॥
सर्व्वेषामेव शापानां प्रतिघातो हि विद्यते ।
न तु मात्राभिशप्तानां क्वचिच्छापनिवर्त्तनम् ॥ ७० ॥
न शक्यमेतन्मिथ्या तु कर्त्तुं मातुर्वचस्तव ।
किञ्चित्तेऽहं विधास्यामि पुत्रस्नेहादनुग्रहम् ॥ ७१ ॥

कृमयो मांसमादाय प्रयास्यन्ति महीतलम्।
कृतं तस्या वचः सत्यं त्वञ्च त्राता भविष्यसि ॥ ७२ ॥

ब्रह्मोवाच।

आदित्यस्त्वब्रवीच्छायां किमर्थं तनयेषु वै।
तुल्येष्वप्यधिकः स्नेह एकं प्रति कृतस्त्वया ॥ ७३ ॥
नूनं नैषां त्वं जननी संज्ञा कापि त्वमागता।
निर्गुणेष्वप्यपत्येषु माता शापं न दास्यति ॥ ७४ ॥
सा तत्परिहरन्ती च शापाद्भीता तदा रवेः।
कथयामास वृत्तान्तं स श्रुत्वा श्वशुरं ययौ ॥ ७५ ॥
स चापि तं यथान्यायमर्चयित्वा तदा रविम्।
निर्दग्धुकामं रोषेण सान्त्वयानस्तमब्रवीत् ॥ ७६ ॥

विश्वकर्मोवाच।

तवातितेजसा व्याप्तमिदं रूपं सुदुःसहम्।
असहन्ती तु तत्संज्ञा वने चरति वै तपः ॥ ७७ ॥
द्रक्ष्यते तां भवानद्य स्वां भार्य्यां शुभचारिणीम्।
रूपार्थं भवतोऽरण्ये चरन्ती सुमहत्तपः ॥ ७८ ॥
श्रुतं मे ब्रह्मणो वाक्यं तव तेजोऽवरोधने।
रूपं निवर्त्तयाम्यद्य तव कान्तं दिवस्पते ॥ ७९ ॥

ब्रह्मोवाच।

ततस्तथेति तं प्राह त्वष्टारं भगवान् रविः।
ततो विवस्वतो रूपं प्रागासीत्परिमण्डलम् ॥ ८० ॥
विश्वकर्म्मा त्वनुज्ञातः शाकद्वीपे विवस्वता।
भ्रमिमारोप्य तत्तेजःशातनायोपचक्रमे ॥ ८१ ॥

भ्रमताशेषजगतां नाभिभूतेन भास्वता ।
समुद्राद्रिवनोपेता त्वारुरोह मही नभः ॥ ८२ ॥
गगनञ्चाखिलं विप्राः सचन्द्रग्रहतारकम् ।
अधो गतं महाभागा बभूवाक्षिप्तमाकुलम् ॥ ८३ ॥
विक्षिप्तसलिलाः सर्व्वे बभूवुश्च तथार्णवाः ।
व्यभिद्यन्त महाशैलाः शीर्णसानुनिबन्धनाः ॥ ८४ ॥
ध्रुवाधाराण्यशेषाणि धिष्ण्यानि मुनिसत्तमाः ।
त्रुट्यद्रश्मिनिबन्धीनि बन्धनानि अधो ययुः ॥ ८५ ॥
वेगभ्रमणसम्पातवायुक्षिप्तां सहस्रशः ।
व्यशीर्य्यन्त महामेघा घोरारावविराविणः ॥ ८६ ॥
भास्वद्भ्रमणविभ्रान्तभूम्याकाशरसातलम् ।
जगदाकुलमत्यर्थं तदासीन्मुनिसत्तमाः ॥ ८७ ॥
त्रैलोक्यमाकुलं वीक्ष्य भ्रममाणं सुरर्षयः ।
देवाश्च ब्रह्मणा सार्द्धं भास्वन्तमभितुष्टुवुः ॥ ८८ ॥
आदिदेवोऽसि देवानां जातस्त्वंभूतये भुवः ।
स्वर्गस्थित्यन्तकालेषु त्रिधा भेदेन तिष्ठसि ॥ ८९ ॥
स्वस्ति तेऽस्तु जगन्नाथ घर्म्मवर्ष दिवाकर ।
इन्द्रादयस्तदा देवा लिख्यमानमथास्तुवन् ॥ ९० ॥
जय देव जगत्स्वामिन् जयाशेष जगत्पते ।
ऋषयश्च ततः सप्त वसिष्ठात्रिपुरोगमाः ॥ ९१ ॥
तुष्टुवुर्विविधैः स्तोत्रैः स्वस्ति स्वस्तीतिवादिनः ।
वेदोक्तिभिरथाग्र्याभिर्वालखिल्याश्च तुष्टुवुः ॥ ९२ ॥

अग्निराद्याश्च भास्वन्तं लिख्यमानं मुदा युताः ।
त्वं नाथ मोक्षिणां मोक्षो ध्येयस्त्वं ध्यानिनां परः ॥ ९३ ॥
त्वं गतिः सर्व्वभूतानां कर्म्मकाण्डविवर्त्तिनाम् ।
सम्पूज्यस्त्वं तु देवेश शं नोऽस्तु जगतां पते ॥ ९४ ॥
शं नोऽस्तु द्विपदे नित्यं शं नश्चास्तु चतुष्पदे ।
ततोविद्याधरगणा यक्षराक्षसपन्नगाः ॥ ९५ ॥
कृताञ्जलिपुटाः सर्व्वे शिरोभिः प्रणता रविम् ।
ऊचुस्ते विविधा वाचो मनःश्रोत्रसुखावहाः ॥ ९६ ॥
सह्यं भवतु तेजस्ते भूतानां भूतभावन ।
ततो हाहाहूहूश्चैव नारदस्तुम्बुरुस्तथा ॥ ९७ ॥
उपगायितुमारब्धा गान्धर्व्वकुशला रविम् ।
षड्जमध्यमगान्धारगानत्रयविशारदाः ॥ ९८ ॥
मूर्च्छनाभिश्च तालैश्च सम्प्रयोगैः सुखप्रदम् ।
विश्वाची च घृताची च उर्व्वश्यथ तिलोत्तमा ॥ ९९ ॥
मेनका सहजन्या च रम्भा चाप्सरसांवरा ।
ननृतुर्जगतामीशे लिख्यमाने विभावसौ ॥ १०० ॥
भावहासविलासाद्यान् कुर्व्वत्योऽभिनयान्बहून् ।
प्रावाद्यन्त ततस्तत्र वीणा वेण्वादिझर्झराः ॥ १०१ ॥
पणवाः पुष्कराश्चैव मृदङ्गाः पटहानकाः ।
देवदुन्दुभयः शङ्खाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १०२ ॥
गायद्भिश्चैव नृत्यद्भिर्गन्धर्व्वैरप्सरोगणैः ।
तूर्य्यवादित्रघोषैश्च सर्व्वं कोलाहलीकृतम् ॥ १०३ ॥

ततः कृताञ्जलिपुटा भक्तिनम्रात्ममूर्त्तयः ।
लिख्यमानं सहस्रांशुं प्रणेमुः सर्व्वदेवताः ॥ १०४ ॥
ततः कोलाहले तस्मिन् सर्व्वदेवसमागमे ।
तेजसः शातनं चक्रे विश्वकर्म्मा शनैः शनैः ॥ १०५ ॥
आजानुलिखितश्चासौ निपुणं विश्वकर्म्मणा ।
नाभ्यनन्दत्तु लिखनं ततस्तेनावतारितः ॥ १०६ ॥
न तु निर्भर्त्सितं रूपं तेजसो हननेन तु ।
कान्तात्कान्ततरं रूपमधिकं शुशुभे ततः ॥ १०७ ॥
इति हिमजलघर्म्मकालहेतोर्हरकमलासनविष्णुसंस्तुतस्य ।
तदुपरि लिखनं निशम्य भानो
र्व्रजति,दिवाकरंलोकमायुषोऽन्ते ॥ १०८ ॥
एवं जन्म रवेः पूर्व्वं बभूव मुनिसत्तमाः ।
रूपञ्च परमं तस्य मया सम्परिकीर्त्तितम् ॥ १०९ ॥

इति श्रीब्राह्मे महापुराणे मार्त्तण्डजन्मशरीरलिखनं नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

मार्तण्डमाहात्म्यवर्णनम्

मुनय ऊचुः ।

भूयोऽपि कथयास्माकं कथां सूर्य्यसमाश्रिताम् ।
न तृप्तिमधिगच्छामः शृण्वन्तस्तां कथां शुभाम् ॥ १ ॥

योऽयं दीप्तो महातेजा वह्निराशिसमप्रभः।
एतद्वेदितुमिच्छामः प्रभावोऽस्य कुतः प्रभो ॥ २ ॥

ब्रह्मोवाच।

तमोभूतेषु लोकेषु नष्टे स्थावरजङ्गमे।
प्रकृतेर्गुणहेतुस्तु पूर्व्वं बुद्धिरजायत ॥ ३ ॥
अहङ्कारस्ततो जातो महाभूतप्रवर्त्तकः।
वाय्वग्निरापः खं भूमिस्ततस्त्वण्डमजायत ॥ ४ ॥
तस्मिन्नण्डे त्विमे लोकाः सप्त चैव प्रतिष्ठिताः।
पृथिवी सप्तभिर्द्वीपैः समुद्रैश्चैव सप्तभिः ॥ ५ ॥
तत्रैवावस्थितो ह्यासीदहं विष्णुर्महेश्वरः।
विमूढास्तामसाः सर्व्वे प्रध्यायन्ति तमीश्वरम् ॥ ६ ॥
ततो वै सुमहातेजाः प्रादुर्भूतस्तमोनुदः।
ध्यानयोगेन चास्माभिर्विज्ञातं सविता तदा ॥ ७ ॥
ज्ञात्वा च परमात्मानं सर्व एव पृथक् पृथक्।
दिव्याभिस्तुतिभिर्देवः स्तुतोऽस्माभिस्तदेश्वरः ॥ ८ ॥
आदिदेवोऽसि देवानामैश्वर्य्याच्च त्वमीश्वरः।
आदिकर्त्ताऽसि भूतानां देवदेवो दिवाकरः ॥ ९ ॥
जीवनः सर्व्वभूतानां देवगन्धर्व्वरक्षसाम्।
मुनिकिन्नरसिद्धानां तथैवोरगपक्षिणाम् ॥ १० ॥
त्वं ब्रह्मा त्वं महादेवस्त्वं विष्णुस्त्वं प्रजापतिः।
वायुरिन्द्रश्च सोमश्च विवस्वान्वरुणस्तथा ॥ ११ ॥

त्वं कालः सृष्टिकर्त्ता च हर्त्ता भर्त्ता तथा प्रभुः।
सरितः सागराः शैला विद्युदिन्द्रधनूंषि च ॥ १२ ॥
प्रलयः प्रभवश्चैव व्यक्ताव्यक्तः सनातनः।
ईश्वरात्परतो विद्या विद्यायाः परतः शिवः ॥ १३ ॥
शिवात्परतरो देवस्त्वमेव परमेश्वरः।
सर्व्वतः पाणिपादान्तः सर्व्वतोक्षिशिरोमुखः ॥ १४ ॥
सहस्रांशुः सहस्रास्यः सहस्रचरणेक्षणः।
भूतादिर्भूर्भुवः स्वश्च महः सत्यं तपो जनः ॥ १५ ॥
प्रदीप्तं दीपनं दिव्यं सर्वलोकप्रकाशकम्।
दुर्निरीक्ष्यं सुरेन्द्राणां यद्रूपं तस्य ते नमः ॥ १६ ॥
सुरसिद्धगणैर्जुष्टं भृग्वत्रिपुलहादिभिः।
स्तुतं परममव्यक्तं यद्रूपं तस्य ते नमः ॥ १७ ॥
वेद्यं वेदविदां नित्यं सर्वज्ञानसमन्वितम्।
सर्वदेवातिदेवस्य यद्रूपं तस्य ते नमः ॥ १८ ॥
विश्वकृद्विश्वभूतं च वैश्वानरसुरार्च्चितम्।
विश्वस्थितमचिन्त्यं च यद्रूपं तस्य ते नमः ॥ १९ ॥
परं यज्ञात् परं वेदात् परं लोकात् परं दिवः।
परमात्मेत्यभिख्यातं यद्रूपं तस्य ते नमः ॥ २० ॥
अविज्ञेयमनालक्ष्यमध्यानगतमव्ययम्।
अनादिनिधनं चैव यद्रूपं तस्य ते नमः ॥ २१ ॥
नमो नमः कारणकारणाय,
नमो नमः पापविमोचनाय।

नमो नमस्ते दितिजार्दनाय,
नमो नमो रोगविमोचनाय ॥ २२ ॥
नमो नमः सर्व्ववरप्रदाय,
नमो नमः सर्व्वसुखप्रदाय ।
नमो नमः सर्वधनप्रदाय,
नमो नमः सर्व्वमतिप्रदाय ॥ २३ ॥
स्तुतः स भगवानेवं तैजसं रूपमास्थितः ।
उवाच वाचा कल्याण्या को वरो वः प्रदीयताम् ॥ २४ ॥

देवा ऊचुः ।

तवातितैजसं रूपं न कश्चित्सोढुमुत्सहेत् ।
सहनीयं तद्भवतु हिताय जगतः प्रभो ॥ २५ ॥
एवमस्त्विति सोऽप्युक्त्वा भगवानादिकृत् प्रभुः ।
लोकानां कार्यसिद्ध्यर्थं घर्म्मवर्षहिमप्रदः ॥ २६ ॥
ततः सांख्याश्च योगाश्च ये चान्ये मोक्षकाङ्क्षिणः ।
ध्यायन्ति ध्यायिनो देवं हृदयस्थं दिवाकरम् ॥ २७ ॥
सर्वलक्षणहीनोऽपि युक्तो वा सर्व्वपातकैः ।
सर्व्वञ्च तरते पापं देवमर्कं समाश्रितः ॥ २८ ॥
अग्निहोत्रञ्च वेदाश्च यज्ञाश्च बहुदक्षिणाः ।
भानोर्भक्तिनमस्कारकलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ २९ ॥
तीर्थानां परमं तीर्थं मङ्गलानाञ्च मंगलम् ।
पवित्रञ्च पवित्राणाम् प्रपद्यन्ते दिवाकरम् ॥ ३० ॥

शक्राद्यैः संस्तुतं देवं ये नमस्यन्ति भास्करम् ।
सर्वकिल्बिषनिर्म्मुक्ताः सूर्य्यलोकं व्रजन्ति ते ॥ ३१ ॥

मुनय ऊचुः ।

विराटप्रभृति नो ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छा प्रवर्त्तते ।
नाम्नामष्टशतं ब्रूहि यत्त्वयोक्तं पुरा रवेः ॥ ३२ ॥

ब्रह्मोवाच ।

अष्टोत्तरशतं नाम्नां शृणुध्वं गदतो मम ।
भास्करस्य परं गुह्यं स्वर्गमोक्षप्रदं द्विजाः ॥ ३३ ॥
ॐ सूर्योऽर्य्यमा भगस्त्वष्टा पूषाऽर्कः सविता रविः ।
गभस्तिमानजः कालो मृत्युर्धाता प्रभाकरः ॥ ३४ ॥
पृथिव्यापश्च तेजश्च खं वायुश्च परायणम् ।
सोमो बृहस्पतिः शुक्रो बुधोऽङ्गारक एव च ॥ ३५ ॥
इन्द्रो विवस्वान्दीप्तांशुः शुचिःशौरिःशनैश्चरः ।
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च स्कन्दो वैश्रवणो यमः ॥ ३६ ॥
वैद्युतो जाठरश्चाग्निरैन्धनस्तेजसां पतिः ।
धर्म्मध्वजो वेदकर्त्ता वेदाङ्गो वेदवाहनः ॥ ३७ ॥
कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिः सर्व्वामराश्रयः ।
कलाकाष्ठामुहूर्त्ताश्च क्षपा यामस्तथा क्षणाः ॥ ३८ ॥
सम्वत्सरकरोऽश्वत्थः कालचक्रो विभावसुः ।
पुरुषः शाश्वतो योगी व्यक्ताव्यक्तः सनातनः ॥ ३९ ॥
कालाध्यक्षः प्रजाध्यक्षो विश्वकर्म्मा तमोनुदः ।
वरुणः सागरोंऽशश्च जीमूतोजीवनोऽरिहा ॥ ४० ॥

भूताश्रयो भूतपतिः सर्व्वलोकनमस्कृतः ।
स्रष्टा सम्वर्त्तको वह्निः सर्व्वस्याऽऽदिरलोलुपः ॥ ४१ ॥
अनन्तः कपिलो भानुः कामदः सर्वतोमुखः ।
जयो विशालो वरदः सर्व्वभूतनिषेवितः ॥ ४२ ॥
मनः सुपर्णो भूतादिः शीघ्रगः प्राणधारणः ।
धन्वन्तरिर्धूमकेतुरादिदेवोऽदितेः सुतः ॥ ४३ ॥
द्वादशात्मा रविर्दक्षः पिता माता पितामहः ।
स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टपम् ॥ ४४ ॥
देहकर्त्ता प्रशान्तात्मा विश्वात्मा विश्वतोमुखः ।
चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा मैत्रेयः करुणान्वितः ॥ ४५ ॥
एतद्वै कीर्त्तनीयस्य सूर्य्यस्यामिततेजसः ।
नाम्नामष्टशतं रम्यं मया प्रोक्तं द्विजोत्तमाः ॥ ४६ ॥

सुरगणपितृयक्षसेवितं,
ह्यसुरनिशाकरसिद्धवन्दितम् ।
वरकनकहुताशनप्रभं,
प्रणिपतितोऽस्मि हिताय भास्करम् ॥ ४७ ॥
सूर्य्योदये यः सुसमाहितः पठेत्,
स पुत्रदारान् धनरत्नसञ्चयान् ।
लभेत जातिस्मरतां नरः स तु,
स्मृतिञ्च मेधाञ्च स विन्दते पराम् ॥ ४८ ॥
इमं स्तवं देववरस्य यो नरः,
प्रकीर्त्तयेच्छुद्धमनाः समाहितः ।

विमुच्यते शोकदवाग्निसागरा-
ल्लभेत कामान्मनसा यथेप्सितान् ॥ ४६ ॥

इति श्री आदि ब्राह्मे महापुराणे स्वयंभ्वृषिसंवादे
सूर्य्यनामाष्टोत्तरशतं नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥
आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२२७६

———

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

रुद्राख्यानवर्णनम्

ब्रह्मोवाच ।

योऽसौ सर्व्वगतो देवस्त्रिपुरारिस्त्रिलोचनः ।
उमाप्रियकरो रुद्रश्चन्द्रार्द्धकृतशेखरः ॥ १ ॥
विद्राव्य विबुधान् सर्व्वान् सिद्धविद्याधरानृषीन् ।
गन्धर्व्वयक्षनागांश्च तथान्यांश्च समागतान् ॥ २ ॥
जघान पूर्व्वं दक्षस्य यजतो धरणीतले ।
यज्ञं समृद्धं रत्नाढ्यं सर्व्वसम्भारसंभृतम् ॥ ३ ॥
यस्य प्रतापसन्त्रस्ताः शक्राद्यास्त्रिदिवौकसः ।
शान्तिं न लेभिरे विप्राः कैलासंशरणंगताः ॥ ४ ॥
स आस्ते तत्र वरदः शूलपाणिर्वृषध्वजः ।
पिनाकपाणिर्भगवान् दक्षयज्ञविनाशनः ॥ ५ ॥
महादेवोत्कले देशे कृत्तिवासा वृषध्वजः ।
एकाम्रके मुनिश्रेष्ठाः सर्व्वकामप्रदो हरः ॥ ६ ॥

मुनय ऊचुः ।

किमर्थं स भवो देवः सर्वभूतहिते रतः ।
जघान यज्ञं दक्षस्य देवैः सर्वैरलङ्कृतम् ॥ ७ ॥
न ह्यल्पं कारणं तत्र प्रभो मन्यामहे वयम् ।
श्रोतुमिच्छामहे ब्रूहि परं कौतूहलं हि नः ॥ ८ ॥

ब्रह्मोवाच ।

दक्षस्याऽऽसन्नष्ट कन्या याश्चैवं पतिसङ्गताः ।
स्वेभ्यो गृहेभ्यश्चाऽऽनीय ताः पिताऽभ्यर्च्चयद्गृहे ॥ ९ ॥
ततस्त्वभ्यर्च्चिता विप्रा न्यवसंस्ताः पितुर्गृहे ।
तासां ज्येष्ठा सती नाम पत्नी या त्र्यम्बकस्य वै ॥ १० ॥
नाऽऽजुहावाऽऽत्मजां तां वै दक्षो रुद्रमभिद्विषन् ।
अकरोत्सन्नतिं दक्षे न च काञ्चिन्महेश्वरः ॥ ११ ॥
जामाता श्वशुरे तस्मिन् स्वभावात्तेजसि स्थितः ।
ततो ज्ञात्वा सती सर्वास्तास्तु प्राप्ताः पितुर्गृहम् ॥ १२ ।
जगाम साऽप्यनाहूता सती तु स्वपितुर्गृहम् ।
ताभ्यो हीनां पिता चक्रे सत्याः पूजामसम्मताम् ॥
ततोऽब्रवीत्सा पितरं देवी क्रोधसमाकुला ॥ १३ ॥

सत्युवाच ।

यवीयसीभ्यः श्रेष्ठाऽहं किं न पूजसि मां प्रभो ।
असत्कृतामवस्थां यः कृतवानसि गर्हिताम् ॥
अहं ज्येष्ठा वरिष्ठा च मां त्वं सत्कर्तुमर्हसि ॥ १४ ॥

ब्रह्मोवाच ।

एवमुक्तोऽब्रवीदेनां दक्षः संरक्तलोचनः ॥ १५ ॥

दक्ष उवाच ।

त्वत्तः श्रेष्ठा वरिष्ठाश्च पूज्या बालाः सुता मम ।
तासां ये चैव भर्त्तारस्ते मे बहुमताः सति ॥ १६ ॥
ब्रह्मिष्ठाश्च व्रतस्थाश्च महायोगाः सुधार्म्मिकाः ।
गुणैश्चैवाधिकाः श्लाघ्याः सर्व्वे ते त्र्यम्बकात् सति ॥ १७ ॥
वसिष्ठोऽत्रिः पुलस्त्यश्च अङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।
भृगुर्मरीचिश्च तथा श्रेष्ठा जामातरो मम ॥ १८ ॥
तैश्चापि स्पर्द्धते शर्व्वः सर्व्वे ते चैव तंप्रति ।
तेन त्वां न बुभूषामि प्रतिकूलो हि मे भवः ॥ १९ ॥
इत्युक्तवांस्तदा दक्षः सम्प्रमूढेन चेतसा ।
शापार्थमात्मनश्चैव येनोक्ता वै महर्षयः ।
तथोक्ता पितरं सा वै क्रुद्धा देवी तमब्रवीत् ॥ २० ॥

सत्युवाच ।

वाङ्मनःकर्म्मभिर्यस्माददुष्टां मां विगर्हसि ।
तस्मात्त्यजाम्यहं देहमिमं तात तवाऽऽत्मजम् ॥ २१ ॥

ब्रह्मोवाच ।

ततस्तेनापमानेन सती दुःखादमर्षिता ।
अब्रवीद्वचनं देवी नमस्कृत्य स्वयम्भुवे ॥ २२ ॥

सत्युवाच ।

येनाहमपदेहा वै पुनर्देहेन भास्वता ।
तत्राप्यहमसम्मूढा सम्भूता धार्म्मिकी पुनः ।
गच्छेयं धर्म्मपत्नीत्वं त्र्यम्बकस्यैव धीमतः ॥ २३ ॥

ब्रह्मोवाच ।

तत्रैवाथ समासीना रुष्टाऽऽत्मानं समादधे ।
धारयामास चाऽऽग्नेयीं धारणामात्मनाऽऽत्मनि ॥ २४ ॥
ततः स्वात्मानमुत्थाप्य वायुना समुदीरितः ।
सर्व्वाङ्गेभ्यो विनिःसृत्य वह्निर्भस्म चकार ताम् ॥ २५ ॥
तदुपश्रुत्य निधनं सत्या देव्याः स शूलधृक् ।
संवादञ्च तयोर्बुद्ध्वा यथातथ्येन शङ्करः ।
दक्षस्य च विनाशाय चुकोप भगवान् प्रभुः ॥ २६ ॥

श्रीशङ्कर उवाच ।

यस्मादवमता दक्ष सहसैवाऽऽगता सती ।
प्रशस्ताश्चेतराः सर्व्वास्त्वत्सुता भर्त्तृभिः सह ॥ २७ ॥
तस्माद्वैवस्वते प्राप्ते पुनरेते महर्षयः ।
उत्पत्स्यन्ति द्वितीये वै तव यज्ञे ह्ययोनिजाः ॥ २८ ॥
हुते वै ब्रह्मणः सत्रे चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ।
अभिव्याहृत्य सप्तर्षीन् दक्षं सोऽभ्यशपत् पुनः ॥ २९ ॥
भविता मानुषो राजा चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ।
प्राचीनबर्हिषः पौत्रः पुत्रश्चापि प्रचेतसः ॥ ३० ॥

दक्ष इत्येव नाम्ना त्वं मारिषायां जनिष्यसि ।
कन्यायां शाखिनाञ्चैव प्राप्ते वै चाक्षुषान्तरे ॥ ३१ ॥
अहं तत्रापि ते विघ्नमाचरिष्यामि दुर्म्मते ।
धर्म्मकामार्थयुक्तेषु कर्म्मस्विह पुनः पुनः ॥ ३२ ॥
ततो वै व्याहृतो दक्षो रुद्रं सोऽभ्यशपत् पुनः ॥ ३३ ॥

दक्ष उवाच ।

यस्मात्त्वं मत्कृते क्रूर ऋषीन् व्याहृतवानसि ।
तस्मात् सार्द्धं सुरैर्यज्ञे न त्वां यक्ष्यन्ति वै द्विजाः ॥ ३४ ॥
कृत्वाऽऽहुतिं तव क्रूर अपः स्पृशन्ति कर्म्मसु ।
इहैव वत्स्यसे लोके दिवं हित्वाऽऽ युगक्षयात् ।
ततो देवैस्तु ते सार्द्धं न तु पूजा भविष्यति ॥ ३५ ॥

रुद्र उवाच ।

चातुर्व्वर्ण्यन्तु देवानां ते चाप्येकत्र भुञ्जते ।
न भोक्ष्ये सहितस्तैस्तु ततो भोक्ष्याम्यहं पृथक् ॥ ३६ ॥
सर्व्वेषाञ्चैव लोकानामादिर्भूर्लोक उच्यते ।
तमहं धारयाम्येकः स्वेच्छया न तवाऽऽज्ञया ॥ ३७ ॥
तस्मिन् धृते सर्व्वे (स्वर्ग) लोकाः सर्व्वे तिष्ठन्ति शाश्वताः ।
तस्मादहं वसामीह सततं न तवाज्ञया ॥ ३८ ॥

ब्रह्मोवाच ।

ततोऽभिव्याहृतो दक्षो रुद्रेणामिततेजसा ।
स्वायम्भुवीं तनुं त्यक्त्वा उत्पन्नो मानुषेष्विह ॥ ३९ ॥

यदा गृहपतिर्दक्षो यज्ञानामीश्वरः प्रभुः ।
समस्तेनेह यज्ञेन सोऽयजद्दैवतैः सह ॥ ४० ॥
अथ देवी सती (यत्ते) जज्ञे प्राप्ते वैवस्वतेऽन्तरे ।
मेनायां तामुमां देवीं जनयामास शैलराट् ॥ ४१ ॥
सा तु देवी सती पूर्व्वमासीत् पश्चादुमाऽभवत् ।
सहव्रता भवस्यैषा नैतया मुच्यते भवः ॥ ४२ ॥
यावदिच्छति संस्थानं प्रभुर्मन्वन्तरेष्विह ।
मारीचं कश्यपं देवी यथाऽदितिरनुव्रता ॥ ४३ ॥
साऽर्द्धं नारायणं श्रीस्तु मघवन्तं शची यथा ।
विष्णुं कीर्त्तिरुषा सूर्य्यं वसिष्ठं चाप्यरुन्धती ॥ ४४ ॥
नैतांस्तु विजहत्येता भर्त्तॄन् देव्यः कथञ्चन ।
एवं प्राचेतसो दक्षो जज्ञे वै चाक्षुषेऽन्तरे ॥ ४५ ॥
प्राचीनवर्हिषः पौत्रः पुत्रश्चापि प्रचेतसाम् ।
दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारिषायां पुनर्नृप ॥ ४६ ॥
जज्ञे रुद्राभिशापेन द्वितीयमिति नः श्रुतम् ।
भृग्वादयस्तु ते सर्व्वे जज्ञिरे वै महर्षयः ॥ ४७ ॥
आद्ये त्रेतायुगे पूर्व्वं मनोर्वैवस्वतस्य ह ।
देवस्य महतो यज्ञे वारुणीं बिभ्रतस्तनुम् ॥ ४८ ॥
इत्येषोऽनुशयो ह्यासीत्तयोर्जात्यन्तरे गतः ।
प्रजापतेश्च दक्षस्य त्र्यम्बकस्य च धीमतः ॥ ४९ ॥
तस्मान्नानुशयः कार्य्यो वरेष्विह कदाचन ।

जात्यन्तरगतस्यापि भावितस्य शुभाशुभैः ।
जन्तोर्न भूतये ख्यातिस्तन्न कार्य्यं विजानता ॥ ५० ॥

मुनय ऊचुः ।

कथं रोषेण सा पूर्व्वं दक्षस्य दुहिता सती ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जाता गिरिराजगृहे प्रभो ॥ ५१ ॥
देहान्तरे कथं तस्या पूर्व्वदेहो बभूव ह ।
भवेन सह संयोगः संवादश्च तयोः कथम् ॥ ५२ ॥
स्वयम्वरः कथं वृत्तस्तस्मिन् महति जन्मनि ।
विवाहश्च जगन्नाथ सर्व्वाश्चर्य्यसमन्वितः ॥ ५३ ॥
तत्सर्व्वं विस्तराद्ब्रह्मन् वक्तुमर्हसि साम्प्रतम् ।
श्रोतुमिच्छामहे पुण्यां कथां चातिमनोहराम् ॥ ५४ ॥

ब्रह्मोवाच ।

शृणुध्वं मुनिशार्दूलाः कथां पापप्रणाशिनीम् ।
उमाशङ्करयोः पुण्यां सर्व्वकामफलप्रदाम् ॥ ५५ ॥
कदाचित् स्वगृहात् प्राप्तं कश्यपं द्विपदां वरम् ।
अपृच्छद्धिमवान् वृत्तं लोके ख्यातिकरं हितम् ॥ ५६ ॥
केनाक्षयाश्च लोकाः स्युः ख्यातिश्च परमा मुने ।
तथैव चार्च्चनीयत्वं सत्सु तत्कथयस्व मे ॥ ५७ ॥

कश्यप उवाच ।

अपत्येन महाबाहो सर्व्वमेतदवाप्यते ।
ममाऽऽख्यातिरपत्येन ब्रह्मणा ऋषिभिः सह ॥ ५८ ॥

किं न पश्यसि शैलेन्द्र यतो मां परिपृच्छसि ।
वर्त्तयिष्यामि यच्चापि यथादृष्टं पुराऽचल ॥ ५९ ॥
वाराणसीमहं गच्छन्नपश्यं संस्थितं दिवि ।
विमानं सुनवं दिव्यमनौपम्यं महर्द्धिमत् ॥ ६० ॥
तस्याधस्तादार्त्तनादं गर्त्तस्थाने शृणोम्यहम् ।
तमहं तपसा ज्ञात्वा तत्रैवान्तर्हितः स्थितः ॥ ६१ ॥
अथागात्तत्र शैलेन्द्र विप्रो नियमवान् शुचिः ।
तीर्थाभिषेकपूतात्मा परे तपसि संस्थितः ॥ ६२ ॥
अथ स व्रजमानस्तु व्याघ्रेणाऽऽभीषितो द्विजः ।
विवेश तं तदा देशं स गर्तो यत्र भूधर ॥ ६३ ॥
गर्त्तायां वीरणस्तम्बे लम्बमानांस्तदा मुनीन् ।
अपश्यदार्त्तोदुःखार्त्तांस्तानपृच्छच्च स द्विजः ॥ ६४ ॥

द्विज उवाच ।

के यूयं वीरणस्तम्बे लम्बमाना ह्यधोमुखाः ।
दुःखिताः केन मोक्षश्च युष्माकं भविताऽनघाः ॥ ६५ ॥

पितर ऊचुः ।

वयं ते कृतपुण्यस्य पितरः सपितामहाः ।
प्रपितामहाश्च क्लिश्यामस्तव दुष्टेन कर्म्मणा ॥ ६६ ॥
नरकोऽयं महाभाग गर्त्तारूपेण संस्थितः ।
त्वं चापि वीरणस्तम्बस्त्वयि लम्बामहे वयम् ॥ ६७ ॥
यावत्त्वं जीवसे विप्र तावदेव वयं स्थिताः ।
मृते त्वयि गमिष्यामो नरकं पापचेतसः ॥ ६८ ॥

यदि त्वं दारसंयोगं कृत्वापत्यं गुणोत्तरम् ।
उत्पादयसि तेनास्मान् मुच्येम वयमेनसः ॥ ६९ ॥
नान्येन तपसा पुत्र तीर्थानाञ्च फलेन च ।
एतत् कुरु महाबुद्धे तारयस्व पितॄन् भयात् ॥ ७० ॥

कश्यप उवाच ।

स तथेति प्रतिज्ञाय आराध्य वृषभध्वजम् ।
पितॄन् गर्त्तात्समुद्धृत्य गणपान् प्रचकार ह ॥ ७१ ॥
स्वयं रुद्रस्य दयितः सुवेशो नाम नामतः ।
सम्मतो बलवांश्चैव रुद्रस्य गणपोऽभवत् ॥ ७२ ॥
तस्मात् कृत्वा तपो घोरमपत्यं गुणवद्भृशम् ।
उत्पादयस्व शैलेन्द्र सुतां त्वं वरवर्णिनीम् ॥ ७३ ॥

ब्रह्मोवाच ।

स एवमुक्त्वा ऋषिणा शैलेन्द्रो नियमस्थितः ।
तपश्चकाराप्यतुलं येन तुष्टिरभून्मम ॥ ७४ ॥
तदा तमुत्पपाताहं वरदोऽस्मीति चाब्रवम् ।
ब्रूहि तुष्टोऽस्मि शैलेन्द्र तपसानेन सुव्रत ॥ ७५ ॥

हिमवानुवाच ।

भगवन् पुत्रमिच्छामि गुणैः सर्व्वैरलङ्कृतम् ।
एवं वरं प्रयच्छस्व यदि तुष्टोऽसि मे प्रभो ॥ ७६ ॥

ब्रह्मोवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा गिरिराजस्य भो द्विजाः ।
तदा तस्मै वरं चाहं दत्तवान्मनसेप्सितम् ॥ ७७ ॥

कन्या भवित्री शैलेन्द्र तपसाऽनेन सुव्रत ।
यस्याः प्रभावात्सर्व्वत्र कीर्त्तिमाप्स्यसि शोभनाम् ॥ ७८ ॥
अर्च्चितः सर्व्वदेवानां तीर्थकोटिसमावृतः ।
पावनश्चैव पुण्येन देवानामपि सर्व्वतः ॥ ७९ ॥
ज्येष्ठा च सा भवित्री ते अन्ये चात्र ततः शुभे ॥ ८० ॥
सोऽपि कालेन शैलेन्द्रो मेनायामुत्पादयत् ।
अपर्णामेकपर्णाञ्च तथा चैवैकपाटलाम् ॥ ८१ ॥
न्यग्रोधमेकपर्णन्तु पाटलञ्चैकपाटलाम् ।
अशित्वा त्वेकपर्णान्तु अनिकेतस्तपोऽचरत् ॥ ८२ ॥
शतं वर्षसहस्राणां दुश्चरं देवदानवैः ।
आहारमेकपर्णं तु एकपर्णा समाचरत् ॥ ८३ ॥
पाटलेन तथैकेन विदधे चैकपाटला ।
पूर्णे वर्षसहस्रे तु आहारं ताः प्रचक्रतुः ॥ ८४ ॥
अपर्णा तु निराहारा तां माता प्रत्यभाषत ।
निषेधयन्ती चोमेति मातृस्नेहेन दुःखिता ॥ ८५ ॥
सा तथोक्ता तया मात्रा देवी दुश्चरचारिणी ।
तेनैव नाम्ना लोकेषु विख्याता सुरपूजिता ॥ ८६ ॥
एतत्तु त्रिकुमारीकं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
एतासां तपसां वृत्तं यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥ ८७ ॥
तपःशरीरास्ताः सर्व्वास्तिस्रो योगं समाश्रिताः ।
सर्व्वाश्चैव महाभागास्तथा च स्थिरयौवनाः ॥ ८८ ॥

ता लोकमातरश्चैव ब्रह्मचारिण्य एव च ।
अनुगृह्णन्ति लोकांश्च तपसा स्वेन सर्व्वदा ॥ ८९ ॥
उमा तासां वरिष्ठा च ज्येष्ठा च वरवर्णिनी ।
महायोगबलोपेता महादेवमुपस्थिता ॥ ९० ॥
दत्तकश्चोशना तस्य पुत्रः स भृगुनन्दनः ।
आसीत्तस्यैकपर्णा तु देवलं सुषुवे सुतम् ॥ ९१ ॥
या तु तासां कुमारीणां तृतीया ह्येकपाटला ।
पुत्रं सा तमलर्कस्य जैगीषव्यमुपस्थिता ॥ ९२ ॥
तस्याश्च शङ्खलिखितौ स्मृतौ पुत्रावयोनिजौ ।
उमा तु या मया तुभ्यं कीर्त्तिता वरवर्णिनी ॥ ९३ ॥
अथ तस्यास्तपोयोगात्त्रैलोक्यमखिलं तदा ।
प्रधूपितमिहाऽऽलक्ष्य वचस्तामहमब्रवम् ॥ ९४ ॥
देवि किं तपसा लोकांस्तापयिष्यसि शोभने ।
त्वया सृष्टमिदं सर्व्वं मा कृत्वा तद्विनाशय ॥ ९५ ॥
त्वं हि धारयसे लोकानिमान् सर्व्वान् स्वतेजसा ।
ब्रूहि किं ते जगन्मातः प्रार्थितं सम्प्रतीह नः ॥ ९६ ॥

देव्युवाच ।

यदर्थं तपसो ह्यस्य चरणं मे पितामह ।
त्वमेव तद्विजानीषे ततः पृच्छसि किं पुनः ॥ ९७ ॥

ब्रह्मोवाच ।

ततस्तामब्रवं चाहं यदर्थं तप्यसे शुभे ।
स त्वां स्वयमुपागम्य इहैव वरयिष्यति ॥ ९८ ।

शर्व्व एव पति श्रेष्ठः सर्व्वलोकेश्वरेश्वरः।
वयं सदैव यस्येमे वश्या वै किङ्कराः शुभे ॥ ९९ ॥

स देवदेवः परमेश्वरः स्वयं,
स्वयम्भुरायास्यति देवि तेऽन्तिकम्।
उदाररूपो विकृतादिरूपः,
समानरूपोऽपि न यस्य कस्यचित् ॥ १०० ॥

महेश्वरः पर्व्वतलोकवासी,
चराचरेशः प्रथमोऽप्रमेयः।
विनेन्दुना हीन्द्रसमानवर्च्चसा,
विभीषणं रूपमिवास्थिता यः ॥ १०१ ॥

इति श्री आदि ब्राह्मे महापुराणे स्वयम्भु-ऋषि संवादे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२३८०

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः।

पार्वत्युपाख्यानवर्णनम्

ब्रह्मोवाच।

ततस्तामब्रुवन् देवास्तदा गत्वा तु सुन्दरीम्।
देवी शीघ्रेण कालेन धूर्जटिर्नीललोहितः ॥ १ ॥
स भर्त्ता तव देवेशो भविता मा तपः कृथाः।
ततः प्रदक्षिणीकृत्य देवा विप्रा गिरेः सुताम् ॥ २ ॥

जग्मुश्चादर्शनं तस्याः सा चापि विरराम ह ।
सा देवी सूक्तमित्येवमुक्त्वा स्वस्याश्रमे शुभे ॥ ३ ॥
द्वारि जातमशोकञ्च समुपाश्रित्य चास्थिता ।
अथागाच्चन्द्रतिलकस्त्रिदशार्त्तिहरो हरः ॥ ४ ॥
विकृतं रूपमास्थाय ह्रस्वो:बाहुक एव च ।
विभग्ननासिको भूत्वा कुब्जः केशान्तपिङ्गलः ॥ ५ ॥
उवाच विकृतास्यश्च देवि त्वां वरयाम्यहम् ।
अथोमा योगसंसिद्धा ज्ञात्वा शङ्करमागतम् ॥ ६ ॥
अन्तर्भावविशुद्धात्मा कृपानुष्ठानलिप्सया ।
तमुवाचार्घ्यपाद्याभ्यां मधुपर्केण चैव ह ॥ ७ ॥
सम्पूज्य सुमनोभिस्तं ब्राह्मणं ब्राह्मणप्रिया ॥ ८ ॥

देव्युवाच ।

भगवन्न स्वतन्त्राहं पिता मे त्वग्रणीर्गृहे ।
स प्रभुर्मम दाने वै कन्याहं द्विजपुङ्गव ॥ ९ ॥
गत्वा याचस्व पितरं मम शैलेन्द्रमव्ययम् ।
स चेद्ददाति मां विप्र तुभ्यं तदुचितं मम ॥ १० ॥

ब्रह्मोवाच ।

ततः स भगवान् देवस्तथैव विकृतः प्रभुः ।
उवाच शैलराजानं सुतां मे यच्छ शैलराट् ॥ ११ ॥
स तं विकृतरूपेण ज्ञात्वा रुद्रमथाव्ययम् ।
भीतः शापाच्च विमना इदं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥

शैलेन्द्र उवाच ।

भगवन्नावमन्येऽहं ब्राह्मणान् भुवि देवताः ।
मनीषितन्तु यत् पूर्व्वं तच्छृणुष्व महामते ॥ १३ ॥
स्वयम्वरो मे दुहितुर्भविता विप्रपूजितः ।
वरयेद्यं स्वयं तत्र स भर्त्तास्या भविष्यति ॥ १४ ॥
तच्छ्रुत्वा शैलवचनं भगवान् वृषभध्वजः ।
देव्या समीपमागत्य इदमाह महामनाः ॥ १५ ॥

शिव उवाच ।

देवि पित्रा त्वनुज्ञातः स्वयम्वर इति श्रुतिः ।
तत्र त्वं वरयित्री यं स ते भर्त्ता भवेदिति ॥ १६ ॥
तदापृच्छ्य गमिष्यामि दुर्लभां त्वां वरानने ।
रूपवन्तं समुत्सृज्य वृणोष्यसदृशं कथम् ॥ १७ ॥

ब्रह्मोवाच ।

तेनोक्ता सा तदा तत्र भावयन्तो तदीरितम् ।
भारञ्च रुद्रनिहितं प्रसादं मनसस्तथा ॥ १८ ॥
सम्प्राप्योवाच देवेश मा तेऽभूद्बुद्धिरन्यथा ।
अहं त्वां वरयिष्यामि नाद्भुतन्तु कथञ्चन ॥ १९ ॥
अथवा तेऽस्ति सन्देहो मयि विप्र कथञ्चन ।
इहैव त्वां महाभाग वरयामि मनोगतम् ॥ २० ॥

ब्रह्मोवाच ।

गृहीत्वा स्तवकं सा तु हस्ताभ्यां तत्र संस्थिता ।
स्कन्धे शम्भोः समाधाय देवी प्राह वृतोऽसि मे ॥ २१ ॥

ततः स भगवान् देवस्तया देव्या वृतस्तदा ।
उवाच तमशोकं वै वाचा सञ्जीवयन्निव ॥ २२ ॥

शिव उवाच ।

यस्मात्तव सुपुण्येन स्तवकेन वृतोऽस्म्यहम् ।
तस्मात्त्वं जरया त्यक्तस्त्वमरः सम्भविष्यसि ॥ २३ ॥
कामरूपी कामपुष्पः कामदो दयितो मम ।
सर्व्वाभरणपुष्पाढ्यः सर्व्वपुष्पफलोपगः ॥ २४ ॥
सर्व्वान्नभक्ष्यकश्चैव अमृतस्वाद एव च ।
सर्व्वगन्धश्च देवानां भविष्यसि दृढप्रियः ॥ २५ ॥
निर्भयः सर्व्वलोकेषु भविष्यसि सुनिर्वृतः ।
आश्रमं वेदमत्यर्थं चित्रकूटेति विश्रुतम् ॥ २६ ॥
यो हि यास्यति पुण्यार्थी सोऽश्वमेधमवाप्स्यति ।
यस्तु तत्र मृतश्चापि ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ २७ ॥
यश्चात्र नियमैर्युक्तः प्राणान् सम्यक् परित्यजेत् ।
स देव्यास्तपसा युक्तो महागणपतिर्भवेत् ॥ २८ ॥

ब्रह्मोवाच ।

एवमुक्त्वा तदा देव आपृच्छ्य हिमवत्सुताम् ।
अन्तर्दधे जगत्स्रष्टा सर्व्वभूतप ईश्वरः ॥ २९ ॥
सापि देवी गते तस्मिन् भगवत्यमितात्मनि ।
तत एवोन्मुखी भूत्वा शिलायां सम्बभूव ह ॥ ३० ॥
उन्मुखी सा भवे तस्मिन् महेशे जगतांप्रभौ ।
निशेव चन्द्ररहिता न बभौ विमनास्तदा ॥ ३१ ॥

अथ शुश्राव शब्दञ्च बालस्यार्त्तस्य शैलजा ।
सरस्युदकसम्पूर्णे समीपे चाश्रमस्य च ॥ ३२ ॥
स कृत्वा बालरूपन्तु देवदेवः स्वयं शिवः ।
क्रीड़ाहेतोः सरोमध्ये ग्राहग्रस्तोऽभवत्तदा ॥ ३३ ॥
योगमायां समास्थाय प्रपञ्चोद्भवकारणम् ।
तद्रूपं सरसो मध्ये कृत्वैवं समभाषत ॥ ३४ ॥

बाल उवाच ।

त्रातु मां कश्चिदित्याह ग्राहेण हृतचेतसम् ।
धिक्कष्टं बाल एवाहमप्राप्तार्थमनोरथः ॥ ३५ ॥
प्रयामि निधनं वक्के ग्राहस्यास्य दुरात्मनः ।
शोचामि न स्वकं देहं ग्राहग्रस्तः सुदुःखितः ॥ ३६ ॥
यथा शोचामि पितरं मातरञ्च तपस्विनीं ।
ग्राहगृहीतं मां श्रुत्वा प्राप्तं निधनमुत्सुकौ ॥ ३७ ॥
प्रियपुत्रावेकपुत्रौ प्राणान् न्यूनं त्यजिष्यतः ।
अहो बत सुकष्टं वै योऽहंबालोऽकृताश्रमः
अन्तर्ग्राहेण ग्रस्तस्तु यास्यामि निधनं किल ॥ ३८ ॥

ब्रह्मोवाच ।

श्रुत्वा तु देवी तं नादं विप्रस्याऽऽर्त्तस्य शोभना ।
उत्थाय प्रस्थिता तत्र यत्र तिष्ठत्यसौ द्विजः ॥ ३९ ॥
सापश्यदिन्दुवदना बालकं चारुरूपिणम् ।
ग्राहस्य मुखमापन्नं वेपमानमवस्थितम् ॥ ४० ॥

सोऽपि ग्राहवरः श्रीमान् दृष्ट्वा देवीमुपागताम् ।
तं गृहीत्वा द्रुतं यातो मध्यं सरस एव हि ॥ ४१ ॥
स कृष्यमाणस्तेजस्वी नादमार्त्तं तदाकरोत् ।
अथाह देवि दुःखार्त्ता बालं दृष्ट्वा ग्रहावृतम् ॥ ४२ ॥

पार्वत्युवाच ।

ग्राहराज महासत्त्व बालकं ह्येकपुत्रकम् ।
विमुञ्चेमं महादंष्ट्र क्षिप्रं भीमपराक्रम ॥ ४३ ॥

ग्राह उवाच ।

यो देवि दिवसे षष्ठे प्रथमं समुपैति माम् ।
स आहारो मम पुरा विहितो लोककर्त्तृभिः ॥ ४४ ॥
सोऽयं मम महाभागे षष्ठेऽहनि गिरीन्द्रजे ।
ब्रह्मणा प्रेरितो नूनं नैनं मोक्ष्ये कथञ्चन ॥ ४५ ॥

देव्युवाच ।

यन्मया हिमवच्छृङ्गे चरितं तप उत्तमम् ।
तेन बालमिमं मुञ्च ग्राहराज नमोऽस्तु ते ॥ ४६ ॥

ग्राह उवाच ।

मा व्ययस्तपसो देवि भृशं बाले शुभानने ।
यद्ब्रवीमि कुरु श्रेष्ठे तथा मोक्षमवाप्स्यति ॥ ४७ ॥

देव्युवाच ।

ग्राहाधिप वदस्वाशु यत् सतामविगर्हितम् ।
तत् कृतंमात्र सन्देहो यतो मे ब्राह्मणाः प्रियाः ॥ ४८ ॥

ग्राह उवाच ।

यत् कृतं वै तपः किञ्चिद्भवत्या स्वल्पमुत्तमम् ।
तत् सर्वं मे प्रयच्छाऽऽशु ततो मोक्षमवाप्स्यति ॥ ४६ ॥

देव्युवाच ।

जन्मप्रभृति यत् पुण्यं महाग्राह कृतं मया ।
तत्ते सर्वं मया दत्तं बालं मुञ्च महाग्रह ॥ ५० ॥

ब्रह्मोवाच ।

प्रजज्वाल ततो ग्राहस्तपसा तेन भूषितः ।
आदित्य इव मध्याह्ने दुर्निरीक्ष्यस्तदाभवत् ॥ ५१ ॥
उवाच चैवं तुष्टात्मा देवीं लोकस्य धारिणीम् ॥ ५२ ॥

ग्राह उवाच ।

देवि किं कृत्यमेतत्ते सुनिश्चित्य महाव्रते ।
तपसोऽप्यर्ज्जनं दुःखं तस्य त्यागो न शस्यते ।
गृहाण तप एव त्वं बालं चेमं सुमध्यमे ।
तुष्टोऽस्मि ते विप्रभक्त्या वरं तस्माद्ददामि ते ॥
सा त्वेवमुक्ता ग्राहेण उवाचेदं महाव्रता ॥ ५३ ॥

देव्युवाच ।

देहेनापि मया ग्राह रक्ष्यो विप्रः प्रयत्नतः ।
तपः पुनर्मया प्राप्यं न प्राप्यो ब्राह्मणः पुनः ॥ ५४ ॥
सुनिश्चित्य महाग्राह कृतं बालस्य मोक्षणम् ।
न विप्रेभ्यस्तपः श्रेष्ठं श्रेष्ठा मे ब्राह्मणा मताः ॥ ५५ ॥
दत्वा चाहं न गृह्णामि ग्राहेन्द्र विहितं हि ते ।
न हि कश्चिन्नरो ग्राह प्रदत्तं पुनराहरेत् ॥ ५६ ॥

दत्तमेतन्मया तुभ्यं नाऽऽददानि हि तत् पुनः ।
त्वय्येव रमतामेतद्बालश्चायं विमुच्यताम् ॥ ५७ ॥

ब्रह्मोवाच ।

तथोक्तस्तां प्रशस्याथ मुक्त्वा बालं नमस्य च ।
देवीमादित्यावभासस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५८
बालोऽपि सरसस्तीरे मुक्तो ग्राहेण वै तदा ।
स्वप्नलब्ध इवार्थौघस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५६ ॥
तपसोऽपचयं मत्वा देवी हिमगिरीन्द्रजा ।
भूय एव तपः कर्त्तुमारेभे नियमस्थिता ॥ ६० ॥
कर्त्तुकामां तपो भूयो ज्ञात्वा तां शङ्करः स्वयम् ।
प्रोवाच वचनं विप्रा मा कृथास्तप इत्युत ॥ ६१ ॥
मह्यमेतत्तपो देवी त्वया दत्तं महाव्रते ।
तत्तेनैवाक्षयं तुभ्यं भविष्यति सहस्रधा ॥ ६२ ॥
इति लब्ध्वा वरं देवी तपसोऽक्षयमुत्तमम् ।
स्वयम्वरमुदीक्षन्ती तस्थौ प्रीता मुदा युता ॥ ६३ ॥
इदं पठेद्यो हि नरः सदैव, बालानुभावाचरणं हि शम्भोः ।
स देहभेदं समवाप्य पूतो भवेद्गणेशस्तु कुमारतुल्यः ॥ ६४

इति श्रीब्राह्मे महापुराणे स्वयम्भु-ऋषि-
संवादे पार्व्वत्याः सत्वदर्शनं नाम
पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥
आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२४४३

षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

पार्वतीस्वयम्वरवर्णनम्

ब्रह्मोवाच ।

विस्तृते हिमवत्पृष्ठे विमानशतसङ्कुले ।
अभवत् स तु कालेन शैलपुत्र्याः स्वयम्वरः ॥ १ ॥
अथ पर्व्वतराजोऽसौ हिमवान् ध्यानकोविदः ।
दुहितुर्देवदेवेन ज्ञात्वा तदभिमन्त्रितम् ॥ २ ॥
जानन्नपि महाशैलः समयारक्षणेप्सया ।
स्वयम्वरं ततो देव्याः सर्व्वलोकेष्वघोषयत् ॥ ३ ॥
देवदानवसिद्धानां सर्व्वलोकनिवासिनाम् ।
वृणुयात् परमेशानं समक्षं यदि मे सुता ॥ ४ ॥
तदेव सुकृतं श्लाघ्यं ममाभ्युदयसम्मतम् ।
इति सञ्चिन्त्य शैलेन्द्रः कृत्वा हृदि महेश्वरम् ॥ ५ ॥
आब्रह्मकेषु देवेषु देव्याः शैलेन्द्रसत्तमः ।
कृत्वा रत्नाकुलं देशं स्वयम्वरमथाकरत् ॥ ६ ॥

अथैवमाघोषितमात्र एव,
स्वयम्वरे तत्र नगेन्द्रपुत्र्याः ।
देवादयः सर्वजगन्निवासाः,
समाययुस्तत्र गृहीतवेशाः ॥ ७ ॥
प्रफुल्लपद्मासनसन्निविष्टः,
सिद्धैर्वृतो योगिभिरप्रमेयैः ।

विज्ञापितस्तेन महीध्रराज्ञाऽऽ,
गतस्तदाऽहं त्रिदिवैरुपेतः ॥ ८ ॥
अक्ष्णां सहस्रं सुरराट् स बिभ्रद्-
दिव्याङ्गहारस्रगुदाररूपः ।
ऐरावतं सर्व्वगजेन्द्रमुख्यं,
स्रवन्मदासारकृतप्रवाहम् ॥ ९ ॥
आरुह्य सर्व्वामरराट स वज्रं,
बिभ्रत् समागात् पुरतः सुराणाम् ।
तेजःप्रभावाधिकतुल्यरूपी,
प्रोद्भासयन् सर्व्वदिशो विवस्वान् ॥ १० ॥
हैमं विमानं स बलत्पताक-
मारूढ आगात्त्वरितं जवेन ।
मणिप्रदीप्तोज्ज्वलकुण्डलश्च
वह्न्यर्कतेजःप्रतिमे विमाने ॥ ११ ॥
समभ्यगात् कश्यपसूनुरेकः
आदित्यमध्याद्भगनामधारी ।
पीनाङ्गयष्टिः सुकृताङ्गहार-
तेजोबलाज्ञासदृशप्रभावः ॥ १२ ॥
दण्डं समागृह्य कृतान्त आगा-
दारुह्य भीमं महिषं जवेन ।
महामहीध्रोच्छ्रयपीनगात्र-
स्सर्व्वादिरत्नाञ्चितस्वाक्वेशः ॥ १३ ॥

समीरणः सर्व्वजगद्विभर्त्ता,
विमानमारुह्य समभ्यगाद्धि ।
संतापयन् सर्व्वसुरासुरेशां-
स्तेजोधिकस्तेजसि सन्निविष्टः ॥ १४ ॥
वह्निः समभ्येत्य सुरेन्द्रमध्ये,
ज्वलन् प्रतस्थौ वरवेशधारी ।
नानामणिप्रज्वलिताङ्गयष्टि-
र्जगद्वरं दिव्यविमानमग्र्यम् ॥ १५ ॥
आरुह्य सर्वद्रविणाधिपेशः,
स राजराजस्त्वरितोऽभ्यगाच्च ।
आप्याययन् सर्व्वसुरासुरेशान्,
कान्त्या च वेशेन च चारुरूपः ॥ १६ ॥
ज्वलन्महारत्नविचित्ररूपं,
विमानमारुह्य शशी समायात् ।
श्यामाङ्गयष्टिः सुविचित्रवेशः,
सर्व्वाङ्ग आबद्धसुगन्धिमाल्यः ॥ १७ ॥
तार्क्ष्यं समारुह्य महीध्रकल्पं,
गदाधरोऽसौ त्वरितः समेतः ।
अथाश्विनौ चापि भिषग्वरौ द्वा-
वेकं विमानं त्वरयाऽधिरुह्य ॥ १८ ॥
मनोहरौ प्रज्वलचारुवेशौ,
आजग्मतुर्देववरौ सुधीरौ ।

सहस्रनागः स्फुरदग्निवर्णं,

विभ्रस्तदानीं ज्वलनार्कतेजाः ॥ १९ ॥

सार्द्धं स नागैरपरैर्महात्मा,

विमानमारुह्य समभ्यगाच्च ।

दितेः सुतानाञ्च महासुराणां,

वह्न्यर्कशक्रानिलतुल्यभासाम् ॥ २० ॥

वरानुरूपं प्रविधाय वेशं,

वृन्दं समागात् पुरतः सुराणाम् ।

गन्धर्व्वराजः स च चारुरूपी,

दिव्याङ्गदो दिव्यविमानचारी ॥ २१ ॥

गन्धर्व्वसङ्घैः सहितोऽप्सरोभिः,

शक्राज्ञया तत्र समाजगाम ।

अन्ये च देवास्त्रिदिवास्तदानीं,

पृथक् पृथक् चारुगृहीतवेशाः ॥ २२ ॥

आजग्मुरारुह्य विमानपृष्ठं,

गन्धर्व्वयक्षोरगकिन्नराश्च ।

शचीपतिस्तत्र सुरेन्द्रमध्ये,

रराज राजाऽधिकलक्ष्यमूर्त्तिः ॥ २३ ॥

आज्ञाबलैश्वर्य्यकृतप्रमोदः,

स्वयम्बरं तं समलञ्चकार ।

हेतुस्त्रिलोकस्य जगत्प्रसूते-,

र्माता च तेषां स सुरासुराणाम् ॥ २४ ॥

पत्नी च शम्भोः पुरुषस्य धीमतो,
गीता पुराणे प्रकृतिः परा या ।
दक्षस्य कोपाद्धिमवद्गृहं सा
कार्यार्थमायात्त्रिदिवौकसां हि ॥ २५ ॥
विमानपृष्ठे मणिहेमजुष्टे
स्थिता चलच्चामरवीजिताङ्गी ।
सर्व्वर्त्तुपुष्पां सुसुगन्धमालां
प्रगृह्य देवी प्रसभं प्रतस्थे ॥ २६ ॥

ब्रह्मोवाच ।

मालां प्रगृह्य देव्यान्तु स्थितायां देवसंसदि ।
शक्राद्यैरागतैर्देवैः स्वयम्वर उपागते ॥ २७ ॥
देव्या जिज्ञासया शम्भूर्भूत्वा पञ्चशिखः शिशुः ।
उत्सङ्गतलसंसुप्तो बभूव सहसा विभुः ॥ २८ ॥
ततो ददर्श तं देवी शिशुं पञ्चशिखं स्थितम् ।
ज्ञात्वा तं समवध्यानाज्जगृहे प्रीतिसंयुता ॥ २९ ॥
अथ सा शुद्धसङ्कल्पा काङ्क्षितं प्राप्य सत्पतिम् ।
निवृत्ता च तदा तस्थौ कृत्वा सा हृदि तं विभुम् ॥ ३० ॥
ततो दृष्ट्वा शिशुं देवा देव्या उत्सङ्गवर्त्तिनम् ।
कोऽयमत्रेति संमन्त्र्य चुक्रुशुर्भृशमोहिताः ॥ ३१ ॥
वज्रमाहारयत्तस्य बाहुमुत्क्षिप्य वृत्रहा ।
स बाहुरुत्थितस्तस्य तथैव समतिष्ठत ॥ ३२ ॥

स्तम्भितः शिशुरूपेण देवदेवेन शम्भुना ।
वज्रं क्षेप्तुं न शशाक वृत्रहा चलितुं न च ॥ ३३ ॥
भगो नाम ततो देव आदित्यः काश्यपो बली ।
उत्क्षिप्य (चिक्षेप) आयुधं दीप्तं छेत्तुमिच्छन् विमोहितः॥३४॥
तस्यापि भगवान् बाहुं तथैवास्तम्भयत्तदा ।
बलं तेजश्च योगश्च तथैवास्तम्भयद्विभुः ॥ ३५ ॥
शिरः प्रकम्पयन् विष्णुः शङ्करं समवैक्षत ।
अथ तेषु स्थितेष्वेवं मन्युमत्सु सुरेषु च ॥ ३६ ॥
अहं परमसंविग्नो ध्यानमास्थाय सादरम् ।
बुद्धवान् देवदेवेशमुमोत्सङ्गे समास्थितम् ॥ ३७ ॥
ज्ञात्वाऽहं परमेशानं शीघ्रमुत्थाय सादरम् ।
ववन्दे चरणं शम्भोः स्तुतवांस्तमहं द्विजाः ॥ ३८ ॥
पुराणैः सामसङ्गीतैः पुण्याख्यैर्गुह्यनामभिः ।
अजस्त्वमजरो देवः स्रष्टा विभुः परापरम् ॥ ३९ ॥
प्रधानं पुरुषो यस्त्वं ब्रह्म ध्येयं तदक्षरम् ।
अमृतं परमात्मा च ईश्वरः कारणं महत् ॥ ४० ॥
ब्रह्मसृक् प्रकृतेः स्रष्टा सर्व्वकृत्प्रकृतेः परः ।
इयञ्च प्रकृतिर्देवी सदा ते सृष्टिकारणम् ॥ ४१ ॥
पत्नीरूपं समास्थाय जगत्कारणमागता ।
नमस्तुभ्यं महादेव महादेव्या वै सहिताय च ॥ ४२ ॥
प्रसादात्तव देवेश नियोगाच्च मया प्रजाः ।
देवाद्यास्तु इमाः सृष्टा मूढास्त्वद्योगमायया ॥ ४३ ॥

कुरु प्रसादमेतेषां यथापूर्वं भवन्त्विमे ।
तत एवमहंविप्रा विज्ञाप्य परमेश्वरम् ॥ ४४ ॥
स्तम्भितान् सर्व्वदेवांस्तानिदं चाहं तदोक्तवान् ।
मूढाश्च देवताः सर्व्वा नैनं बुध्यत शङ्करम् ॥ ४५ ॥
गच्छध्वं शरणं शीघ्रमेनमेव महेश्वरम् ।
सार्धं मयैव देवेशं परमात्मानमव्ययम् ॥ ४६ ॥
ततस्ते स्तम्भिताः सर्व्वे तथैव त्रिदिवौकसः ।
प्रणेमुर्मनसा सर्व्वे भावशुद्धेन चेतसा ॥ ४७ ॥
अथ तेषां प्रसन्नोऽभूद्देवदेवो महेश्वरः ।
यथापूर्वं चकाराऽऽशु देवतानां तनूस्तदा ॥ ४८ ॥
तत एवं प्रवृत्ते तु सर्व्वदेवनिवारणे ।
वपुश्चकार देवेशस्त्र्यक्षं परममद्भुतम् ॥ ४९ ॥
तेजसा तस्य ते ध्वस्ताश्चक्षुः सर्व्वे न्यमीलयन् ।
तेभ्यः स परमं चक्षुः स्ववपुर्दृष्टिशक्तिमत् ॥ ५० ॥
प्रादात् परमदेवेशमपश्यंस्ते तदा विभुम् ।
ते दृष्ट्वा परमेशानं तृतीयेक्षणधारिणम् ॥ ५१ ॥
शक्राद्या मेनिरे देवाः सर्व्वे एव सुरेश्वराः ।
तस्य देवी तदा हृष्टा समक्षं त्रिदिवौकसाम् ॥ ५२ ॥
पादयोः स्थापयामास स्रङ्मालाममितद्युतिः ।
साधु साध्विति ते ह्योचुः सर्व्वे देवाः पुनर्विभुम् ॥ ५३ ॥
सह देव्या नमश्चक्रुः शिरोभिर्भूतलाश्रितैः ।
अथास्मिन्नन्तरे विप्रास्तमहं देवतैः सह ॥ ५४ ॥

हिमवन्तं महाशैलमुक्तवांश्च महाद्युतिम् ।
श्लाघ्यः पूज्यश्च वन्द्यश्च सर्व्वेषां त्वं महानसि ॥ ५५ ॥
शर्व्वेण सह सम्बन्धो यस्य तेऽभ्युदयो महान् ।
क्रियतां चारुरुद्वाहः किमर्थं स्थीयते परम् ॥
ततः प्रणम्य हिमवांस्तदा मां प्रत्यभाषत ॥ ५६ ॥

हिमवानुवाच

त्वमेव कारणं देव यस्य सर्व्वोदये मम ।
प्रसादः सहसोत्पन्नो हेतुश्चापि त्वमेव हि ॥
उद्वाहस्तु यदा यादृक् तद्वि (कं वि) धत्स्व पितामह ॥ ५७ ॥

ब्रह्मोवाच ।

ततः एवं वचः श्रुत्वा गिरिराजस्य भो द्विजाः ।
उद्वाहः क्रियतां देव इत्यहं चोक्तवान् विभुम् ॥ ५८ ॥
मामाह शङ्करो देवो यथेष्टमिति लोकपः ।
तत्क्षणाच्च ततो विप्रा अस्माभिर्निर्म्मितं पुरम् ॥ ५६ ॥
उद्वाहार्थं महेशस्य नानारत्नोपशोभितम् ।
रत्नानि मणयश्चित्रा हेममौक्तिकमेव च ॥ ६० ॥
मूर्त्तिमन्त उपागम्य अलञ्चक्रुः पुरोत्तमम् ।
चित्रा मारकती भूमिः सुवर्णस्तम्भशोभिता ॥ ६१ ॥
भास्वत्स्फटिकभित्तिश्च मुक्ताहारप्रलम्बिता ।
तस्मिन् द्वारि पुरे रम्य उद्वाहार्थं विनिर्म्मिता ॥ ६२ ॥
शुशुभे वेदिर्देवस्य महेशस्य महात्मनः ।
सोमादित्यौ समं तत्र तापयन्तौ महामणी ॥ ६३ ॥

सौरभेयं मनोरम्यं गन्धमादाय मारुतः ।
प्रववौ सुखसंस्पर्शो भवभक्तिं प्रदर्शयन् ॥ ६४ ॥
समुद्रास्तत्र चत्वारः शक्राद्याश्च सुरोत्तमाः ।
देवनद्यो महानद्यः सिद्धा मुनय एव च ॥ ६५ ॥
गन्धर्वाप्सरसः सर्वे नागा यक्षाः सराक्षसाः ।
औदकाः खेचराश्चान्ये किन्नरा देवचारणाः ॥ ६६ ॥
तुम्बुरुर्नारदो हाहा हूहूश्चैव तु सामगाः ।
रम्याण्यादाय वाद्यानि तत्राऽऽजग्मुस्तदा पुरम् ॥ ६७ ॥
ऋषयस्तु कथास्तत्र वेदगीतास्तपोधनाः ।
पुण्यान् वैवाहिकान्मन्त्राञ्जेपुः संहृष्टमानसाः ॥ ६८ ॥
जगतो मातरः सर्वा देवकन्याश्च कृत्स्नशः ।
गायन्ति हर्षिताः सर्वा उद्वाहे परमेष्ठिनः ॥ ६९ ॥
ऋतवः षट् समं तत्र नानागन्धसुखावहाः ।
उद्वाहः शङ्करस्येति मूर्त्तिमन्त उपस्थिताः ॥ ७० ॥
नीलजीमूतसङ्काशैर्मन्द्रध्वनिप्रहर्षिभिः ।
केकायमानैः शिखिभिर्नृत्यमानैश्च सर्वशः ॥ ७१ ॥
विलोलपिङ्गलस्पष्टविद्युल्लेखाविहासिता ।
कुमुदापीडशुक्लाभिर्बलाकाभिश्च शोभिता ॥ ७२ ॥

प्रत्यग्रसञ्जातशिलीन्ध्रकन्दली-
लताद्रुमाद्युद्गतपल्लवा शुभा ।
शुभाम्बुधाराप्रणयप्रबोधितै-
र्महालसैर्भेकगणैश्च नादिता ॥ ७३ ॥

प्रियेषु मानोद्धतमानसानां,
मनस्विनीनामपि कामिनीनाम् ।
मयूरकेकाभिरुतैः क्षणेन,
मनोहरैर्मानविभङ्गहेतुभिः ॥ ७४ ॥
तथा विवर्णोज्ज्वलचारुमूर्त्तिना,
शशाङ्कलेखाकुटिलेन सर्वतः ।
पयोदसङ्घातसमीपवर्त्तिना,
महेन्द्रचापेन भृशं विराजिता ॥ ७५ ॥
विचित्रपुष्पाम्बुभवैः सुगन्धिभि-
र्घनाम्बुसम्पर्कतया सुशीतलैः ।
विकम्पयन्ती पवनैर्मनोहरैः,
सुराङ्गनानामलकावलीः शुभाः ॥ ७६ ॥
गर्जत्पयोदस्थगितेन्दुबिम्बा,
नवाम्बुसिक्तोदकचारुदूर्वा ।
निरीक्षिता सादरमुत्सुकाभि-
र्निश्वासधूम्रं पथिकाङ्गनाभिः ॥ ७७ ॥
हंसनूपुरशब्दाढ्या समुन्नतपयोधरा ।
चलद्विद्युल्लताहारा स्पष्टपद्मविलोचना ॥ ७८ ॥
असितजलदधीरध्वानवित्रस्तहंसा,
विमलसलिलधारोत्पातनम्रोत्पलाग्रा ।
सुरभिकुसुमरेणुक्लृप्तसर्वाङ्गशोभा,
गिरिदुहितृविवाहे प्रावृडाविर्बभूव ॥ ७९ ॥

मेघकञ्चुकनिर्मुक्ता पद्मकोशोद्भवस्तनी ।
हंसनूपुरनिह्रादा सर्वशल्यदिगन्तरा ॥ ८० ॥
विस्तीर्णपुलिनश्रोणी कूजत्सारसमेखला ।
प्रफुल्लेन्दीवरश्याम विलोचनमनोहरा ॥ ८१ ॥
पक्वबिम्बाधरपुटा कुन्ददन्तप्रहासिनी ।
नवश्यामलताश्यामरोमराजिपुरस्कृता ॥ ८२ ॥
चन्द्रांशुहारवर्गेण कण्ठोरस्थलगामिना ।
प्रह्लादयन्ती चेतांसि सर्वेषां त्रिदिवौकसाम् ॥ ८३ ॥
समदालिकुलोद्गीतमधुरस्वरभाषिणी ।
चलत्कुमदसंघातचारुकुण्डलशोभिनी ॥ ८४ ॥
रक्ताशोकप्रशाखोत्थपल्लवाङ्गुलिधारिणी ।
तत्पुष्पसञ्चयमयैर्वासोभिः समलङ्कृता ॥ ८५ ॥
रक्तोत्पलाग्रचरणा जातीपुष्पनखावली ।
कदलीस्तम्भवामोरूः शशाङ्कवदना तथा ॥ ८६ ॥
सर्वलक्षणसम्पन्ना सर्वालङ्कारभूषिता ।
प्रेम्णा स्पृशति कान्तेव सानुरागा मनोरमा ॥ ८७ ॥
निर्मुक्तासितमेघकञ्चुकपटा पूर्णेन्दुबिम्बानना ।
नीलाम्भोजविलोचना रविकरप्रोद्भिन्नपद्मस्तनी ॥
नानापुष्परजःसुगन्धिपवनप्रह्लादनी चेतसां ।
तत्राऽऽसीत् कलहंसनूपुररवा देव्या विवाहे शरत् ॥ ८८ ॥
अत्यर्थशीतलाम्भोभिः प्लावयन्तौ दिशः सदा ।
ऋत हेमन्तशिशिरौ आजग्मतुरतिद्युतौ ॥ ८९ ॥

ताभ्यामृतुभ्यां संप्राप्तो हिमवान् स नगोत्तमः
प्रालेयचूर्णवर्षिभ्यां क्षिप्रं रौप्यहरो बभौ ॥ ६० ॥
तेन प्रालेयवर्षेण घनेनैव हिमालयः ।
अगाधेन तदा रेजे क्षीरोद इव सागरः ॥ ६१ ॥
ऋतुपर्य्यायसम्प्राप्तो बभूव स महागिरिः ।
साधूपचारात् सहसा कृतार्थ इव दुर्जनः ॥ ६२ ॥
प्रालेयपटलच्छन्नैः शृङ्गैस्तु शुशुभे नगः ।
छत्रैरिव महाभागैः पाण्डरैः पृथिवीपतिः ॥ ६३ ॥

मनोभवोद्रेककराः सुराणां,
सुराङ्गनानाञ्च मुहुः समीराः ।
स्वच्छाम्बुपूर्णाश्च तथा नलिन्यः,
पद्मोत्पलानां कुसुमैरुपेताः ॥ ६४ ॥

विवाहे गुरुकन्याया वसन्तः समगादृतुः ॥ ६५ ॥

इषत्समुद्भिन्नपयोधराग्रा,
नार्य्यो यथा रम्यतरा बभूवुः ।
नात्युष्णशीतानि पयःसरांसि,
किञ्जल्कचूर्णैः कपिलीकृतानि ॥
चक्राह्वयुग्मैरुपनादितानि,
ययुः प्रहृष्टाः सुरदन्तिमुख्याः ॥ ६६ ॥

प्रियङ्गूंश्चूततरवश्चूतांश्चापि प्रियङ्गवः ।
तर्ज्जयन्त इवान्योन्यं मञ्जरीभिश्चकाशिरे ॥ ६७ ॥

हिमशृङ्गेषु शुक्रेषु तिलकाः कुसुमोत्कराः ।
शुशुभुः कार्यमुद्दिश्य वृद्धा इव समागताः ॥ ९८ ॥
फुल्लाशोकलतास्तत्र रेजिरे शालसंश्रिताः ।
कामिन्य इव कान्तानां कण्ठालम्बितबाहवः ॥ ९९ ॥
तस्मिन्नृतौ शुभ्रकदम्बनीपा-
स्तालाः स्तमालाः सरलाः कपित्थाः ॥ १०० ॥
अशोकसर्ज्जार्ज्जुनकोविदाराः,
पुन्नागनागेश्वरकर्णिकाराः ।
लवङ्गतालागुरुसप्तपर्णा,
न्यग्रोधशोभाञ्जननारिकेलाः ॥ १०१ ॥
वृक्षास्तथाऽन्ये फलपुष्पवन्तो,
दृश्या बभूवुः सुमनोहराङ्गाः ।
जलाशयाश्चैव सुवर्णतोया-
श्चक्राङ्गकारण्डवहंसजुष्टाः ॥ १०२ ॥
कोयष्टिदात्यूहबलाकयुक्ता,
दृश्यास्तु पद्मोत्पलमीनपूर्णाः ।
खगाश्च नानाविधभूषिताङ्गा,
दृश्यास्तु वृक्षेषु सुचित्रपक्षाः ॥ १०३ ॥
क्रीड़ासु युक्तानथ तर्ज्जयन्तः,
कुर्वन्ति शब्दं मदनेरिताङ्गाः ।
तस्मिन् गिरावद्रिसुताविवाहे
ववुश्च वाताः सुखशीतलाङ्गाः ॥ १०४ ॥

पुष्पाणि शुभ्राण्यपि पातयन्तः,
शनैर्नगेभ्यो मलयाद्रिजाताः ।
तथैव सर्वे ऋतवश्च पुण्या-
श्चकाशिरेऽन्योन्यविमिश्रिताङ्गाः ॥ १०५ ॥
येषां सुलिङ्गानि च कीर्त्तितानि,
ते तत्र आसन् सुमनोज्ञरूपाः ॥ १०६ ॥
समदालिकुलोद्गीतशिलाकुसुमसञ्चयैः ।
परस्परं हि मालत्यो भावयन्त्यो विरेजिरे ॥१०७॥
नीलानि नीलाम्बुरुहैः पयांसि,
गौराणि गौरैश्च मृणालदण्डैः ।
रक्तैश्च रक्तानि भृशं कृतानि,
मत्तद्विरेफावलिजुष्टपत्रैः ॥ १०८ ॥
हैमानि विस्तीर्णजलेषु केषुचि-
न्निरन्तरं चारुतराणि केषुचित् ।
वैदूर्य्यमालानि सरःसु केषुचित्-
प्रजज्ञिरे पद्मवनानि सर्वतः ॥ १०९ ॥
वाप्यस्तत्राभवन्रम्याः कमलोत्पलपुष्पिताः ।
नानाविहङ्गसंजुष्टा हैमसोपानपङ्क्तयः ॥ ११० ॥
शृङ्गाणि तस्य तु गिरेः कर्णिकारैः सुपुष्पितैः ।
समुच्छ्रितान्यविरलैर्हेमानीव बभुर्द्विजाः ॥ १११ ॥
ईषद्विभिन्नकुसुमैः पाटलैश्चापि पाटलाः ।
संबभूवुर्दिशः सर्वाः पवनाकम्पिमूर्त्तिभिः ॥ ११२ ॥

कृष्णार्ज्जुना दशगुणा नीलाशोकमहीरुहाः ।
गिरौ वबृधिरे फुल्लाः स्पर्धयन्तः परस्परम् ॥ ११३ ॥
चारुरावविजुष्टानि किंशुकानां वनानि च ।
पर्वतस्य नितम्बेषु सर्वेषु च विरेजिरे ॥ ११४ ॥
तमालगुल्मैस्तस्यासीऽऽच्छोभा हिमवतस्तदा ।
नीलजीमूतसङ्घातैर्निलीनैरिव सन्धिषु ॥ ११५ ॥

निकामपुष्पैः सुविशालशाखैः,
समुच्छ्रितैश्चन्दनचम्पकैश्च ।
प्रमत्तपुंस्कोकिलसम्प्रलापै-
र्हिमाचलोऽतीव तदा रराज ॥ ११६ ॥

श्रुत्वा शब्दं मृदुमदकलं सर्व्वतः कोकिलानां,
चञ्चत्पक्षाः समधुरतरं नीलकण्ठा विनेदुः ।
तेषां शब्दैरुपचितबलः पुष्पचापेषुहस्तः,
सज्जीभूतस्त्रिदशवनिता वेद्धुमङ्गेष्वनङ्गः ॥ ११७ ॥

पटुः सूर्यातपश्चापि प्रायशोऽल्प(ल्पो)जलाशयः ।
देवीविवाहसमये ग्रीष्म आगाद्धिमाचलम् ॥ ११८ ॥
स चापि तरुभिस्तत्र बहुभिः कुसुमोत्करैः ।
शोभयामास शृङ्गाणि प्रालेयाद्रेः समन्ततः ॥ ११९ ॥
तथाऽपि च गिरौ तत्र वायवः सुमनोहराः ।
ववुः पाटलविस्तीर्णकदम्बार्ज्जुनगन्धिनः ॥ १२० ॥
वाप्यः प्रफुल्लपद्मौघकेसरारुणमूर्त्तयः ।
बभूवंस्तटसंघु(जु)ष्टकलहंसकदम्बकाः ॥ १२१ ॥

तथा कुरबकाश्चापि कुसुमापाण्डुमूर्त्तयः ।
सर्वेषु नगशृङ्गेषु भ्रमरावलिसेविताः ॥ १२२ ॥
बकुलाश्च नितम्बेषु विशालेषु महीभृतः ।
उत्ससर्ज मनोज्ञानि कुसुमानि समन्ततः ॥ १२३ ॥
इति कुसुमविचित्रसर्ववृक्षा,
विविधविहङ्गमनादरम्यदेशाः ।
हिमगिरितनयाविवाहभूत्यै,
षडुपययुर्ऋतवो मुनिप्रवीराः ॥ १२४ ॥
तत एवं प्रवृत्ते तु सर्व्वभूतसमागमे ।
नानावाद्यसमाकीर्णे अहं तत्र द्विजातयः ॥ १२५ ॥
शैलपुत्रीमलंकृत्य योग्याभरणसम्पदा ।
पुरं प्रवेशितवांस्तां स्वयमादाय भोद्विजाः ॥ १२६ ॥
ततस्तु पुनरेवेशमहं चैवोक्तवान् विभुम् ।
हविर्जुहोमि वह्नौ ते उपाध्यायपदे स्थितः ॥ १२७ ॥
ददासि मह्यं यद्याज्ञां कर्त्तव्योऽयं क्रियाविधिः ।
मामाह शङ्करश्चैवं देवदेवो जगत्पतिः ॥ १२८ ॥
शिव उवाच ।
यदुद्दिष्टं सुरेशान तत्कुरुष्व यथेप्सितम् ।
कर्त्ताऽस्मि वचनं सर्वं ब्रह्मंस्तव जगद्विभो ॥ १२९ ॥
ब्रह्मोवाच ।
ततश्चाहं प्रहृष्टात्मा कुशानादाय सत्वरम् ।
हस्तं देवस्य देव्याश्च योगबन्धेन युक्तवान् ॥ १३० ॥

ज्वलनश्च स्वयं तत्र कृताञ्जलिपुटः स्थितः।
श्रुतिगीतैर्महामन्त्रैर्मूर्तिमद्भिरुपस्थितैः॥ १३१॥
यथोक्तविधिना हुत्वा सर्पिस्तदमृतं हविः।
ततस्तं ज्वलनं सर्वं कारयित्वा प्रदक्षिणम्॥ १३२॥
मुक्त्वा हस्तसमायोगं सहितः सर्वदैवतैः।
पुत्रैश्च मानसैः सिद्धैः प्रकृष्टेनान्तरात्मना॥ १३३॥
वृत्त उद्वाहकाले तु प्रणम्य च वृषध्वजम्।
योगेनैव तयोर्विप्रास्तदुमापरमेशयोः॥ १३४॥
उद्वाहः स परो वृत्तो यं देवा न विदुः क्वचित्।
इति वः सर्वमाख्यातं स्वयम्वरमिदं शुभम्॥ १३५॥

इति श्रीआदिब्राह्मे महापुराणेस्वयंभु-ऋषिसंवादे उमामहेश्वर-
योर्विवाहनिरूपणं नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः॥ ३६॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—२५७८

सप्तत्रिंशोऽध्यायः।

शिवस्तुतिवर्णनम्।

ब्रह्मोवाच।

अथ वृत्ते विवाहे तु भवस्यामिततेजसः।
प्रहर्षमतुलं गत्वा देवाः शक्रपुरोगमाः॥
तुष्टुवुर्वाग्भिराद्याभिः प्रणेमुस्ते महेश्वरम्॥ १॥

देवा ऊचुः ।

नमः पर्वतलिङ्गाय पर्वतेशाय वै नमः ।
नमः पवनवेगाय विरूपायाजिताय च ॥
नमः क्लेशविनाशाय दात्रे च शुभसम्पदाम् ॥ २ ॥
नमो नीलशिखण्डाय अम्बिकापतये नमः ।
नमः पवनरूपाय शतरूपाय वै नमः ॥ ३ ॥
नमो भैरवरूपाय विरूपनयनाय च ।
नमः सहस्रनेत्राय सहस्रचरणाय च ॥ ४ ॥
नमो देववयस्याय वेदाङ्गाय नमो नमः ।
विष्टम्भनाय शक्रस्य बाह्वोर्वेदाङ्कुराय च ॥ ५ ॥
चराचराधिपतये शमनाय नमो नमः ।
सलिलाशयलिङ्गाय युगान्ताय नमो नमः ॥ ६ ॥
नमः कपालमालाय कपालसूत्रधारिणे ।
नमः कपालहस्ताय दण्डिने गदिने नमः ॥ ७ ॥
नमस्त्रैलोक्यनाथाय पशुलोकरताय च ।
नमः खट्वाङ्गहस्ताय प्रमथार्त्तिहराय च ॥ ८ ॥
नमो यज्ञशिरोहन्त्रे कृष्णकेशापहारिणे ।
भगनेत्रनिपाताय पूष्णो दन्तहराय च ॥ ९ ॥
नमः पिनाकशूलासिखड्गमुद्गरधारिणे ।
नमोऽस्तु कालकालाय तृतीयनयनाय च ॥ १० ॥
अन्तकान्तकृते चैव नमः पर्व्वतवासिने ।
सुवर्णरेतसे चैव नमः कुण्डलधारिणे ॥ ११ ॥

दैत्यानां योगनाशाय योगिनां गुरवे नमः।
शशाङ्कादित्यनेत्राय ललाटनयनाय च ॥ १२ ॥
नमः श्मशानरतये श्मशानवरदाय च।
नमो दैवतनाथाय त्र्यम्बकाय नमो नमः ॥ १३ ॥
गृहस्थसाधवे नित्यं जटिले ब्रह्मचारिणे।
नमो मुण्डार्धमुण्डाय पशूनां पतये नमः ॥ १४ ॥
सलिले तप्यमानाय योगैश्वर्यप्रदाय च।
नमः शान्ताय दान्ताय प्रलयोत्पत्तिकारिणे ॥ १५ ॥
नमोऽनुग्रहकर्त्रे च स्थितिकर्त्रे नमो नमः।
नमो रुद्राय वसव आदित्यायाश्विने नमः ॥ १६ ॥
नमः पित्रेऽथ साङ्ख्याय विश्वेदेवाय वै नमः।
नमः शर्वाय उग्राय शिवाय वरदाय च ॥ १७ ॥
नमो भीमाय सेनान्ये पशूनां पतये नमः।
शुचये वैरिहानाय सद्योजाताय वै नमः ॥ १८ ॥
महादेवाय चित्राय विचित्राय च वै नमः।
प्रधानायाप्रमेयाय कार्याय कारणाय च ॥ १९ ॥
पुरुषाय नमस्तेऽस्तु पुरुषेच्छाकराय च।
नमः पुरुषसंयोगप्रधानगुणकारिणे ॥ २० ॥
प्रवर्त्तकाय प्रकृतेः पुरुषस्य च सर्वशः।
कृताकृतस्य सत्कर्त्रे फलसंयोगदाय च ॥ २१ ॥
कालज्ञाय च सर्वेषां नमो नियमकारिणे।
नमो वैषम्यकर्त्रे च गुणानां वृत्तिदाय च ॥ २२ ॥

नमस्ते देवदेवेश नमस्ते भूतभावन ।
शिव सौम्यमुखो द्रष्टुं भव सौम्यो हि नः प्रभो ॥ २३ ॥

ब्रह्मोवाच ।

एवं स भगवान् देवो जगत्पतिरुमापतिः ।
स्तूयमानः सुरैः सर्वैरमरानिदमब्रवीत् ॥ २४ ॥

श्रीशङ्कर उवाच ।

द्रष्टुं सुखश्च सौम्यश्च देवानामस्मि भोः सुराः ।
वरं वरयत क्षिप्रं दाताऽस्मि तमसंशयम् ॥ २५ ॥

ब्रह्मोवाच ।

ततस्ते प्रणताः सर्वे सुरा ऊचुस्त्रिलोचनम् ॥ २६ ॥

देवा ऊचुः ।

तवैव भगवन् हस्ते वर एषोऽवतिष्ठताम् ।
यदा कार्यं तदा नस्त्वं दास्यसे वरमीप्सितम् ॥ २७ ॥

ब्रह्मोवाच ।

एवमस्त्विति तानुक्त्वा विसृज्य च सुरान् हरः ।
लोकांश्च प्रमथैः सार्धं विवेश भवनं स्वकम् ॥ २८ ॥

यस्तु हरोत्सवमद्भुतमेनं,
गायति दैवतविप्रसमक्षम् ।
सोऽप्रतिरूपगणेशसमानो,
देहविपर्ययमेत्य सुखी स्यात् ॥ २९ ॥

ब्रह्मोवाच ।

विप्रवर्याः स्तवं हीमं शृणुयाद्वा पठेच्च यः ।
स सर्व्वलोकगो देवैः पूज्यतेऽमरराडिव ॥ ३० ॥

इति श्रीआदिब्राह्मे महापुराणे स्वयम्भु-ऋषिसंवादे शिवस्तुति-निरूपणं नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—२६२१

अथाष्टात्रिंशोऽध्यायः ।

मदनदहनवर्णनम् ।

ब्रह्मोवाच ।

प्रविष्टे भवनं देवे सूपविष्टे वरासने ।
स धन्वी मन्मथः क्रूरो देवं वेद्धुमना भवत् ॥ १ ॥
तमनाचारसंयुक्तं दुरात्मानं कुलाधमम् ।
लोकान् सर्व्वान् पीड़यन्तं सर्वाङ्गावरणात्मकम् ॥ २ ॥
ऋषीणां विघ्नकर्त्तारं नियमानां व्रतैः सह ।
चक्राह्वयस्य रूपेण रत्या सह समागतम् ॥ ३ ॥
अथाऽऽततायिनं विप्रा वेद्धुकामं सुरेश्वरः ।
नयनेन तृतीयेन सावज्ञं समवैक्षत ॥ ४ ॥
ततोऽस्य नेत्रजो वह्निर्ज्वालामालासहस्रवान् ।
सहसा रतिभर्त्तारमदहत् सपरिच्छदम् ॥ ५ ॥

स दह्यमानः करुणमार्त्तोऽक्रोशत विस्वरम् ।
प्रसादयंश्च तं देवं पपात धरणीतले ॥ ६ ॥
अथ सोऽग्निपरीताङ्गो मन्मथो लोकतापनः ।
पपात सहसा मूर्च्छां क्षणेन समपद्यत ॥ ७ ॥
पत्नी तु करुणं तस्य विललाप सुदुःखिता ।
देवीं देवञ्च दुःखार्त्ता अयाचत् करुणावती ॥ ८ ॥
तस्याश्च करुणं ज्ञात्वा देवौ तौ करुणात्मकौ ।
ऊचतुस्तां समालोक्य समाश्वास्य च दुःखिताम् ॥ ९ ॥

उमामहेश्वरावूचतुः ।

दग्ध एव ध्रुवं भद्रे नास्योत्पत्तिरिहेष्यते ।
अशरीरोऽपि ते भद्रे कार्यं सर्वं करिष्यति ॥ १० ॥
यदा तु विष्णुर्भगवान् वसुदेवसुतः शुभे ।
तदा तस्य सुतो यश्च पतिस्ते सम्भविष्यति ॥ ११ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

ततः सा तु वरं लब्ध्वा कामपत्नी शुभानना ।
जगामेष्टं तदा देशं प्रीतियुक्ता गतक्लमा ॥ १२ ॥
दग्ध्वा कामं ततो विप्राः स तु देवो वृषध्वजः ।
रेमे तत्रोमया सार्द्धं प्रहृष्टस्तु हिमाचले ॥ १३ ॥
कन्दरेषु च रम्येषु पद्मिनीषु गुहासु च ॥
निर्झरेषु च रम्येषु कर्णिकारवनेषु च ॥ १४ ॥
नदीतीरेषु कान्तेषु किन्नराचरितेषु च ।
शृङ्गेषु शैलराजस्य तडागेषु सरःसु च ॥ १५ ॥

वनराजिषु रम्यासु नानापक्षिरुतेषु च ।
तीर्थेषु पुण्यतोयेषु मुनीनामाश्रमेषु च ॥ १६ ॥

एतेषु पुण्येषु मनोहरेषु,
देशेषु विद्याधरभूषितेषु ।
गन्धर्वयक्षामरसेवितेषु,
रेमे स देव्या सहितस्त्रिनेत्रः ॥ १७ ॥

देवैः सहेन्द्रैर्मुनियक्षसिद्धै-
र्गन्धर्वविद्याधरदैत्यमुख्यैः ।
अन्यैश्च सर्वैर्विविधैर्वृतोऽसौ,
तस्मिन्नगे हर्षमवाप शम्भुः ॥ १८ ॥

नृत्यन्ति तत्राप्सरसः सुरेशा,
गायन्ति गन्धर्वगणाः प्रहृष्टाः ।
दिव्यानि वाद्यान्यथ वादयन्ति,
केचिद्द्रुतं देववरं स्तुवन्ति ॥ १९ ॥

एवं स देवः स्वगणैरुपेतो,
महाबलैः शक्रयमाग्नितुल्यैः ।
देव्याः प्रियार्थं भगनेत्रहन्ता,
गिरिं न तत्याज तदा महात्मा ॥ २० ॥

ऋषय ऊचुः ।

देव्या समं तु भगवांस्तिष्ठंस्तत्र स कामहा ।
अकरोत् किं महादेव एतदिच्छाम वेदितुम् ॥ २१ ॥

ब्रह्मोवाच ।

भगवान् हिमवच्छृङ्गे स हि देव्याः प्रियेच्छया ।
गणेशैर्विविधाकारैर्हासं सञ्जनयन् मुहुः ॥ २२ ॥
देवीं बालेन्दुतिलको रमयंश्च रराम च ।
महानुभावैः सर्वज्ञैः कामरूपधरैः शुभैः ॥ २३ ॥
अथ देव्याससादैका मातरं परमेश्वरी ।
आसीनां काञ्चने शुभ्रे आसने परमाद्भुते ॥ २४ ॥
अथ दृष्ट्वा सतीं देवीमागतां सुररूपिणीम् ।
आसनेन महार्हेणासम्पादयदनिन्दिताम् ॥
आसीनां तामथोवाच मेना हिमवतः प्रिया ॥ २५ ॥

मेनोवाच ।

चिरस्यागमनं तेऽद्य वद पुत्रि शुभेक्षणे ।
दरिद्रा क्रीडनैस्त्वं हि भर्त्रा क्रीडसि सङ्गता ॥ २६ ॥
ये दरिद्रा भवन्ति स्म तथैव च निराश्रयाः ।
उभे त एवं क्रीडन्ति यथा तव पतिः शुभे ॥ २७ ॥

ब्रह्मोवाच ।

सैवमुक्ताऽथ मात्रा तु नातिहृष्टमनाभवत् ।
महत्या क्षमया युक्ता न किञ्चित्तामुवाच ह ॥
विसृष्टा च तदा मात्रा गत्वा देवमुवाच ह ॥ २८ ॥

पार्वत्युवाच ।

भगवन् देवदेवेश नेह वत्स्यामि भूधरे ।
अन्यं कुरु ममाऽऽवासं भुवनेषु महाद्युते ॥ २९ ॥

देव उवाच ।

सदा त्वमुच्यमाना वै मया वासार्थमीश्वरि ।
अन्यं न रोचितवती वासं वै देवि कर्हिचित् ॥ ३० ॥
इदानीं स्वयमेव त्वं वासमन्यत्र शोभने ।
कस्मान्मृगयसे देवि ब्रूहि तन्मे शुचिस्मिते ॥ ३१ ॥

देव्युवाच ।

गृहं गताऽस्मि देवेश पितुरद्य महात्मनः ।
दृष्ट्वा च तत्र मे माता विजने लोकभावने ॥ ३२ ॥
आसनादिभिरभ्यर्च्य सा मामेवमभाषत ।
उमे तव सदा भर्त्ता दरिद्रः क्रीड़नैः शुभे ॥ ३३ ॥
क्रीड़ते न हि देवानां क्रीड़ा भवति तादृशी
यत् किल त्वं महादेव गणैश्च विविधैस्तथा ॥
रमसे तदनिष्टं हि मम मातुर्वृषध्वज ॥ ३४ ॥

ब्रह्मोवाच ।

ततो देवः प्रहस्याऽऽह देवीं हासयितुं प्रभुः ॥ ३५ ॥

देव उवाच ।

एवमेव न सन्देहः कस्मान्मन्युरभूत्तव ।
कृत्तिवासा ह्यवासाश्च श्मशाननिलयश्च ह ॥ ३६ ॥
अनिकेतो ह्यरण्येषु पर्वतानां गुहासु च ।
विचरामि गणैर्नग्नैर्वृतोऽम्भोजविलोचने ॥ ३७ ॥
मा क्रुधो देवि मात्रे त्वं तथ्यं माताऽवदत्तव ।
न हि मातृसमो बन्धुर्जन्तूनामस्ति भूतले ॥ ३८ ॥

देव्युवाच ।

न मेऽस्ति बन्धुभिः किञ्चित् कृत्यं सुरवरेश्वर ।
तथा कुरु महादेव यथाऽहं सुखमाप्नुयाम् ॥ ३९ ॥

ब्रह्मोवाच ।

श्रुत्वा स देव्या वचनं सुरेश-
स्तस्याः प्रियार्थं स्वगिरिं विहाय ।
जगाम मेरुं सुरसिद्धसेवितं,
भार्य्यासहायः स्वगणैश्च युक्तः ॥ ४० ॥

इति श्री आदिब्राह्मे महापुराणे स्वयम्भुऋषिसंवाद उमा-महेश्वरयोर्हिमवत्परित्यागनिरूपणं नामाष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—२६४६

अथै को ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

दक्षयज्ञविध्वंसनम्

ऋषय ऊचुः ।

प्राचेतस्य दक्षस्य कथं वैवस्वतेऽन्तरे ।
विनाशमगमद् ब्रह्मन् हयमेधः प्रजापतेः ॥ १ ॥
देव्या मन्युकृतं बुद्ध्वा क्रुद्धः सर्वात्मकः प्रभुः ।
कथं विनाशितो यज्ञो दक्षस्यामिततेजसः ॥
महादेवेन रोषाद्वै तन्नः प्रब्रूहि विस्तरात् ॥ २ ॥

ब्रह्मोवाच ।

वर्णयिष्यामि वो विप्रा महादेवेन वै यथा ।
क्रोधाद्विध्वंसितो यज्ञो देव्याः प्रियचिकीर्षया ॥ ३ ॥

पुरा मेरोर्द्विजश्रेष्ठाः शृङ्गं त्रैलोक्यपूजितम् ।
ज्योतिःस्थलं नाम चित्रं सर्वरत्नविभूषितम् ॥ ४ ॥

अप्रमेयमनाधृष्यं सर्वलोकनमस्कृतम् ।
तत्र देवो गिरितटे सर्वधातुविचित्रिते ॥ ५ ॥

पर्य्यङ्क इव विस्तीर्ण उपविष्टो बभूव ह ।
शैलराजसुता चास्य नित्यं पार्श्वस्थिताऽभवत् ॥ ६ ॥

आदित्याश्च महात्मानो वसवश्च महौजसः ।
तथैव च महात्मानावश्विनौ भिषजां वरौ ॥ ७ ॥

तथा वैश्रवणो राजा गुह्यकैः परिवारितः ।
यक्षाणामीश्वरः श्रीमान् कैलासनिलयः प्रभुः ॥ ८ ॥

उपासते महात्मानमुशना च महामुनिः ।
सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव परमर्षयः ॥ ९ ॥

अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा देवर्षयोऽपि च ।
विश्वावसुश्च गन्धर्वस्तथा नारदपर्वतौ ॥ १० ॥

अप्सरोगणसङ्घाश्च समाजग्मुरनेकशः ।
ववौ सुखशिवो वायुर्नानागन्धवहः शुचिः ॥ ११ ॥

सर्वर्तुकुसुमोपेताः पुष्पवन्तोऽभवन्द्रुमाः ।
तथा विद्याधराः साध्याः सिद्धाश्चैव तपोधनाः ॥ १२ ॥

महादेवं पशुपतिं पर्य्युपासत तत्र वै ।
भूतानि च तथाऽन्यानि नानारूपधराण्यथ ॥ १३ ॥
राक्षसाश्च महारौद्राः पिशाचाश्च महाबलाः ।
बहुरूपधरा धृष्टा नानाप्रहरणायुधाः ॥ १४ ॥
देवस्यानुचरास्तत्र तस्थुर्वैश्वानरोपमाः ।
नन्दीश्वरश्च भगवान् देवस्यानुमते स्थितः ॥ १५ ॥
प्रगृह्य ज्वलितं शूलं दीप्यमानं स्वतेजसा ।
गङ्गा च सरितां श्रेष्ठा सर्वतीर्थजलोद्भवा ॥ १६ ॥
पर्युपासत तं देवं रूपिणी द्विजसत्तमाः ।
एवं स भगवांस्तत्र पूज्यमानः सुरर्षिभिः ॥ १७ ॥
देवैश्च सुमहाभागैर्महादेवो व्यतिष्ठत ।
कस्यचित्त्वथ कालस्य दक्षो नाम प्रजापतिः ॥ १८ ॥
पूर्व्वोक्तेन विधानेन यक्ष्यमाणोऽभ्यपद्यत ।
ततस्तस्य मखे देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ॥ १९ ॥
स्वर्गस्थानादथाऽऽगम्य दक्षमापेदिरे तथा ।
ते विमानैर्महात्मानो ज्वलद्भिर्ज्वलनप्रभाः ॥ २० ॥
देवस्यानुमतेऽगच्छन् गङ्गाद्वारमिति श्रुतिः ।
गन्धर्वाप्सरसाकीर्णं नानाद्रुमलतावृतम् ॥ २१ ॥
ऋषिसिद्धैः परिवृतं दक्षं धर्म्मभृतां वरम् ।
पृथिव्यामन्तरिक्षे च ये च स्वर्लोकवासिनः ॥ २२ ॥
सर्वे प्राञ्जलयो भूत्वा उपतस्थुः प्रजापतिम् ।
आदित्या वसवो रुद्राः साध्याः सर्वे मरुद्गणाः ॥ २३ ॥

विष्णुना सहिताः सर्वे आगता यज्ञभागिनः ।
ऊष्मपा धूमपाश्चैव आज्यपाः सोमपास्तथा ॥ २४ ॥
अश्विनौ मरुतश्चैव नानादेवगणैः सह ।
एते चान्ये च बहवो भूतग्रामास्तथैव च ॥ २५ ॥
जरायुजाण्डजाश्चैव तथैव स्वेदजोद्भिदः ।
आगताः सत्रिणः सर्वे देवास्त्रिभिः सहर्षिभिः ॥ २६ ॥
विराजन्ते विमानस्था दीप्यमाना इवाग्नयः ।
तान् दृष्ट्वा मन्युनाऽऽविष्टो दधीचिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ २७ ॥

दधीचिरुवाच ।

अपूज्यपूजने चैव पूज्यानां चाप्यपूजने ।
नरः पापमवाप्नोति महद्वै नात्र संशयः ॥ २८ ॥

ब्रह्मोवाच ।

एवमुक्त्वा तु विप्रर्षिः पुनर्दक्षमभाषत ॥ २९ ॥

दधीचिरुवाच ।

पूज्यश्च पशुभर्त्तारं कस्मानार्चयसे प्रभुम् ॥ ३० ॥

दक्ष उवाच ।

सन्ति मे बहवो रुद्राः शूलहस्ताः कपर्दिनः ।
एकादशस्थानगता नान्यं विद्मो महेश्वरम् ॥ ३१ ॥

दधीचिरुवाच ।

सर्वेषामेकमन्त्रोऽयं:ममेशो न निमन्त्रितः ।
यथाऽहं शङ्करादूर्द्धं नान्यं पश्यामि दैवतम् ।
तथा दक्षस्य विपुलो यज्ञोऽयं न भविष्यति ॥ ३२ ॥

दक्ष उवाच ।

विष्णोश्च भागा विविधाः प्रदत्ता-
स्तथा च रुद्रेभ्य उत प्रदत्ताः ।
अन्येऽपि देवा निजभागयुक्ता,
ददामि भागं न तु शङ्कराय ॥ ३३ ॥

ब्रह्मोवाच ।

गतास्तु देवता ज्ञात्वा शैलराजसुता तदा ।
उवाच वचनं शर्वं देवं पशुपतिं पतिम् ॥ ३४ ॥

उमोवाच ।

भगवन् कुत्र यान्त्येते देवाः शक्रपुरोगमाः ।
ब्रूहि तत्त्वेन तत्त्वज्ञ संशयो मे महानयम् ॥ ३५ ॥

महेश्वर उवाच ।

दक्षो नाम महाभागो प्रजानां पतिरुत्तमः ।
हयमेधेन यजते तत्र यान्ति दिवौकसः ॥ ३६ ॥

देव्युवाच ।

यज्ञमेतं महाभाग किमर्थं नानुगच्छसि ।
केन वा प्रतिषेधेन गमनं ते न विद्यते ॥ ३७ ॥

महेश्वर उवाच ।

सुरैरेव महाभागे सर्वमेतदनुष्ठितम् ।
यज्ञेषु मम सर्वेषु न भाग उपकल्पितः ॥ ३८ ॥
पूर्वागतेन गन्तव्यं मार्गेण वरवर्णिनि ।
न मे सुराः प्रयच्छन्ति भागं यज्ञस्य धर्मतः ॥ ३९ ॥

उमोवाच ।

भगवन् सर्वदेवेषु प्रभावाभ्यधिको गुणैः ।
अजेयश्चाप्यधृष्यश्च तेजसा यशसा श्रिया ॥ ४० ॥
अनेन तु महाभाग प्रतिषेधेन भागतः ।
अतीव दुःखमापन्ना वेपथुश्च महानयम् ॥ ४१ ॥

किं नाम दानं नियमं तपो वा,
कुर्यामहं येन पतिर्ममाद्य ।
लभेत भागं भगवानचिन्त्यो,
यज्ञस्य चेन्द्राद्यमरैर्विचित्र (भक्त)म् ॥ ४२ ॥

ब्रह्मोवाच ।

एवं ब्रुवाणां भगवान् विचिन्त्य,
पत्नीं प्रहृष्टः क्षुभितामुवाच ।

महेश्वर उवाच ।

न वेत्सि मां देवि कृशोदराङ्गि,
किं नाम युक्तं वचनं तवेदम् ॥ ४३ ॥
अहं विजानामि विशालनेत्रे,
ध्यानेन सर्वे च विदन्ति सन्तः ।
तवाद्य मोहेन सहेन्द्रदेवा,
लोकत्रयं सर्वमथो विनष्टम् ॥ ४४ ॥
तावध्वरेशं नितरां स्तुवन्ति,
रथन्तरं साम गायन्ति महाम् ।

मां ब्राह्मणाब्रह्ममन्त्रैर्यजन्ति,

ममाध्वर्य्यवः कल्पयन्ते च भागम् ॥ ४५ ॥

देव्युवाच ।

विकत्थसे प्राकृतवत् सर्वस्त्रीजनसंसदि ।

स्तौषि गर्वायसे चापि स्वमात्मानं न संशयः ॥ ४६ ॥

भगवानुवाच ।

नाऽऽत्मानं स्तौमि देवेशि यथा त्वमनुगच्छसि ।

संस्रक्ष्यामि वरारोहे भागार्थं वरवर्णिनि ॥ ४७ ॥

ब्रह्मोवाच ।

इत्युक्त्वा भगवान् पत्नीमुमां प्राणैरपि प्रियाम् ।

सोऽसृजद्भगवान् वक्त्राद्भूतं क्रोधाग्निसम्भवम् ॥ ४८ ॥

तमुवाच मखं गच्छ दक्षस्य त्वं महेश्वर ।

नाशयाऽऽशु क्रतुं तस्य दक्षस्य मदनुज्ञया ॥ ४९ ॥

ब्रह्मोवाच ।

ततो रुद्रप्रयुक्तेन सिंहवेषेण लीलया ।

देव्या मन्युकृतं ज्ञात्वा हतो दक्षस्य स क्रतुः ॥ ५० ॥

मन्युना च महाभीमा भद्रकाली महेश्वरी ।

आत्मनः कर्म्मसाक्षित्वे तेन सार्द्धं सहानुगा ॥ ५१ ॥

स एष भगवान् क्रोधः प्रेतावासकृतालयः ।

वीरभद्रेति विख्यातो देव्या मन्युप्रमार्जकः ॥ ५२ ॥

सोऽसृजद्रोमकूपेभ्य आत्मनैव गणेश्वरान् ।

रुद्रानुगान्गणान्रौद्रान्रुद्रवीर्यपराक्रमान् ॥ ५३ ॥

रुद्रस्यानुचराः सर्वे सर्वे रुद्रपराक्रमाः ।
ते निपेतुस्ततस्तूर्णं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५४ ॥
ततः किलकिलाशब्द आकाशं पूरयन्निव ।
समभूत् सुमहान् विप्राः सर्वरुद्रगणैः कृतः ॥ ५५ ॥
तेन शब्देन महता त्रस्ताः सर्वे दिवौकसः ।
पर्व्वताश्च व्यशीर्य्यन्त चकम्पे च वसुन्धरा ॥ ५६ ॥
मरुतश्च ववुः क्रूराश्चुक्षुभे वरुणालयः ।
अग्नयो वै न दीप्यन्ते न चादीप्यत भास्करः ॥ ५७ ॥
ग्रहा नैव प्रकाशन्ते नक्षत्राणि न तारकाः ।
ऋषयो न प्रभासन्ते न देवा न च दानवाः ॥ ५८ ॥
एवं हि तिमिरीभूते निर्द्दहन्ति गणेश्वराः ।
प्रभञ्जन्त्यपरे यूपान् घोरानुत्पाटयन्ति च ॥ ५९ ॥
प्रणदन्ति तथा चान्ये विकुर्वन्ति तथा परे ।
त्वरितं वै प्रधावन्ति वायुवेगा मनोजवाः ॥ ६० ॥
चूर्ण्यन्ते यज्ञपात्राणि यज्ञस्यायतनानि च ।
शीर्यमाणान्यदृश्यन्त तारा इव नभस्तलात् ॥ ६१ ॥
दिव्यान्नपानभक्ष्याणां राशयः पर्व्वतोपमाः ।
क्षीरनद्यस्तथा चान्या घृतपायसकर्द्दमाः ॥ ६२ ॥
मधुमण्डोदका दिव्या खण्डशर्करवालुकाः ।
षड् रसान्निवहन्त्यन्या गुडकुल्या मनोरमाः ॥ ६३ ॥
उच्चावचानि मांसानि भक्ष्याणि विविधानि च ।
यानि कानि च दिव्यानि लेह्यचोष्याणि यानि च ॥ ६४ ॥

भुञ्जन्ति विविधैर्वक्त्रैर्विलुम्पन्ति क्षिपन्ति च ।
रुद्रकोपा महाकोपाः कालाग्निसदृशोपमाः ॥ ६५ ॥

भक्षयन्तोऽथ शैलाभा भीषयन्तश्च सर्वतः ।
क्रीडन्ति विविधाकाराश्चिक्षिपुः सुरयोषितः ॥ ६६ ॥

एवं गणाश्च तैर्युक्तो वीरभद्रः प्रतापवान् ।
रुद्रकोपप्रयुक्तश्च सर्वदेवैः सुरक्षितम् ॥ ६७ ॥

तं यज्ञमदहच्छीघ्रं भद्रकाल्याः समीपतः ।
चक्रुरन्ये तथा नादान् सर्वभूतभयङ्करान् ॥ ६८ ॥

छित्वा शिरोऽन्ये यज्ञस्य व्यनदन्त भयङ्करम् ।
ततः शक्रादयो देवा दक्षश्चैव प्रजापतिः ।
ऊचुः प्राञ्जलयो भूत्वा कथ्यतां को भवानिति ॥ ६९ ॥

वीरभद्र उवाच ।

नाहं देवो न दैत्यो वा न च भोक्तुमिहागतः ।
नैव द्रष्टुञ्च देवेन्द्रा न च कौतूहलान्वितः ॥ ७० ॥

दक्षयज्ञविनाशार्थं सम्प्राप्तोऽहं सुरोत्तमाः ।
वीरभद्रेति विख्यातो रुद्रकोपाद्विनिःसृतः ॥ ७१ ॥

भद्रकाली च विख्याता देव्याः क्रोधाद्विनिर्गता ।
प्रेषिता देवदेवेन यज्ञान्तिकमुपागता ॥ ७२ ॥

शरणं गच्छ राजेन्द्र देवदेवमुमापतिम् ।
वरं क्रोधोऽपि देवस्य न वरः परिचारकैः ॥ ७३ ॥

ब्रह्मोवाच ।

निखातोत्पाटितैर्यूपैरपविद्धैस्ततस्ततः ।
उत्पतद्भिः पतद्भिश्च गृध्रैरामिषगृध्नुभिः ॥ ७४ ॥
पक्षवातविनिर्धूतैः शिवारुतविनादितैः ।
स तस्य यज्ञो नततैर्बाध्यमानस्तदा गणैः ॥ ७५ ॥
आस्थाय मृगरूपं वै खमेवाभ्यपतत्तदा ।
तन्तु यज्ञं तथारूपं गच्छन्तमुपलभ्य सः ॥ ७६ ॥
धनुरादाय बाणञ्च तदर्थमगमत् प्रभुः ।
ततस्तस्य गणेशस्य क्रोधादमिततेजसः ॥ ७७ ॥
ललाटात्प्रसृतो घोरः स्वेदबिन्दुर्बभूव ह ।
तस्मिन्पतितमात्रे च स्वेदबिन्दौ तदा भुवि ॥ ७८ ॥
प्रादुर्भूतो महानग्निर्ज्वलत्कालानलोपमः ।
तत्रोदपद्यत तदा पुरुषो द्विजसत्तमाः ॥ ७९ ॥
ह्रस्वोऽतिमात्रो रक्ताक्षो हरिच्छ्मश्रुर्विभीषणः ।
ऊर्ध्वकेशोऽतिरोमाङ्गः शोणकर्णस्तथैव च ॥ ८० ॥
करालकृष्णवर्णश्च रक्तवासास्तथैव च ।
तं यज्ञं स महासत्त्वोऽदहत्कक्षमिवानलः ॥ ८१ ॥
देवाश्च प्रद्रुताः सर्वे गता भीता दिशो दश ।
तेन तस्मिन्विचरता विक्रमेण तदा तु वै ॥ ८२ ॥
पृथिवी व्यचलत्सर्वा सप्तद्वीपा समन्ततः ।
महाभूते प्रवृत्ते तु देवलोकभयंकरे ॥ ८३ ॥

तदा चाहं महादेवमब्रवं प्रतिपूजयन् ।
भवतोऽपि सुराः सर्वे भागं दास्यन्ति वै प्रभो ॥ ८४ ॥
क्रियतां प्रतिसंहारः सर्वदेवेश्वर त्वया ।
इमाश्च देवताः सर्वा ऋषयश्च सहस्रशः ॥ ८५ ॥
तव क्रोधान्महादेव न शान्तिमुपलेभिरे ।
यश्चैष पुरुषो जातः स्वेदजस्ते सुरर्षभ ॥ ८६ ॥
ज्वरो नामैष धर्मज्ञ लोकेषु प्रचरिष्यति ।
एकीभूतस्य न ह्यस्य धारणे तेजसः प्रभो ॥ ८७ ॥
समर्था सकला पृथ्वी बहुधा सृज्यतामयम् ।
इत्युक्तः स मया देवो भागे चापि प्रकल्पिते ॥ ८८ ॥
भगवान्मां तथेत्याह देवदेवः पिनाकधृक् ।
परां च प्रीतिमगमत्स स्वयं च पिनाकधृक् ॥ ८९ ॥
दक्षोऽपि मनसा देवं भवं शरणमन्वगात् ।
प्राणापानौ समारुध्य चक्षुःस्थाने प्रयत्नतः ॥ ९० ॥
विधार्य सर्वतो दृष्टिं बहुदृष्टिरमित्रजित् ।
स्मितं कृत्वाऽब्रवीद्वाक्यं ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ९१ ॥
श्राविते च महाख्याने देवानां पितृभिः सह ।
तमुवाचाञ्जलिं कृत्वा दक्षो देवं प्रजापतिः ॥
भीतः शङ्कितचित्तस्तु सबाष्पवदनेक्षणः ॥ ९२ ॥

दक्ष उवाच ।

यदि प्रसन्नो भगवान्यदि वाऽहं तव प्रियः ।
यदि चाहमनुग्राह्यो यदि देयो वरो मम ॥ ९३ ॥

यद्भक्ष्यं भक्षितं पीतं आसितं यच्च नाशितम्।
चूर्णीकृत्वापविद्धं च यज्ञसंभारमीदृशम् ॥ ६४ ॥
दीर्घकालेन महता प्रयत्नेन च संचितम्।
न च मिथ्या भवेन्मह्यं त्वत्प्रसादान्महेश्वर ॥ ६५ ॥

ब्रह्मोवाच ।

तथाऽस्त्वित्याह भगवान्भगनेत्रहरो हरः।
धर्माध्यक्षं महादेवं त्र्यम्बकं च प्रजापतिः ॥ ६६ ॥
जानुभ्यामवनीं गत्वा दक्षो लब्ध्वा भवाद्वरम्।
नाम्नां चाष्टसहस्रेण स्तुतवान्वृषभध्वजम् ॥ ६७ ॥

इति श्रीमहापुराणे आदिब्राह्मे स्वयंभुऋषिसंवादे
दक्षयज्ञविध्वंसनं नामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥
आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२७४६

अथ चत्वारिंशोऽध्यायः ।

दक्षकृतिशिवस्तुतिवर्णनम्

ब्रह्मोवाच ।

एवं दृष्ट्वा तदा दक्षः शंभोर्वीर्यं द्विजोत्तमाः।
प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा संस्तोतुमुपचक्रमे ॥ १ ॥

दक्ष उवाच

नमस्ते देवदेवेश नमस्तेऽन्धकसूदन ।
देवेन्द्र त्वं बलश्रेष्ठ देवदानवपूजित ॥ २ ॥
सहस्राक्ष विरूपाक्ष त्र्यक्ष यक्षाधिपप्रिय ।
सर्वतःपाणिपादस्त्वं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः ॥ ३ ॥
सर्वतःश्रुतिमाँल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठसि ।
शङ्कुकर्णो महाकर्णः कुम्भकर्णोऽर्णवालयः ॥ ४ ॥
गजेन्द्रकर्णो गोकर्णः शतकर्णो नमोऽस्तु ते ।
शतोदरः शतावर्तः शतजिह्वः सनातनः ॥ ५ ॥
गायन्ति त्वां गायत्रिणो अर्चयन्त्यर्कमर्किणः ।
देवदानवगोप्ता च ब्रह्मा च त्वं शतक्रतुः ॥ ६ ॥
मूर्तिमांस्त्वं महामूर्तिः समुद्रः सरसां निधिः ।
त्वयि सर्वा देवता हि गावो गोष्ठ इवाऽऽसते ॥ ७ ॥
त्वत्तः शरीरे पश्यामि सोममग्निजलेश्वरम् ।
आदित्यमथ विष्णुं च ब्रह्माणं सबृहस्पतिम् ॥ ८ ॥
क्रिया करणकार्ये च कर्ता कारणमेव च ।
असच्च सदसच्चैव तथैव प्रभवाव्य (प्य)यौ ॥ ९ ॥
नमो भवाय शर्वाय रुद्राय वरदाय च ।
पशूनां पतये चैव नमोऽस्त्वन्धकघातिने ॥ १० ॥
त्रिजटाय त्रिशीर्षाय त्रिशूलवरधारिणे ।
त्र्यम्बकाय त्रिनेत्राय त्रिपुरघ्नाय वै नमः ॥ ११ ॥

नमश्चण्डाय मुण्डाय विश्वचण्डधराय च ।
दण्डिने शङ्कुकर्णाय दण्डिदण्डाय वै नमः ॥ १२ ॥
नमोऽर्धदण्डिकेशाय शुष्काय विकृताय च ।
विलोहिताय धूम्राय नीलग्रीवाय वै नमः ॥ १३ ॥
नमोऽस्त्वप्रतिरूपाय विरूपाय शिवाय च ।
सूर्याय सूर्यपतयेसूर्यध्वजपताकिने ॥ १४ ॥
नमः प्रमथनाथाय वृषस्कन्धाय वै नमः ।
नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च ॥ १५ ॥
हिरण्यकृतचूडाय हिरण्यपतये नमः ।
शत्रुघाताय चण्डाय पर्णसंघशयाय च ॥ १६ ॥
नमः स्तुताय स्तुतये स्तूयमानाय वै नमः ।
सर्वाय सर्वभक्षाय सर्वभूतान्तरात्मने ॥ १७ ॥
नमो होमाय मन्त्राय शुक्लध्वजपताकिने ।
नमोऽनम्याय नम्याय नमः किलकिलाय च ॥ १८ ॥
नमस्त्वां शयमानाय शयितायोत्थिताय च ।
स्थिताय धावमानाय कुब्जाय कुटिलाय च ॥ १९ ॥
नमो नर्तनशीलाय मुखवादित्रकारिणे ।
बाधापहाय लुब्धाय गीतवादित्रकारिणे ॥ २० ॥
नमो ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय बलप्रमथनाय च ।
उग्राय च नमो नित्यं नमश्च दशबाहवे ॥ २१
नमः कपालहस्ताय सितभस्मप्रियाय च ।
विभीषणाय भीमाय भीष्मव्रतधराय च ॥ २२ ॥

नानाविकृतवक्त्राय खड्गजिह्वोग्रदंष्ट्रिणे ।
पक्षमासलवार्धाय तुम्बीवीणाप्रियाय च ॥ २३ ॥
अघोरघोररूपाय घोराघोरतराय च ।
नमः शिवाय शान्ताय नमः शान्ततमाय च ॥ २४ ॥
नमो बुद्धाय शुद्धाय संविभागप्रियाय च ।
पवनाय पतङ्गाय नमः सांख्यपराय च ॥ २५ ॥
नमश्चण्डैकघण्टाय घण्टाजल्पाय घण्टिने ।
सहस्रशतघण्टाय घण्टामालाप्रियाय च ॥ २६ ॥
प्राणदण्डाय नित्याय नमस्ते लोहिताय च ।
हूंहूंकाराय रुद्राय भगाकारप्रियाय च ॥ २७ ॥
नमोऽपारवते नित्यं गिरिवृक्षप्रियाय च ।
नमो यज्ञाधिपतये भूताय प्रस्तुताय च ॥ २८ ॥
यज्ञवाहाय दान्ताय तप्याय च भगाय च ।
नमस्तटाय तट्याय तटिनीपतये नमः ॥ २९ ॥
अन्नदायान्नपतये नमस्त्वन्नभुजाय च ।
नमः सहस्रशीर्षाय सहस्रचरणाय च ॥ ३० ॥
सहस्रोद्धतशूलाय सहस्रनयनाय च ।
नमो बालार्कवर्णाय बालरूपधराय च ॥ ३१ ॥
नमो बालार्करूपाय कालक्रीडनकाय च ।
नमः शुद्धाय बुद्धाय क्षोभणाय क्षयाय च ॥ ३२ ॥
तरङ्गाङ्कितकेशाय मुक्तकेशाय वै नमः ।
नमः षट्कर्मनिष्ठाय त्रिकर्मनिताय च ॥ ३३ ॥

वर्णाश्रमाणां विधिवत्पृथग्धर्मप्रवर्तिने ।
नमः श्रेष्ठाय ज्येष्ठाय नमः कलकलाय च ॥ ३४ ॥
श्वेतपिङ्गलनेत्राय कृष्णरक्तेक्षणाय च ।
धर्मकामार्थमोक्षाय क्रथाय क्रथनाय च ॥ ३५ ॥
सांख्याय सांख्यमुख्याय योगाधिपतये नमः ।
नमो रथ्याधिरथ्याय चतुष्पथपथाय च ॥ ३६ ॥
कृष्णाजिनोत्तरीयाय व्यालयज्ञोपवीतिने ।
ईशान रुद्रसंघात हरिकेश नमोऽस्तु ते ॥ ३७ ॥
त्र्यम्बकायाम्बिकानाथ व्यक्ताव्यक्त नमोऽस्तु ते ।
कालकामदकामघ्न दुष्टोद्वृत्तनिषूदन ॥ ३८ ॥
सर्वगर्हितसर्वघ्न सद्योजात नमोऽस्तु ते ।
उन्मादनशतावर्त गङ्गातोयार्द्रमूर्धज ॥ ३९ ॥
चन्द्रार्धसंयुगावर्त मेघावर्त नमोऽस्तु ते ।
नमोऽन्नदानकर्त्रे च अन्नदप्रभवे नमः ॥ ४० ॥
अन्नभोक्त्रे च गोप्त्रे च त्वमेव प्रलयानल ।
जरायुजाण्डजाश्चैव स्वेदजोद्भिज्ज एव च ॥ ४१ ॥
त्वमेव देवदेवेश भूतग्रामश्चतुर्विधः ।
चराचरस्य स्रष्टा त्वं प्रतिहर्ता त्वमेव ॥ ४२ ॥
त्वमेव ब्रह्म विश्वेश अप्सु ब्रह्म वदन्ति ते ।
सर्वस्य परमा योनिः सुधांशो ज्योतिषां निधिः ॥ ४३ ॥
ऋक्सामानि तथोंकारमाहुस्त्वां ब्रह्मवादिनः ।
हायि हायि हरे हायि हुवाहावेति वाऽसकृत् ॥ ४४ ॥

गायन्ति त्वां सुरश्रेष्ठाः सामगा ब्रह्मवादिनः ।
यजुर्मय ऋङ्मयश्च सामाथर्वयुतस्तथा ॥ ४५ ॥
पठ्यसे ब्रह्मविद्भिस्त्वं कल्पोपनिषदां गणैः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वर्णाश्रमाश्च ये ॥ ४६ ॥
त्वमेवाऽऽश्रमसंघाश्च विद्युत्स्तनितमेव च ।
संवत्सरस्त्वमृतवो मासा मासार्धमेव च ॥ ४७ ॥
कला काष्ठा निमेषाश्च नक्षत्राणि युगानि च ।
वृषाणां ककुदं त्वं हि गिरीणां शिखराणि च ॥ ४८ ॥
सिंहो मृगाणां पतयस्तक्षकानन्तभोगिनाम् ।
क्षीरोदो ह्युदधीनां च मन्त्राणां प्रणवस्तथा ॥ ४९ ॥
वज्रं प्रहरणानां च व्रतानां सत्यमेव च ।
त्वमेवेच्छा च द्वेषश्च रागो मोहः शमः क्षमा ॥ ५० ॥
व्यवसायो धृतिर्लोभः कामक्रोधौ जयाजयौ ।
त्वं गदी त्वं शरी चापी खट्वाङ्गी मुद्गरी तथा ॥ ५१ ॥
छेत्ता भेत्ता प्रहर्ता च नेता मन्ताऽसि नो मतः ।
दशलक्षणसंयुक्तो धर्मोऽर्थः काम एव च ॥ ५२ ॥
इन्दुः समुद्रः सरितः पल्वलानि सरांसि च ।
लतावल्ल्यस्तृणौषध्यः पशवो मृगपक्षिणः ॥ ५३ ॥
द्रव्यकर्मगुणारम्भः कालपुष्पफलप्रदः ।
आदिश्चान्तश्च मध्यश्च गायत्र्योंकार एव च ॥ ५४ ॥
हरितो लोहितः कृष्णो नीलः पीतस्तथाऽरुणः ।
कद्रुश्च कपिलो बभ्रुः कपोतो मच्छ (त्स्य) कस्तथा ॥ ५५ ॥

सुवर्णरेता विख्यातः सुवर्णश्चाप्यथो मतः ।
सुवर्णनाम च तथा सुवर्णप्रिय एव च ॥ ५६ ॥
त्वमिन्द्रश्च यमश्चैव वरुणो धनदोऽनलः ।
उत्फुल्लश्चित्रभानुश्च स्वर्भानुर्भानुरेव च ॥ ५७ ॥
होत्रं होता च हाम्यं च हुतं चैव तथा प्रभुः ।
त्रिसौपर्णस्तथा ब्रह्मन्यजुषां शतरुद्रियम् ॥ ५८ ॥
पवित्रं च पवित्राणां मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
प्राणश्च त्वं रजश्च त्वं तमः सत्त्वयुतस्तथा ॥ ५९ ॥
प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ।
उन्मेषश्च निमेषश्च क्षुत्तृड्जृम्भा तथैव च ॥ ६० ॥
लोहिताङ्गश्च दंष्ट्री च महावक्त्रो महोदरः ।
शुचिरोमा हरिच्छ्मश्रुरूर्ध्वकेशश्चलाचलः ॥ ६१ ॥
गीतवादित्रनृत्याङ्गो गीतवादनकप्रियः ।
मत्स्यो जालो जलोऽजय्यो जलव्यालः कुटीचरः ॥ ६२ ॥
विकालश्च सुकालश्च दुष्कालः कालनाशनः ।
मृत्युश्चैवाक्षयोऽन्तश्च क्षमामायाकरोत्करः ॥ ६३ ॥
संवर्तो वर्तकश्चैव संवर्तकबलाहकौ ।
घण्टाकी घण्टकी घण्टी चूडालो लवणोदधिः ॥ ६४ ॥
ब्रह्मा कालाग्निवक्त्रश्च दण्डी मुण्डस्त्रिदण्डधृक् ।
चतुर्युगश्चतुर्वेदश्चतुर्होत्रश्चतुष्पथः ॥ ६५ ॥
चातुराश्रम्यनेता च चातुर्वर्ण्यकरश्च ह ।
क्षराक्षरः प्रियो धूर्तो गणैर्गण्यो गणाधिपः ॥ ६६ ॥

रक्तमाल्याम्बरधरो गिरीशो गिरिजाप्रियः ।
शिल्पीशः शिल्पिनः श्रेष्ठं सर्वशिल्पिप्रवर्तकः ॥ ६७ ॥
भगनेत्रान्तकश्चण्डः पूष्णो दन्तविनाशनः ।
स्वाहा स्वधा वषट्कारो नमस्कार नमोऽस्तु ते ॥ ६८ ॥
गूढव्रतश्च गूढश्च गूढव्रतनिषेवितः ।
तरणस्तारणश्चैव सर्वभूतेषु तारणः ॥ ६९ ॥
धाता विधाता संधाता निधाता धारणो धरः ।
तपो ब्रह्म च सत्यं च ब्रह्मचर्यं तथाऽऽर्जवम् ॥ ७० ॥
भूतात्मा भूतकृद्भूतो भूतभव्यभवोद्भवः ।
भूर्भुवः स्वरितश्चैव भूतो ह्यग्निर्महेश्वरः ॥ ७१ ॥
ब्रह्मावर्तः सुरावर्तः कामावर्त नमोऽस्तु ते ।
कामबिम्बविनिर्हन्ता कर्णिकारस्रजप्रियः ॥ ७२ ॥
गोनेता गोप्रचारश्च गोवृषेश्वरवाहनः ।
त्रैलोक्यगोप्ता गोविन्दो गोप्ता गोगर्ग (?) एव च ॥ ७३ ॥
अखण्डचन्द्राभिमुखः सुमुखो दुर्मुखोऽमुखः ।
चतुर्मुखो बहुमुखो रणेष्वभिमुखः सदा ॥ ७४ ॥
हिरण्यगर्भः शकुनिर्धनदोऽर्थपतिर्विराट् ।
अधर्महा महादक्षो दण्डधारो रणप्रियः ॥ ७५ ॥
तिष्ठन्स्थिरश्च स्थाणुश्च निष्कम्पश्च सुनिश्चलः ।
दुर्वारणो दुर्विषहो दुःसहो दुरतिक्रमः ॥ ७६ ॥
दुर्धरो दुर्वशो नित्यो दुर्दर्पो विजयो जयः ।
शशः शशाङ्कनयनशीतोष्णः क्षुत्तृषा जरा ॥ ७७ ॥

आधयो व्याधयश्चैव व्याधिहा व्याधिपश्च यः ।
सर्गो यज्ञमृगव्याधो व्याधिनामाकरोऽकरः ॥ ७८ ॥
शिखण्डी पुण्डरीकश्च पुण्डरीकावलोकनः ।
दण्डधृक्चक्रदण्डश्च रौद्रभागविनाशनः ॥ ७९ ॥
विषपोऽमृतपश्चैव सुरापः क्षीरसोमपः ।
मधुपश्चाऽऽपपश्चैव सर्वपश्च बलाबलः ॥ ८० ॥
वृषाङ्कराम्भो(?) वृषभस्तथा वृषभलोचनः ।
वृषभश्चैव विख्यातो लोकानां लोकसंस्कृतः ॥ ८१ ॥
चन्द्रादित्यौ चक्षुषी ते हृदयं च पितामहः ।
अग्निष्टोमस्तथा देहो धर्मकर्मप्रसाधितः ॥ ८२ ॥
न ब्रह्मा न च गोविन्दः पुराणऋषयो न च ।
माहात्म्यं वेदितुं शक्ता याथातथ्येन ते शिवः ॥ ८३ ॥
शिवा या मूर्तयः सूक्ष्मास्ते मह्यं यान्तु दर्शनम् ।
ताभिर्मां सर्वतो रक्ष पिता पुत्रमिवौरसम् ॥ ८४ ॥
रक्ष मां रक्षणीयोऽहं तवानघ नमोऽस्तु ते ।
भक्तानुकम्पी भगवान्भक्तश्चाहं सदा त्वयि ॥ ८५ ॥
यः सहस्राण्यनेकानि पुंसामावृत्य दुर्दृशाम् ।
तिष्ठत्येकः समुद्रान्ते स मे गोप्ताऽस्तु नित्यशः ॥ ८६ ॥
यं विनिद्रा जितश्वासाः सत्त्वस्थाः समदर्शिनः ।
ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥ ८७ ॥
संभक्ष्य सर्वभूतानि युगान्ते समुपस्थिते ।
यः शेते जलमध्यस्थस्तं प्रपद्येऽम्बुशायिनम् ॥ ८८ ॥

प्रविश्य वदनं राहोर्यः सोमं पिबते निशि।
ग्रसत्यर्कं च स्वर्भानुर्भूत्वा सोमाग्निरेव च॥ ८९॥
अङ्गुष्ठमात्राः पुरुषा देहस्थाः सर्वदेहिनाम्।
रक्षन्तु ते च मां नित्यं नित्यं चाऽऽप्याययन्तु माम्॥ ९०॥
येनाप्युत्पादिता गर्भा अपो भागगताश्च ये।
तेषां स्वाहा स्वधा चैव आप्नुवन्ति स्वदन्ति च॥ ९१॥
येन रोहन्ति देहस्थाः प्राणिनो रोदयन्ति च।
हर्षयन्ति न कुष्यन्ति नमस्तेभ्यस्तु नित्यशः॥ ९२॥
ये समुद्रे नदीदुर्गे पर्वतेषु गुहासु च।
वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारगहनेषु च॥ ९३॥
चतुष्पथेषु रथ्यासु चत्वरेषु सभासु च।
हस्त्यश्वरथशालासु जीर्णोद्यानालयेषु च॥ ९४॥
येषु पञ्चसु भूतेषु दिशासु विदिशासु च।
इन्द्रार्कयोर्मध्यगता ये च चन्द्रार्करश्मिषु॥ ९५॥
रसातलगता ये च येच तस्मात्परं गताः।
नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्यस्तु सर्वशः॥ ९६॥
सर्वस्त्वं सर्वगो देवः सर्वभूतपतिर्भवः।
सर्वभूतान्तरात्मा च तेन त्वं न निमन्त्रितः॥ ९७॥
त्वमेव चेज्यसे देव यज्ञैर्विविधदक्षिणैः।
त्वमेव कर्ता सर्वस्य तेन त्वं न निमन्त्रितः॥ ९८॥
अथवा मायया देव मोहितः सूक्ष्मया तव।
तस्मात्तु कारणाद्वाऽपि त्वं मया न निमन्त्रितः॥ ९९॥

प्रसीद मम देवेश त्वमेव शरणं मम।
त्वं गतिस्त्वं प्रतिष्ठा च न चान्योऽस्तीति मे मतिः॥ १००॥

ब्रह्मोवाच।

स्तुत्वैवं स महादेवं विरराम प्रजापतिः।
भगवानपि सुप्रीतः पुनर्दक्षमभाषत॥ १०१॥

श्रीभगवानुवाच।

परितुष्टोऽस्मि ते दक्ष स्तवेनानेन सुव्रत।
बहुना तु किमुक्तेन मत्समीपं गमिष्यसि॥ १०२॥

ब्रह्मोवाच।

तथैवमब्रवीद्वाक्यं त्रैलोक्याधिपतिर्भवः।
कृत्वाऽऽश्वासकरं वाक्यं सर्वज्ञो वाक्यसंहितम्॥ १०३॥

श्रीशिव उवाच।

दक्ष दुःखं न कर्तव्यं यज्ञविध्वंसनं प्रति।
अहं यज्ञहनस्तुभ्यं दृष्टमेतत्पुराऽनघ॥ १०४॥
भूयश्च त्वं वरमिमं मत्तो गृह्णीष्व सुव्रत।
प्रसन्नसुमुखो भूत्वा ममैकाग्रमनाः शृणु॥ १०५॥
अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य वै।
प्रजापते मत्प्रसादात्फलभागी भविष्यसि॥ १०६॥
वेदान्षडङ्गान्बुध्यस्व सांख्ययोगांश्च कृत्स्नशः।
तपश्च विपुलं तप्त्वा दुश्चरं देवदानवैः॥ १०७॥
अब्दैर्द्वादशभिर्युक्तं गूढमप्रज्ञनिन्दितम्।
वर्णाश्रमकृतैर्धर्मैर्विनीतं न क्वचित्क्वचित्॥ १०८॥

समागतं व्यवसितं पशुपाशविमोक्षणम् ।
सर्वेषामाश्रमाणां च मया पाशुपतं व्रतम् ॥ १०९ ॥
उत्पादितं दक्ष शुभं सर्वपापविमोचनम् ।
अस्य चीर्णस्य यत्सम्यक्फलं भवति पुष्कलम् ॥
तथास्तु सुमहाभाग मानसस्त्यज्यतां ज्वरः ॥ ११० ॥

ब्रह्मोवाच ।

एवमुक्त्वा तु देवेशः सपत्नीकः सहानुगः ।
अदर्शनमनुप्राप्तो दक्षस्यामिततेजसः ॥ १११ ॥
अवाप्य च तथा भागं यथोक्तं चोमया भवः ।
ज्वरं च सर्वधर्मज्ञो बहुधा व्यभजत्तदा ॥ ११२ ॥
शान्त्यर्थं सर्वभूतानां शृणुध्वमथ वै द्विजाः ।
शिखाभितापो नागानां पर्वतानां शिलाजतु ॥ ११३ ॥
अपां तु नीलिकां विद्यान्निर्मोको भुजगेषु च ।
खोरकः सौरभेयाणामूखरः पृथिवीतले ॥ ११४ ॥
शुनामपि च धर्मज्ञा दृष्टिप्रत्यवरोधनम् ।
रन्ध्रागतमथाश्वानां शिखोद्भेदश्च बर्हिणाम् ॥ ११५ ॥
नेत्ररागः कोकिलानां द्वेषः प्रोक्तो महात्मनाम् ।
जनानामपि भेदश्च सर्वेषामिति नः श्रुतम् ॥ ११६ ॥
शुकानामपि सर्वेषां हिक्किका प्रोच्यते ज्वरः ।
शार्दूलेष्वथ वै विप्राः श्रमो ज्वर इहोच्यते ॥ ११७ ॥
मानुषेषु च सर्वज्ञा ज्वरो नामैष कीर्तितः ।
मरणे जन्मनि तथा मध्ये चापि निवेशितः ॥ ११८ ॥

एतन्माहेश्वरं तेजो ज्वरो नाम सुदारुणः ।
नमस्यश्चैव मान्यश्च सर्वप्राणिभिरीश्वरः ॥ ११९ ॥
इमां ज्वरोत्पत्तिमदीनमानसः,
पठेत्सदा यः सुसमाहितो नरः ।
विमुक्तरोगः स नरो मुदायुतो,
लभेत कामांश्च यथामनीषितान् ॥ १२० ॥
दक्षप्रोक्तं स्तवं चापि कीर्तयेद्यः शृणोति वा ।
नाशुभं प्राप्नुयात्किंचिद्दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ १२१ ॥
यथा सर्वेषु देवेषु वरिष्ठो भगवान्भवः ।
तथा स्तवो वरिष्ठोऽयं स्तवानां दक्षनिर्मितः ॥ १२२ ॥
यशःस्वर्गसुरैश्वर्यवित्तादिजयकाङ्क्षिभिः ।
स्तोतव्यो भक्तिमास्थाय विद्याकामैश्च यत्नतः ॥ १२३ ॥
व्याधितो दुःखितो दीनो नरो ग्रस्तो भयादिभिः ।
राजकार्यनियुक्तो वा मुच्यते महतो भयात् ॥ १२४ ॥
अनेनैव च देहेन गणानां च महेश्वरात् ।
इह लोके सुखं प्राप्य गणराडुपजायते ॥ १२५ ॥
न यक्षा न पिशाचा वा न नागा न विनायकाः ।
कुर्युर्विघ्नं गृहे तस्य यत्र संस्तूयते भवः ॥ १२६ ॥
शृणुयाद्वा इदं नारी भक्त्याऽथ भवभाविता ।
पितृपक्षे भर्तृपक्षे पूज्या भवति चैव ह ॥ १२७ ॥
शृणुयाद्वा इदं सर्वं कीर्तयेद्वाऽप्यभीक्ष्णशः ।
तस्य सर्वाणि कार्याणि सिद्धिं गच्छन्त्यविघ्नतः ॥ १२८ ॥

मनसा चिन्तितं यच्च यच्च वाचाऽप्युदाहृतम् ।
सर्वं संपद्यते तस्य स्तवस्यास्यानुकीर्तनात् ॥ १२९ ॥
देवस्य सगुहस्याथ देव्या नंदीश्वरस्य च ।
बलिं विभज(भाग)तः कृत्वा दमेन नियमेन च ॥ १३० ॥
ततः प्रयुक्तो गृह्णीयान्नामान्याशु यथाक्रमम् ।
ईप्सिताल्ँलभतेऽप्यर्थान्कामान्भोगांश्च मानवः ॥ १३१ ॥
मृतश्च स्वर्गमाप्नोति स्त्रीसहस्रसमावृतः ।
सर्वकामसुयुक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ॥ १३२ ॥
पठन्दक्षकृतं स्तोत्रं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
मृतश्च गणसायुज्यं पूज्यमानः सुरासुरैः ॥ १३३ ॥
वृषेण विनियुक्तेन विमानेन विराजते ।
आभूतसंप्लवस्थायी रुद्रस्यानुचरो भवेत् ॥ १३४ ॥
इत्याह भगवान्व्यासः पराशरसुतः प्रभुः ।
नैतद्वेदयते कश्चिन्नैतच्छ्राव्यं च कस्यचित् ॥ १३५ ॥
श्रुत्वेमं परमं गुह्यं येऽपि स्युः पापयोनयः ।
वैश्याः स्त्रियश्च शूद्राश्च रुद्रलोकमवाप्नुयुः ॥ १३६ ॥
श्रावयेद्यश्च विप्रेभ्यः सदा पर्वसु पर्वसु ।
रुद्रलोकमवाप्नोति द्विजो वै नात्र संशयः ॥ १३७ ॥

इति श्रीमहापुराणे आदिब्राह्मे स्वयंभ्वृषिसंवादे दक्षस्तवनिरूपणं नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२८८३

अथैकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

एकाम्रकक्षेत्रमाहात्म्यकथनम्

लोमहर्षण उवाच ।

श्रुत्वैवं वै मुनिश्रेष्ठाः कथां पापप्रणाशिनीम् ।
रुद्रक्रोधोद्भवां पुण्यां व्यासस्य वदतो द्विजाः ॥ १ ॥
पार्वत्याश्च तथा रोषं क्रोधं शंभोश्च दुःसहम् ।
उत्पत्तिं वीरभद्रस्य भद्रकाल्याश्च संभवम् ॥ २ ॥
दक्षयज्ञविनाशं च वीर्यं शंभोस्तथाऽद्भुतम् ।
पुनः प्रसादं देवस्य दक्षस्य सुमहात्मनः ॥ ३ ॥
यज्ञभागं च रुद्रस्य दक्षस्य च फलं क्रतोः ।
दृष्ट्वा बभूवुः संप्रीता विस्मिताश्च पुनः पुनः ॥ ४ ॥
पप्रच्छुश्च पुनर्व्यासं कथाशेषं तथा द्विजाः ।
पृष्टः प्रोवाच तान्व्यासः क्षेत्रमेकाम्रकं पुनः ॥ ५ ॥

व्यास उवाच ।

ब्रह्मप्रोक्तां कथां पुण्यां श्रुत्वा तु ऋषिपुंगवाः ।
प्रशशंसुस्तदा हृष्टा रोमाञ्चिततनूरुहाः ॥ ६ ॥

ऋषय ऊचुः ।

अहो देवस्य माहात्म्यं त्वया शंभोः प्रकीर्तितम् ।
दक्षस्य च सुरश्रेष्ठ यज्ञविध्वंसनं तथा ॥ ७ ॥
एकाम्रकं क्षेत्रवरं वक्तुमर्हसि सांप्रतम् ।
श्रोतुमिच्छामहे ब्रह्मन्परं कौतूहलं हि नः ॥ ८ ॥

व्यास उवाच ।

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा लोकनाथश्चतुर्मुखः ।
प्रोवाच शंभोस्तत्क्षेत्रं भूतले दुष्कृतच्छदम् ॥ ९ ॥

ब्रह्मोवाच ।

शृणुध्वं मुनिशार्दूलाः प्रवक्ष्यामि समासतः ।
सर्वपापहरं पुण्यं क्षेत्रं परमदुर्लभम् ॥ १० ॥
लिङ्गकोटिसमायुक्तं वाराणसीसमं शुभम् ।
एकाम्रकेति विख्यातं तीर्थाष्टकसमन्वितम् ॥ ११ ॥
एकाम्रवृक्षस्तत्राऽऽसीत्पुरा कल्पे द्विजोत्तमाः ।
नाम्ना तस्यैव तत्क्षेत्रमेकाम्रकमिति श्रुतम् ॥ १२ ॥
हृष्टपुष्टजनाकीर्णं नरनारीसमन्वितम् ।
विद्वांसग(द्यावद्व)णभूयिष्ठं धनधान्यादिसंयुतम् ॥ १३ ॥
गृहगोपुरसंबाधं त्रिकचाद्वारभूषितम् ।
नानावणिक्समाकीर्णं नानारत्नोपशोभितम् ॥ १४ ॥
पुराट्टालकसंयुक्तं रथिभिः समलंकृतम् ।
राजहंसनिभैः शुभ्रैः प्रासादैरुपशोभितम् ॥ १५ ॥
मार्गगद्वारसंयुक्तं सितप्राकारशोभितम् ।
रक्षितं शस्त्रसंघैश्च परिखाभिरलंकृतम् ॥ १६ ॥
सितरक्तैस्तथा पीतैः कृष्णश्यामैश्च वर्णकैः ।
समीरणोद्धताभिश्च पताकाभिरलंकृतम् ॥ १७ ॥
नित्योत्सवप्रमुदितं नानावादित्रनिस्वनैः ।
वीणावेणुमृदङ्गैश्च क्षेपणीभिरलंकृतम् ॥ १८ ॥

देवतायतनैर्दिव्यैः प्राकारोद्यानमण्डितैः ।
पूजाविचित्ररचितैः सर्वत्र समलंकृतम् ॥ १९ ॥
स्त्रियः प्रमुदितास्तत्र दृश्यन्ते तनुमध्यमाः ।
हारैरलंकृतग्रीवाः पद्मपत्रायतेक्षणाः ॥ २० ॥
पीनोन्नतकुचाः श्यामाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः ।
स्थिरालकाः सुकपोलाः काञ्चीनूपुरनादिताः ॥ २१ ॥
सुकेश्यश्चारुजघनाः कर्णान्तायतलोचनाः ।
सर्वलक्षणसंपन्नाः सर्वाभरणभूषिताः ॥ २२ ॥
दिव्यवस्त्रधराः शुभ्राः काश्चित्काञ्चनसंनिभाः ।
हंसवारणगामिन्यः कुचभारावनामिताः ॥ २३ ॥
दिव्यगन्धानुलिप्ताङ्गाः कर्णाभरणभूषिताः ।
मदालसाश्च सुश्रोण्यो नित्यं प्रहसिताननाः ॥ २४ ॥
ईषद्विस्पष्टदशना बिम्बोष्ठा मधुरस्वराः ।
ताम्बूलरञ्जितमुखा विदग्धाः प्रियदर्शनाः ॥ २५ ॥
सुभगाः प्रियवादिन्यो नित्यं यौवनगर्विताः ।
दिव्यवस्त्रधराः सर्वाः सदा चारित्रमण्डिताः ॥ २६ ॥
क्रीडन्ति ताः सदा तत्र स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः ।
स्वे स्वे गृहे प्रमुदिता दिवा रात्रौ वराननाः ॥ २७ ॥
पुरुषास्तत्र दृश्यन्ते रूपयौवनगर्विताः ।
सर्वलक्षणसंपन्नाः सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ २८ ॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च मुनिसत्तमाः ।
स्वधर्मनिरतास्तत्र निवसन्ति सुधार्मिकाः ॥ २९ ॥

अन्याश्च तत्र तिष्ठन्ति वारमुख्याः सुलोचनाः ।
घृताचीमेनकातुल्यास्तथा समतिलोत्तमाः ॥ ३० ॥
उर्वशीसदृशाश्चैव विप्रचित्तिसमास्तथा ।
विश्वाचीसहजन्याभाः प्रम्लोचासदृशास्तथा ॥ ३१ ॥
सर्वास्ताः प्रियवादिन्यः सर्वा विहसिताननाः ।
कलाकौशलसंयुक्ताः सर्वास्ता गुणसंयुताः ॥ ३२ ॥
एवं पण्यस्त्रियस्तत्र नृत्यगीतविशारदाः ।
निवसन्ति मुनिश्रेष्ठाः सर्वस्त्रीगुणगर्विताः ॥ ३३ ॥
प्रेक्षणालापकुशलाः सुन्दर्यः प्रियदर्शनाः ।
न रूपहीना दुर्वृत्ता न परद्रोहकारिकाः ॥ ३४ ॥
यासां कटाक्षपातेन मोहं गच्छन्ति मानवाः ।
न तत्र निर्धनाः सन्ति न मूर्खा न परद्विषः ॥ ३५ ॥
न रोगिणो न मलिना न कदर्या न मायिनः ।
न रूपहीना दुर्वृत्ता न परद्रोहकारिणः ॥ ३६ ॥
तिष्ठन्ति मानवास्तत्र क्षेत्रे जगति विश्रुते ।
सर्वत्र सुखसंचारं सर्वसत्त्वसुखावहम् ॥ ३७ ॥
नानाजनसमाकीर्णं सर्वसस्यसमन्वितम् ।
कर्णिकारैश्च पनसैश्चम्पकैर्नागकेसरैः ॥ ३८ ॥
पाटलाशोकबकुलैः कपित्थैर्बहुलैर्धवैः ।
चूतनिम्बकदम्बैश्च तथाऽन्यैः पुष्पजातिभिः ॥ ३९ ॥
नीपकैर्धवखदिरैर्लताभिश्च विराजितम् ।
शालैस्तालैस्तमालैश्च नारिकेलैः शुभाञ्जनैः ॥ ४० ॥

अर्जुनैः सप्तपर्णैश्च कोविदारैः सपिप्पलैः ।
लकुचैः सरलैर्लोध्रैर्हिन्तालैर्देवदारुभिः ॥ ४१ ॥
पलाशैर्मुचुकुन्दैश्च पारिजातैः सकुब्जकैः ।
कदलीवनखण्डैश्च जम्बूपूगफलैस्तथा ॥ ४२ ॥
केतकीकरवीरैश्च अतिमुक्तैश्च किंशुकैः ।
मन्दारकुन्दपुष्पैश्च तथाऽन्यैः पुष्पजातिभिः ॥ ४३ ॥
नानापक्षिरुतैः सेव्यैरुद्यानैर्नन्दनोपमैः ।
फलभारानतैर्वृक्षैः सर्वर्तुकुसुमोत्करैः ॥ ४४ ॥
चकोरैः शतपत्रैश्च भृङ्गराजैश्च कोकिलैः ।
कलविङ्कैर्मयूरैश्च प्रियपुत्रैः शुकैस्तथा ॥ ४५ ॥
जीवंजीवकहारीतैश्चातकैर्वनवेष्टितैः ।
नानापक्षिगणैश्चान्यैः कूजद्भिर्मधुरस्वरैः ॥ ४६ ॥
दीर्घिकाभिस्तडागैश्च पुष्करिणीभिश्च वापिभिः ।
नानाजलाशयैश्चान्यैः पद्मिनीखण्डमण्डितैः ॥ ४७ ॥
कुमुदैः पुण्डरीकैश्च तथा नीलोत्पलैः शुभैः ।
कादम्बैश्चक्रवाकैश्च तथैव जलकुक्कुटैः ॥ ४८ ॥
कारण्डवैः प्लवैर्हंसैस्तथाऽन्यैर्जलचारिभिः ।
एवं नानाविधैर्वृक्षैः पुष्पैर्नानाविधैर्वरैः ॥ ४९ ॥
नानाजलाशयैः पुण्यैः शोभितं तत्समन्ततः ।
आस्ते तत्र स्वयं देवः कृत्तिवासा वृषध्वजः ॥ ५० ॥
हिताय सर्वलोकस्य भुक्तिमुक्तिप्रदः शिवः ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि सरितश्च सरांसि च ॥ ५१ ॥

पुष्करिण्यस्तडागानि वाप्यः कूपाश्च सागराः ।
तेभ्यः पूर्वं समाहृत्य जलबिन्दून्पृथक्पृथक् ॥ ५२ ॥
सर्वलोकहितार्थाय रुद्रः सर्वसुरैः सह ।
तीर्थं बिन्दुसरो नाम तस्मिन्क्षेत्रे द्विजोत्तमाः ॥ ५३ ॥
चकार ऋषिभिः सार्धं तेन बिन्दुसरः स्मृतम् ।
अष्टम्यां बहुले पक्षे मार्गशीर्षे द्विजोत्तमाः ॥ ५४ ॥
यस्तत्र यात्रां कुरुते विषुवे विजितेन्द्रियः ।
विधिवद्बिन्दुसरसि स्नात्वा श्रद्धासमन्वितः ॥ ५५ ॥
देवानृषीन्मनुष्यांश्च पितॄन्संतर्प्य वाग्यतः ।
तिलोदकेन विधिना नामगोत्रविधानवित् ॥ ५६ ॥
स्नात्वैवं विधिवत्तत्र सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।
ग्रहोपरागे विषुवे संक्रान्त्यामयने तथा ॥ ५७ ॥
युगादिषु षडशीत्यां तथाऽन्यत्र शुभे तिथौ ।
ये तत्र दानं विप्रेभ्यः प्रयच्छन्ति धनादिकम् ॥ ५८ ॥
अन्यतीर्थाच्छतगुणं फलं ते प्राप्नुवन्ति वै ।
पिण्डं ये संप्रयच्छन्ति पितृभ्यः सरसस्तटे ॥ ५९ ॥
पितॄणामक्षयां तृप्तिं ते कुर्वन्ति न संशयः ।
ततः शंभोर्गृहं गत्वा वाग्यतः संयतेन्द्रियः ॥ ६० ॥
प्रविश्य पूजयेच्छर्वं कृत्वा तं त्रिः प्रदक्षिणम् ।
घृतक्षीरादिभिः स्नानं कारयित्वा भवं शुचिः ॥ ६१ ॥
चन्दनेन सुगन्धेन विलिप्य कुङ्कुमेन च ।
ततः संपूजयेद्देवं चन्द्रमौलिमुमापतिम् ॥ ६२ ॥

पुष्पैर्नानाविधैर्मेध्यैर्बिल्वार्ककमलादिभिः ।
आगमोक्तेन मन्त्रेण वेदोक्तेन च शंकरम् ॥ ६३ ॥
अदीक्षितस्तु नाम्नैव मूलमन्त्रेण चार्चयेत् ।
एवं संपूज्य तं देवं गन्धपुष्पानुरागिभिः ॥ ६४ ॥
धूपदीपैश्च नैवेद्यैरुपहारैस्तथा स्तवैः ।
दण्डवत्प्रणिपातैश्च गीतैर्वाद्यैर्मनोहरैः ६५ ॥
नृत्यजप्यनमस्कारैर्जयशब्दैः प्रदक्षिणैः ।
एवं संपूज्य विधिवद्देवदेवमुमापतिम् ॥ ६६ ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तो रूपयौवनगर्वितः ।
कुलैकविंशमुद्धृत्य दिव्याभरणभूषितः ॥ ६७ ॥
सौवर्णेन विमानेन किङ्किणीजालमालिना ।
उपगीयमानो गन्धर्वैरप्सरोभिरलंकृतः ॥ ६८ ॥
उद्योतयन्दिशः सर्वाः शिवलोकं स गच्छति ।
भुक्त्वा तत्र सुखं विप्रा मनसः प्रीतिदायकम् ॥ ६९ ॥
तल्लोकवासिभिः सार्धं यावदाभूतसंप्लवम् ।
ततस्तस्मादिहाऽऽयातः पृथिव्यां पुण्यसंक्षये ॥ ७० ॥
जायते योगिनां गेहे चतुर्वेदी द्विजोत्तमाः ।
योगं पाशुपतं प्राप्य ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥ ७१ ॥
शयनोत्थापने चैव संक्रान्त्यामयने तथा ।
अशोकाख्यां तथाऽष्टम्यां पवित्रारोपणे तथा ॥ ७२ ॥
ये च पश्यन्ति तं देवं कृत्तिवाससमुत्तमम् ।
विमानेनार्कवर्णेन शिवलोकं व्रजन्ति ते ॥ ७३ ॥

सर्वकालेऽपि तं देवं ये पश्यन्ति सुमेधसः ।
तेऽपि पापविनिर्मुक्ताः शिवलोकं व्रजन्ति वै ॥ ७४ ॥
देवस्य पश्चिमे पूर्वे दक्षिणे चोत्तरे तथा ।
योजनत्रितयं साधं क्षेत्रं तद्भुक्तिमुक्तिदम् ॥ ७५ ॥
तस्मिन्क्षेत्रवरे लिङ्गं भास्करेश्वरसंज्ञितम् ।
पश्यन्ति ये तु तं देवं स्नात्वा कुण्डे महेश्वरम् ॥ ७६ ॥
आदित्येनार्चितं पूर्वं देवदेवं त्रिलोचनम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्ता विमानवरमास्थिताः ॥ ७७ ॥
उपगीयमाना गन्धर्वैः शिवलोकं व्रजन्ति ते ।
तिष्ठन्ति तत्र मुदिताः कल्पमेकं द्विजोत्तमाः ॥ ७८ ॥
भुक्त्वा तु विपुलान्भोगाञ्छिवलोके मनोरमाम् ।
पुण्यक्षयादिहाऽऽयाता जायन्ते प्रवरे कुले ॥ ७९ ॥
अथवा योगिनां गेहे वेदवेदाङ्गपारगाः ।
उत्पद्यन्ते द्विजवराः सर्वभूतहिते रताः ॥ ८० ॥
मोक्षशास्त्रार्थकुशलाः सर्वत्र समबुद्धयः ।
योगं शंभोर्वरं प्राप्य ततो मोक्षं व्रजन्ति ते ॥ ८१ ॥
तस्मिन्क्षेत्रवरे पुण्ये लिङ्गं यद्दृश्यते द्विजाः ।
पूज्यापूज्यं च सर्वत्र वने रथ्याऽन्तरेऽपि वा ॥ ८२ ॥
चतुष्पथे श्मशाने वा यत्र कुत्र च तिष्ठति ।
दृष्ट्वा तल्लिङ्गमव्यग्रः श्रद्धया सुसमाहितः ॥ ८३ ॥
स्नापयित्वा तु तं भक्त्या गन्धैः पुष्पैर्मनोहरैः ।
धूपैर्दीपैः सनैवेद्यैर्नमस्कारैस्तथा स्तवैः ॥ ८४ ॥

दण्डवत्प्रणिपातैश्च नृत्यगीतादिभिस्तथा ।
संपूज्यैवं विधानेन शिवलोकं व्रजेन्नरः ॥ ८५ ॥
नारी वा द्विजशार्दूलाः संपूज्य श्रद्धयाऽन्विता ।
पूर्वोक्तं फलमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥ ८६ ॥
कः शक्नोति गुणान्वक्तुं समग्रान्मुनिसत्तमाः ।
तस्य क्षेत्रवरस्याथ ऋते देवान्महेश्वरात् ॥ ८७ ॥
तस्मिन्क्षेत्रोत्तमे गत्वा श्रद्धयाऽश्रद्धयाऽपि वा ।
माधवादिषु मासेषु नरो वा यदिवाऽङ्गना ॥ ८८ ॥
यस्मिन्यस्मिंस्तिथौ विप्राः स्नात्वा बिन्दुसरोऽम्भसि ।
पश्येद्देवं विरूपाक्षं देवीं च वरदां शिवाम् ॥ ८९ ॥
गणं चण्डं कार्तिकेयं गणेशं वृषभं तथा ।
कल्पद्रुमं च सावित्रीं शिवलोकं स गच्छति ॥ ९० ॥
स्नात्वा च कापिले तीर्थे विधिवत्पापनाशने ।
प्राप्नोत्यभिमतान्कामाञ्छिवलोकं स गच्छति ॥ ९१ ॥
यः स्तम्भं तत्र विधिवत्करोति नियतेन्द्रियः ।
कुलैकविंशमुद्धृत्य शिवलोकं स गच्छति ॥ ९२ ॥
एकाम्रके शिवक्षेत्रे वाराणसीसमे शुभे ।
स्नानं करोति यस्तत्र मोक्षं स लभते ध्रुवम् ॥ ९३ ॥

इति श्रीमहापुराणे आदिब्राह्मे स्वयंभूऋषिसंवाद एकाम्रक्षेत्र-
माहात्म्यवर्णनं नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः —२९७६

———

अथ द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

उत्कलक्षेत्रवर्णनम्

ब्रह्मोवाच ।

विरजे विरजा माता ब्रह्माणी संप्रतिष्ठिता ।
यस्याः संदर्शनान्मर्त्यः पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥ १ ॥
सकृद्दृष्ट्वा तु तां देवीं भक्त्याऽऽपूज्य प्रणम्य च ।
नरः स्ववंशमुद्धृत्य मम लोकं स गच्छति ॥ २ ॥
अन्याश्च तत्र तिष्ठन्ति विरजे लोकमातरः ।
सर्वपापहरा देव्यो वरदा भक्तिवत्सलाः ॥ ३ ॥
आस्ते वैतरणी तत्र सर्वपापहरा नदी ।
यस्यां स्नात्वा नरश्रेष्ठः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४ ॥
आस्ते स्वयंभूस्तत्रैव क्रोडरूपी हरिः स्वयम् ।
दृष्ट्वा प्रणम्य तं भक्त्या परं विष्णुं व्रजन्ति ते ॥ ५ ॥
कापिले गोग्रहे सोमे तीर्थे चालाबुसंज्ञिते ।
मृत्युंजये क्रोडतीर्थे वासुके सिद्धकेश्वरे ॥ ६ ॥
तीर्थेष्वेतेषु मतिमान्विरजे संयतेन्द्रियः ।
गत्वाऽन्यतीर्थं विधिवत्स्नात्वा देवान्प्रणम्य च ॥ ७ ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तो विमानवरमास्थितः ।
उपगीयमानो गन्धर्वैर्मम लोके महीयते ॥ ८ ॥
विरजे यो मम क्षेत्रे पिण्डदानं करोति वै ।
स करोत्यक्षयां तृप्तिं पितॄणां नात्र संशयः ॥ ९ ॥

मम क्षेत्रे मुनिश्रेष्ठा विरजे ये कलेवरम् ।
परित्यजन्ति पुरुषास्ते मोक्षं प्राप्नुवन्ति वै ॥ १० ॥
स्नात्वा यः सागरे मर्त्यो दृष्ट्वा च कपिलं हरिम् ।
पश्येद्देवीं च वाराहीं स याति त्रिदशालयम् ॥ ११ ॥
सन्ति चान्यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
तत्काले तु मुनिश्रेष्ठा वेदितव्यानि तानि वै ॥ १२ ॥
समुद्रस्योत्तरे तीरे तस्मिन्देशे द्विजोत्तमाः ।
आस्ते गुह्यं परं क्षेत्रं मुक्तिदं पापनाशनम् ॥ १३ ॥
सर्वत्र वालुकाकीर्णं पवित्रं सर्वकामदम् ।
दशयोजनविस्तीर्णं क्षेत्रं परमदुर्लभम् ॥ १४ ॥
अशोकार्जुनपुंनागैर्वकुलैः सरलद्रुमैः ।
पनसैर्नारिकेलैश्च शालैस्तालैः कपित्थकैः ॥ १५ ॥
चम्पकैःकर्णिकारैश्च चूतबिल्वैः सपाटलैः ।
कदम्बैः कोविदारैश्च लकुचैर्नागकेसरैः ॥ १६ ॥
प्राचीनामलकैर्लोध्रैर्नारङ्गैर्धवखादिरैः ।
सर्जभूर्जाश्वकर्णैश्च तमालैर्देवदारुभिः ॥ १७ ॥
मन्दारैः पारिजातैश्च न्यग्रोधागुरुचन्दनैः ।
खर्जूराम्रातकैः सिद्धैर्मुचुकुन्दैः सकिंशुकैः ॥ १८ ॥
अश्वत्थैः सप्तपर्णैश्च मधुधारशुभाञ्जनैः ।
शिंशपामलकैर्नीपैर्निम्बतिन्दुबिभीतकैः ॥ १९ ॥
सर्वर्तुफलगन्धाढ्यैः सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वलैः ।
मनोह्लादकरैः शुभ्रैर्नानाविहगनादितैः ॥ २० ॥

श्रोत्ररम्यैः सुमधुरैर्बलनिर्मदनेरितैः ।
मनसः प्रीतिजनकैः शब्दैः खगमुखेरितैः ॥ २१ ॥
चकोरैः शतपत्रैश्च भृङ्गराजैस्तथा शुकैः ।
कोकिलैः कलविङ्कैश्च हारीतैर्जीवजीवकैः ॥ २२ ॥
प्रियपुत्रैश्चातकैश्च तथाऽन्यैर्मधुरस्वरैः ।
श्रोत्ररम्यैः प्रियकरैः कूजद्भिश्चार्वधिष्ठितैः ॥ २३ ॥
केतकीवनखण्डैश्च अतिमुक्तैः सकुब्जकैः ।
मालतीकुन्दबाणैश्च करवीरैः सितेतरैः ॥ २४ ॥
जम्बीरकरुणाङ्कोलैर्दाडिमैर्बीजपूरकैः ।
मातुलुङ्गैः पूगफलैर्हिन्तालैः कदलीवनैः ॥ २५ ॥
अन्यैश्च विविधैर्वृक्षैः पुष्पैश्चान्यैर्मनोहरैः ।
लतावितानगुल्मैश्च विविधैश्च जलाशयैः ॥ २६ ॥
दीर्घिकाभिस्तडागैश्च पुष्करिणीभिश्च वापिभिः ।
नानाजलाशयैः पुण्यैः पद्मिनीखण्डमण्डितैः ॥ २७ ॥
सरांसि च मनोज्ञानि प्रसन्नसलिलानि च ।
कुमुदैः पुण्डरीकैश्च तथा नीलोत्पलैः शुभैः ॥ २८ ॥
कह्लारैः कमलैश्चापि आचितानि समन्ततः ।
कादम्बैश्चक्रवाकैश्च तथैव जलकुक्कुटैः ॥ २९ ॥
कारण्डवैः प्लवैर्हंसैः कूर्मैर्मत्स्यैश्च मद्गुभिः ।
दात्यूहसारसाकीर्णैः कोयष्टिबकशोभितैः ॥ ३० ॥
एतैश्चान्यैश्च कूजद्भिः समन्ताज्जलचारिभिः ।
खगैर्जलचरैश्चान्यैः कुसुमैश्च जलोद्भवैः ॥ ३१ ॥

एवं नानाविधैर्वृक्षैः पुष्पैः स्थलजलोद्भवैः ।
ब्रह्मचारिगृहस्थैश्च वानप्रस्थैश्च भिक्षुभिः ॥ ३२ ॥
स्वधर्मनिरतैर्वर्णैस्तथाऽन्यैः समलंकृतम् ।
हृष्टपुष्टजनाकीर्णं नरनारीसमाकुलम् ॥ ३३ ॥
अशेषविद्यानिलयं सर्वधर्मगुणाकरम् ।
एवं सर्वगुणोपेतं क्षेत्रं परमदुर्लभम् ॥ ३४ ॥
आस्ते तत्र मुनिश्रेष्ठा विख्यातः पुरुषोत्तमः ।
यावदुत्कलमर्यादा दिक्क्रमेण प्रकाशिता ॥ ३५ ॥
तावत्कृष्णप्रसादेन देशः पुण्यतमो हि सः ।
यत्र तिष्ठति विश्वात्मा देशे स पुरुषोत्तमः ॥ ३६ ॥
जगद्व्यापी जगन्नाथस्तत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
अहं रुद्रश्च शक्रश्च देवश्चाग्निपुरोगमाः ॥ ३७ ॥
निवसामो मुनिश्रेष्ठास्तस्मिन्देशे सदा वयम् ।
गन्धर्वाप्सरसः सर्वाः पितरो देवमानुषाः ॥ ३८ ॥
यक्षा विद्याधराः सिद्धा मुनयः संशितव्रताः ।
ऋषयो वालखिल्याश्च कश्यपाद्या प्रजेश्वराः ॥ ३९ ॥
सुपर्णाः किंनरा नागास्तथाऽन्ये स्वर्गवासिनः ।
साङ्गाश्च चतुरो वेदाः शास्त्राणि विविधानि च ॥ ४० ॥
इतिहासपुराणानि यज्ञाश्चवरदक्षिणाः ।
नद्यश्च विविधाः पुण्यास्तीर्थान्यायतनानि च ॥ ४१ ॥
सागराश्च तथा शैलास्तस्मिन्देशे व्यवस्थिताः ।
एवं पुण्यतमे देशे देवर्षिपितृसेविते ॥ ४२ ॥

सर्वोपभोगसहिते वासः कस्य न रोचते ।
श्रेष्ठत्वं कस्य देशस्य किं चान्यदधिकं ततः ॥ ४३ ॥
आस्ते यत्र स्वयं देवो मुक्तिदः पुरुषोत्तमः ।
धन्यास्ते विबुधप्रख्या ये वसन्त्युत्कले नराः ॥ ४४ ॥
तीर्थराजजले स्नात्वा पश्यन्ति पुरुषोत्तमे ।
स्वर्गे वसन्ति ते मर्त्या न ते यान्ति यमालये ॥ ४५ ॥
ये वसन्त्युत्कले क्षेत्रे पुण्ये श्रीपुरुषोत्तमे ।
सफलं जीवितं तेषामुत्कलानां सुमेधसाम् ॥ ४६ ॥
ये पश्यन्ति सुरश्रेष्ठं प्रसन्नायतलोचनम् ।
चारुभ्रूकेशमुकुटं चारुकर्णावतंसकम् ॥ ४७ ॥
चारुस्मितं चारुदन्तं चारुकुण्डलमण्डितम् ।
सुनासं सुकपोलं च सुललाटं सुलक्षणम् ॥ ४८ ॥
त्रैलोक्यानन्दजननं कृष्णस्य मुखपङ्कजम् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमहापुराणे आदिब्राह्मे स्वयंभुऋषिसंवाद उत्कल-
क्षेत्रवर्णनं नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३०२४

——

अथ त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अवन्तिकावर्णनम्

ब्रह्मोवाच ।

पुरा कृतयुगे विप्राः शक्रतुल्यपराक्रमः ।
बभूव नृपतिः श्रीमानिन्द्रद्युम्न इति श्रुतः ॥ १ ॥
सत्यवादी शुचिर्दक्षः सर्वशास्त्रविशारदः ।
रूपवान्सुभगः शूरो दाता भोक्ता प्रियंवदः ॥ २ ॥
यष्टा समस्तयज्ञानां ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ।
धनुर्वेदे च वेदे च शास्त्रे च निपुणः कृती ॥ ३ ॥
वल्लभो नरनारीणां पौर्णमास्यां यथा शशी ।
आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः शत्रुसंघभयंकरः ॥ ४ ॥
वैष्णवः सत्त्वसंपन्नो जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।
अध्येता योगसांख्यानां मुमुक्षुर्धर्मतत्परः ॥ ५ ॥
एवं स पालयन्पृथ्वीं राजा सर्वगुणाकरः ।
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना हरेराराधनं प्रति ॥ ६ ॥
कथमाराधयिष्यामि देवदेवं जनार्दनम् ।
कस्मिन्क्षेत्रेऽथवा तीर्थे नदीतीरे तथाऽऽश्रमे ॥ ७ ॥
एवं चिन्तापरः सोऽथ निरीक्ष्य मनसा महीम् ।
आलोक्य सर्वतीर्थानि क्षेत्राण्यथ पुराण्यपि ॥ ८ ॥
तानि सर्वाणि संत्यज्य जगामाऽऽयतनं पुनः ।
विख्यातं परमं क्षेत्रं मुक्तिदं पुरुषोत्तमम् ॥ ९ ॥

स गत्वा तत्क्षेत्रवरं समृद्धबलवाहनः ।
अयजच्चाश्वमेधेन विधिवद्भूरिदक्षिणः ॥ १० ॥
कारयित्वा महोत्सेधं प्रासादं चैव विश्रुतम् ।
तत्र संकर्षणं कृष्णं सुभद्रां स्थाप्य वीर्यवान् ॥ ११ ॥
पञ्चतीर्थं च विधिवत्कृत्वा तत्र महीपतिः ।
स्नानं दानं तपो होमं देवताप्रेक्षणं तथा ॥ १२ ॥
भक्त्या चाऽऽराध्य विधिवत्प्रत्यहं पुरुषोत्तमम् ।
प्रसादाद्देवदेवस्य ततोमोक्षमवाप्तवान् ॥ १३ ॥
मार्कण्डेयं च कृष्णं च दृष्ट्वा रामं च भो द्विजाः ।
सागरे चेन्द्रद्युम्नाख्ये स्नात्वा मोक्षं लभेद्ध्रुवम् ॥ १४ ॥

मुनय ऊचुः ।

कस्मात्स नृपतिः पूर्वमिन्द्रद्युम्नो जगत्पतिः ।
जगाम परमं क्षेत्रं मुक्तिदं पुरुषोत्तमम् ॥ १५ ॥
गत्वा तत्र सुरश्रेष्ठ कथं स नृपसत्तमः ।
वाजिमेधेन विधिवदिष्टवान्पुरुषोत्तमम् ॥ १६ ॥
कथं स सर्वफलदे क्षेत्रे परमदुर्लभे ।
प्रासादं कारयामास चेष्टं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ १७ ॥
कथं स कृष्णं रामं च सुभद्रां च प्रजापते ।
निर्ममे राजशार्दूलः क्षेत्रं रक्षितवान्कथम् ॥ १८ ॥
कथं तत्र महीपालः प्रासादे भुवनोत्तमे ।
स्थापयामास मतिमान्कृष्णादींस्त्रिदशार्चितान् ॥ १९ ॥

एतत्सर्वं सुरश्रेष्ठ विस्तरेण यथातथम् ।
वक्तुमर्हस्यशेषेण चरितं तस्य धीमतः ॥ २० ॥
न तृप्तिमधिगच्छामस्तव वाक्यामृतेन वै ।
श्रोतुमिच्छामहे ब्रह्मन्परं कौतूहलं हि नः ॥ २१ ॥

ब्रह्मोवाच ।

साधु साधु द्विजश्रेष्ठा यत्पृच्छध्वं पुरातनम् ।
सर्वपापहरं पुण्यं भुक्तिमुक्तिप्रदं शुभम् ॥ २२ ॥
वक्ष्यामि तस्य चरितं यथावृत्तं कृते युगे ।
शृणुध्वं मुनिशार्दूलाः प्रयताः संयतेन्द्रियाः ॥ २३ ॥
अवन्ती नाम नगरी मालवे भुवि विश्रुता ।
बभूव तस्य नृपतेः पृथिवी ककुदोपमा ॥ २४ ॥
हृष्टपुष्टजनाकीर्णा दृढप्राकारतोरणा ।
दृढयन्त्रार्गलद्वारा परिखाभिरलंकृता ॥ २५ ॥
नानावणिक्समाकीर्णा नानाभाण्डसुविक्रिया ।
रथ्यापणवती रम्या सुविभक्तचतुष्पथा ॥ २६ ॥
गृहगोपुरसंबाधा वीथीभिः समलंकृता ।
राजहंसनिभैः शुभ्रैश्चित्रग्रीवैर्मनोहरैः ॥ २७ ॥
अनेकशतसाहस्रैः प्रासादैः समलंकृता ।
यज्ञोत्सवप्रमुदिता गीतवादित्रनिस्वना ॥ २८ ॥
नानावर्णपताकाभिर्ध्वजैश्च समलंकृता ।
हस्त्यश्वरथसंकीर्णा पदातिगणसंकुला ॥ २९ ॥

नानायोधसमाकीर्णा नानाजनपदैर्युता ।
ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्चैव द्विजातिभिः ॥ ३० ॥
समृद्धा सा मुनिश्रेष्ठा विद्वद्भिः समलंकृता ।
न तत्र मलिनाः सन्ति न मूर्खा नापि निर्धनाः ॥ ३१ ॥
न रोगिणो न हीनाङ्गा न द्यूतव्यसनान्विताः ।
सदा हृष्टाः सुमनसो दृश्यन्ते पुरुषाः स्त्रियः ॥ ३२ ॥
क्रीडन्ति स्म दिवा रात्रौ हृष्टास्तत्र पृथक्पृथक् ।
सुवेषाः पुरुषास्तत्र दृश्यन्ते मृष्टकुण्डलाः ॥ ३३ ॥
सुरूपाः सुगुणाश्चैव दिव्यालंकारभूषिताः ।
कामदेवप्रतीकाशाः सर्वलक्षणलक्षिताः ॥ ३४ ॥
सुकेशाः सुकपोलाश्च सुमुखाः श्मश्रुधारिणः ।
ज्ञातारः सर्वशास्त्राणां भेत्तारः शत्रुवाहिनीम् ॥ ३५ ॥
दातारः सर्वरत्नानां भोक्तारः सर्वसंपदाम् ।
स्त्रियस्तत्र मुनिश्रेष्ठा दृश्यन्ते सुमनोहराः ॥ ३६ ॥
हंसवारणगामिन्यः प्रफुल्लाम्भोजलोचनाः ।
सुमध्यमाः सुजघनाः पीनोन्नतपयोधराः ॥ ३७ ॥
सुकेशाश्चारुवदनाः सुकपोलाः स्थिरालकाः ।
हावभावानतग्रीवाः कर्णाभरणभूषिताः ॥ ३८ ॥
बिम्बोष्ठ्यो रञ्जितमुखास्ताम्बूलेन विराजिताः ।
सुवर्णाभरणोपेताः सर्वालंकारभूषिताः ॥ ३९ ॥
श्यामावदाताः सुश्रोण्यः काञ्चीनूपुरनादिताः ।
दिव्यमाल्याम्बरधरा दिव्यगन्धानुलेपनाः ॥ ४० ॥

विदग्धाः सुभगाः कान्ताश्चार्वङ्ग्यः प्रियदर्शनाः ।
रूपलावण्यसंयुक्ताः सर्वाः प्रहसिताननाः ॥ ४१ ॥
क्रीडन्त्यश्च मदोन्मत्ताः सभासु चत्वरेषु च ।
गीतावाद्यकथालापै रमयन्त्यश्च ताः स्त्रियः ॥ ४२ ॥
वारमुख्याश्च दृश्यन्ते नृत्यगीतविशारदाः ।
प्रेक्षणालापकुशलाः सर्वयोषिद्गुणान्विताः ॥ ४३ ॥
अन्याश्च तत्र दृश्यन्ते गुणाचार्याः कुलस्त्रियः ।
पतिव्रताश्च सुभगा गुणैः सर्वैरलंकृताः ॥ ४४ ॥
वनैश्चोपवनैः पुण्यैरुद्यानैश्च मनोरमैः ।
देवतायतनैर्दिव्यैर्नानाकुसुमशोभितैः ॥ ४५ ॥
शालैस्तालैस्तमालैश्च वकुलैर्नागकेसरैः ।
पिप्पलैः कर्णिकारैश्च चन्दनागुरुचम्पकैः ॥ ४६ ॥
पुंनागैर्नारिकेरैश्च पनसैः सरलद्रुमैः ।
नारङ्गैर्लकुचैर्लोध्रैः सप्तपर्णैः शुभाञ्जनैः ॥ ४७ ॥
चूतबिल्वकदम्बैश्च शिंशपैर्धवखादिरैः ।
पाटलाशोकतगरैः करवीरैः सितेतरैः ॥ ४८ ॥
पीतार्जुनकभल्लातैः सिद्धैराम्रातकैस्तथा ।
न्यग्रोधाश्वत्थकाश्मर्यैः पलाशैर्देवदारुभिः ॥ ४९ ॥
मन्दारैः पारिजातैश्च तिन्तिडीकविभीतकैः ।
प्राचीनामलकैः प्लक्षैर्जम्बूशिरीषपादपैः ॥ ५० ॥
कालेयैः काञ्चनारैश्च मधुजम्बीरतिन्दुकैः ।
खर्जूरागस्त्यबकुलैः शाखोटकहरीतकैः ॥ ५१ ॥

कङ्कोलैर्मुचुकुन्दैश्च हिन्तालैर्बीजपूरकैः ।
केतकीवनखण्डैश्च अतिमुक्तैः सकुब्जकैः ॥ ५२ ॥
मल्लिकाकुन्दबाणैश्च कदलीखण्डमण्डितैः ।
मातुलुङ्गैः पूगफलैः करुणैः सिन्धुवारकैः ॥ ५३ ॥
बहुवारैः कोविदारैर्बदरैः सकरञ्जकैः ।
अन्यैश्च विविधैः पुष्पवृक्षैश्चान्यैर्मनोहरैः ॥ ५४ ॥
लतागुल्मैर्वितानैश्च उद्यानैर्नन्दनोपमैः ।
सदा कुसुमगन्धाढ्यैः सदा फलभरानतैः ॥ ५५ ॥
नानापक्षिरुतै रम्यैर्नानामृगगणावृतैः ।
चकोरैः शतपत्रैश्च भृङ्गारैः प्रियपुत्रकैः ॥ ५६ ॥
कलविङ्कैर्मयूरैश्च शुकैः कोकिलकैस्तथा ।
कपोतैः खञ्जरीटैश्च श्येनैः पारावतैस्तथा ॥ ५७ ॥
खगैश्चान्यैर्बहुविधैः श्रोत्ररम्यैर्मनोरमैः ।
सरितः पुष्करिण्यश्च सरांसि सुबहूनि च ॥ ५८ ॥
अन्यैर्जलाशयैः पुण्यैः कुमुदोत्पलमण्डितैः ।
पद्मैः सितेतरैः शुभ्रैः कह्लारैश्च सुगन्धिभिः ॥ ५९ ॥
अन्यैर्बहुविधैः पुष्पैर्जलजैः सुमनोहरैः ।
गन्धामोदकरैर्दिव्यैः सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वलैः ॥ ६० ॥
हंसकारण्डवाकीर्णैश्चक्रवाकोपशोभितैः ।
सारसैश्च बलाकैश्च कूर्मैर्मत्स्यैः सनक्रकैः ॥ ६१ ॥
जलपादैः कदम्बैश्च प्लवैश्च जलकुक्कुटैः ।
खगैर्जलचरैश्चान्यैर्नानारवविभूषितैः ॥ ६२ ॥

नानावर्णैः सदा हृष्टैरश्रितानि समन्ततः ।
एवं नानाविधैः पुष्पैर्विविधैश्च जलाशयैः ॥ ६३ ॥
विविधैः पादपैः पुण्यैरुद्यानैर्विविधैस्तथा ।
जलस्थलचरैश्चैव विहगैश्चाधिष्ठितैः ॥ ६४ ॥
देवतायतनैर्दिव्यैः शोभिता सा महापुरी ।
तत्राऽऽस्ते भगवान्देवस्त्रिपुरारिस्त्रिलोचनः ॥ ६५ ॥
महाकालेति विख्यातः सर्वकामप्रदः शिवः ।
शिवकुण्डे नरः स्नात्वा विधिवत्पापनाशने ॥ ६६ ॥
देवान्पितॄनृषींश्चैव संतर्प्य विधिवद्बुधः ।
गत्वा शिवालयं पश्चात्कृत्वा तं त्रिः प्रदक्षिणम् ॥ ६७ ॥
प्रविश्य संयतो भूत्वा धौतवासा जितेन्द्रियः ।
स्नानैः पुष्पैस्तथा गन्धैर्धूपैर्दीपैश्च भक्तितः ॥ ६८ ॥
नैवेद्यैरुपहारैश्च गीतवाद्यैः प्रदक्षिणैः ।
दण्डवत्प्रणिपातैश्च नृत्यैः स्तोत्रैश्च शंकरम् ॥ ६९ ॥
संपूज्य विधिवद्भक्त्या महाकालं सकृच्छिवम् ।
अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ७० ॥
पापैः सर्वैर्विनिर्मुक्तो विमानैः सर्वकामिकैः ।
आरुह्य त्रिदिवं याति यत्र शंभोर्निकेतनम् ॥ ७१ ॥
दिव्यरूपधरः श्रीमान्दिव्यालंकारभूषितः ।
भुङ्क्ते तत्र वरान्भोगान्यावदाभूतसंप्लवम् ॥ ७२ ॥
शिवलोके मुनिश्रेष्ठा जरामरणवर्जितः ।
पुण्यक्षयादिहाऽऽयातः प्रवरे ब्राह्मणे कुले ॥ ७३ ॥

चतुर्वेदी भवेद्विप्रः सर्वशास्त्रविशारदः ।
योगं पाशुपतं प्राप्य ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥ ७४ ॥
आस्ते तत्र नदी पुण्या शिप्रा नामेति विश्रुता ।
तस्यां स्नातस्तु विधिवत्संतर्प्य पितृदेवताः ॥ ७५ ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तो विमानवरमास्थितः ।
भुङ्क्ते बहुविधान्भोगान्स्वर्गलोके नरोत्तमः ॥ ७६ ॥
आस्ते तत्रैव भगवान्देवदेवो जनार्दनः ।
गोविन्दस्वामिनामाऽसौ भुक्तिमुक्तिप्रदो हरिः ॥ ७७ ॥
तं दृष्ट्वा मुक्तिमाप्नोति त्रिसप्तकुलसंयुतः ।
विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ॥ ७८ ॥
सर्वकामसमृद्धेन कामगेनास्थिरेण च ।
उपगीयमानो गन्धर्वैर्विष्णुलोके महीयते ॥ ७९ ॥
भुङ्क्ते च विविधान्कामान्निरातङ्को गतज्वरः ।
आभूतसंप्लवं यावत्सुरूपः सुभगः सुखी ॥ ८० ॥
कालेनाऽऽगत्य मतिमान्ब्राह्मणः स्यान्महीतले ।
प्रवरे योगिनां गेहे वेदशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ ८१ ॥
वैष्णवं योगमास्थाय ततो मोक्षमवाप्नुयात् ।
विक्रमस्वामिनामानं विष्णुं तत्रैव भो द्विजाः ॥ ८२ ॥
दृष्ट्वा नरो वा नारी वा फलं पूर्वोदितं लभेत् ।
अन्येऽपि तत्र तिष्ठन्ति देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ ८३ ॥
मातरश्च मुनिश्रेष्ठाः सर्वकामफलप्रदाः ।
दृष्ट्वा तान्विधिवद्भक्त्या संपूज्य प्रणिपत्य च ॥ ८४ ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तो नरो याति त्रिविष्टपम् ।
एवं सा नगरी रम्या राजसिंहेन पालिता ॥ ८५ ॥
नित्योत्सवप्रमुदिता यथेन्द्रस्यामरावती ।
पुराष्टादशसंयुक्ता सुविस्तीर्णचतुष्पथा ॥ ८६ ॥
धनुर्ज्याघोषनिनदा सिद्धसंगमभूषिता ।
विद्यावद्गणभूयिष्ठा वेदनिर्घोषनादिता ॥ ८७ ॥
इतिहासपुराणानि शास्त्राणि विविधानि च ।
काव्यालापकथाश्चैव श्रूयन्तेऽहर्निशं द्विजाः ॥ ८८ ॥
एवं मया गुणाढ्या सा तदु(सोज्ज)यिनी समुदाहृता ।
यस्यां राजाऽभवत्पूर्वमिन्द्रद्युम्नो महामतिः ॥ ८९ ॥

इति श्रीमहापुराणे आदिब्राह्मे स्वयंभुऋषिसंवादेऽवन्तिका-
वर्णनं नाम त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥
आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३११३

अथ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

इन्द्रद्युम्नस्यदक्षिणोदधितटगमनम्

ब्रह्मोवाच ।

तस्यां स नृपतिः पूर्वं कुर्वन्राज्यमनुत्तमम् ।
पालयामास मतिमान्प्रजाः पुत्रानिवौरसान् ॥ १ ॥
सत्यवादी महाप्राज्ञः शूरः सर्वगुणाकरः ।
मतिमान्धर्मसंपन्नः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ २ ॥

सत्यवाक्शीलवान्दान्तः श्रीमान्परपुरंजयः ।
आदित्य इव तेजोभी रूपैराश्विनयोरिव ॥ ३ ॥
वर्धमानसुराश्चर्यः शक्रतुल्यपराक्रमः ।
शारदेन्दुरिवाऽऽभाति लक्षणैः समलंकृतः ॥ ४ ॥
आहर्ता सर्वयज्ञानां हयमेधादिकृत्तथा ।
दानैर्यज्ञैस्तपोभिश्च तत्तुल्यो नास्ति भूपतिः ॥ ५ ॥
सुवर्णमणिमुक्तानां गजाश्वानां च भूपतिः ।
प्रददौ विप्रमुख्येभ्यो यागे यागे महाधनम् ॥ ६ ॥
हस्त्यश्वरथमुख्यानां कम्बलाजिनवाससाम् ।
रत्नानां धनधान्यानामन्तस्तस्य न विद्यते ॥ ७ ॥
एवं सर्वधनैर्युक्तो गुणैः सर्वैरलंकृतः ।
सर्वकामसमृद्धात्मा कुर्वन्राज्यमकण्टकम् ॥ ८ ॥
तस्येयं मतिरुत्पन्ना सर्वयोगेश्वरं हरिम् ।
कथमाराधयिष्यामि भुक्तिमुक्तिप्रदं प्रभुम् ।
विचार्य सर्वशास्त्राणि तन्त्राण्यागमविस्तरम् ।
इतिहासपुराणानि वेदाङ्गानि च सर्वशः ॥ १० ॥
धर्मशास्त्राणि सर्वाणि नियमानृषिभाषितान् ।
वेदाङ्गानि च शास्त्राणि विद्यास्थानानि यानि च ॥ ११ ॥
गुरुं संसेव्य यत्नेन ब्राह्मणान्वेदपारगान् ।
आधाय परमां काष्ठां कृतकृत्योऽभवत्तदा ॥ १२ ॥
संप्राप्य परमं तत्त्वं वासुदेवाख्यमव्ययम् ।
भ्रान्तिज्ञानादतोऽतस्तु मुमुक्षुः संयतेन्द्रियः ॥ १३ ॥

कथमाराधयिष्यामि देवदेवं सनातनम् ।
पीतवस्त्रं चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ १४ ॥
वनमालावृतोरस्कं पद्मपत्रायतेक्षणम् ।
श्रीवत्सोरःसमायुक्तं मुकुटाङ्गदशोभितम् ॥ १५ ॥
स्वपुरात्स तु निष्क्रान्त उज्जयिन्याः प्रजापतिः ।
बलेन महता युक्तः सभृत्यः सपुरोहितः ॥ १६ ॥
अनुजग्मुस्तु तं सर्वे रथिनः शस्त्रपाणयः ।
रथैर्विमानसंकाशैः पताकाध्वजसेवितैः ॥ १७ ॥
सादिनश्च तथा सर्व प्रासतोमरपाणयः ।
अश्वैः पवनसंकाशैरनुजग्मुस्तु तं नृपम् ॥ १८ ॥
हिमवत्संभवैर्मत्तैर्वारणैः पर्वतोपमैः ।
ईषादन्तैः सदा मत्तैः प्रचण्डैः षष्टिहायनैः ॥ १९ ॥
हेमकक्षैः सपताकैर्घण्टारवविभूषितैः ।
अनुजग्मुश्च तं सर्वे गजयुद्धविशारदाः ॥ २० ॥
असंख्येयाश्च पादाता धनुष्प्रासासिपाणयः ।
दिव्यमाल्याम्बधरा दिव्यगन्धानुलेपनाः ॥ २१ ॥
अनुजग्मुश्च तं सर्वे युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
सर्वास्त्रकुशलाः शूराः सदा सङ्ग्रामलालसाः ॥ २२ ॥
अन्तःपुरनिवासिन्यः स्त्रियः सर्वाः स्वलंकृताः ।
बिम्बोष्ठचारुदशनाः सर्वाभरणभूषिताः ॥ २३ ॥
दिव्यवस्त्रधराः सर्वा दिव्यमाल्यविभूषिताः ।
दिव्यगन्धानुलिप्ताङ्गाः शरच्चन्द्रनिभाननाः ॥ २४ ॥

सुमध्यमाश्चारुवेषाश्चारुकर्णालकाञ्चिताः ।
ताम्बूलरञ्जितमुखा रश्मिमिश्च सुरञ्जिताः ॥ २५ ॥
यानैरुच्चावचैः शुभ्रैर्मणिकाञ्चनभूषितैः ।
उपगीयमानास्ताः सर्वा गायनैः स्तुतिपाठकैः ॥ २६ ॥
वेष्टिताः शस्त्रहस्तैश्च पद्मपत्रायतेक्षणाः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या अनुजग्मुश्च तं नृपम् ॥ २७ ॥
वणिग्ग्रामगणाः सर्वे नानापुरनिवासिनः ।
धनै रत्नैः सुवर्णैश्च सदाराः सपरिच्छदाः ॥ २८ ॥
अस्त्रविक्रयकाश्चैव ताम्बूलपण्यजीविनः ।
तृणविक्रयकाश्चैव काष्ठविक्रयकारकाः ॥ २९ ॥
रङ्गोपजीविनः सर्वे मांसविक्रयिणस्तथा ।
तैलविक्रयकाश्चैव वस्त्रविक्रयकास्तथा ॥ ३० ॥
फलविक्रयिणश्चैव पत्रविक्रयिणस्तथा ।
तथा जवसहाराश्च रजकाश्च सहस्रशः ॥ ३१ ॥
गोपाला नापिताश्चैव तथाऽन्ये वस्त्रसूचकाः ।
मेषपालाश्चाजपाला मृगपालाश्च हंसकाः ॥ ३२ ॥
धान्यविक्रयिणश्चैव सक्तुविक्रयिणश्च ये ।
गुडविक्रयिकाश्चैव तथा लवणजीविनः ॥ ३३ ॥
गायना नर्तकाश्चैव तथा मङ्गलपाठकाः ।
शैलूषाः कथकाश्चैव पुराणार्थविशारदाः ॥ ३४ ॥
कवयः काव्यकर्तारो नानाकाव्यविशारदाः ।
विषघ्ना गारुडाश्चैव नानारत्नपरीक्षकाः ॥ ३५ ॥

व्योकारास्ताम्रकाराश्च कांस्यकाराश्च रूठकाः ।
कौषकाराश्चित्रकाराः कुन्दकाराश्च पावकाः ॥ ३६ ॥
दण्डकाराश्चासिकाराः सुराधूतोपजीविनः ।
मल्ला दूताश्च कायस्था ये चान्ये कर्मकारिणः ॥ ३७ ॥
तन्तुवाया रूपकारा वार्तिकास्तैलपाठकाः ।
लावजीवास्तैत्तिरिका मृगपक्ष्युपजीविनः ॥ ३८ ॥
गजवैद्याश्च वैद्याश्च नरवैद्याश्च ये नराः ।
वृक्षवैद्याश्च गोवैद्या ये चान्ये छेददाहकाः ॥ ३९ ॥
एते नागरकाः सर्वे ये चान्ये नानुकीर्तिताः ।
अनुजग्मुस्तु राजानं समस्तपुरवासिनः ॥ ४० ॥
यथा व्रजन्तं पितरं ग्रामान्तरं समुत्सुकाः ।
अनुयान्ति यथा पुत्रास्तथा तं तेऽपि नागराः ॥ ४१ ॥
एवं स नृपतिः श्रीमान्वृतः सर्वैर्महाजनैः ।
हस्त्यश्वरथपादातैर्जगाम च शनैः शनैः ॥ ४२ ॥
एवं गत्वा स नृपतिर्दक्षिणस्योदधेस्तटम् ।
सर्वैस्तैर्दीर्घकालेन बलैरनुगतः प्रभुः ॥ ४३ ॥
ददर्श सागरं रम्यं नृत्यन्तमिव च स्थितम् ।
अनेकशतसाहस्रैरूर्मिभिश्च समाकुलम् ॥ ४४ ॥
नानारत्नालयं पूर्णं नानाप्राणिसमाकुलम् ।
वीचीतरङ्गबहुलं महाश्चर्यसमन्वितम् ॥ ४५ ॥
तीर्थराजं महाशब्दमपारं सुभयंकरम् ।
मेघवृन्दप्रतीकाशमगाधं मकरालयम् ॥ ४६ ॥

मत्स्यैः कूर्मैश्च शङ्खैश्च शुक्तिकानकशङ्कुभिः ।
शिंशुमारैः कर्कटैश्च वृतं सर्पैर्महाविषैः ॥ ४७ ॥
लवणोदं हरेः स्थानं शयनस्य नदीपतिम् ।
सर्वपापहरं पुण्यं सर्ववाञ्छाफलप्रदम् ॥ ४८ ॥
अनेकावर्तगम्भीरं दानवानां समाश्रयम् ।
अमृतस्यारणिं दिव्यं देवयोनिमपां पतिम् ॥ ४९ ॥
विशिष्टं सर्वभूतानां प्राणिनां जीवधारणम् ।
सुपवित्रं पवित्राणां मङ्गलानां च मङ्गलम् ॥ ५० ॥
तीर्थानामुत्तमं तीर्थमव्ययं यादसां पतिम् ।
चन्द्रवृद्धिक्षयस्यैव यस्य मानं प्रतिष्ठितम् ॥ ५१ ॥
अभेद्यं सर्वभूतानां देवानाममृतालयम् ।
उत्पत्तिस्थितिसंहारहेतुभूतं सनातनम् ॥ ५२ ॥
उपजीव्यं च सर्वेषां पुण्यं नदनदीपतिम् ।
दृष्ट्वा तं नृपतिश्रेष्ठो विस्मयं परमं गतः ॥ ५३ ॥
निवासमकरोत्तत्र वेलामासाद्य सागरीम् ।
पुण्ये मनोहरे देशे सर्वभूमिगुणैर्युते ॥ ५४ ॥
वृतं शालैः कदम्बैश्च पुंनागैः सरलद्रुमैः ।
पनसैर्नारिकेलैश्च बकुलैर्नागकेसरैः ॥ ५५ ॥
तालैः पिप्पलैः खर्जूरैर्नारङ्गैर्बीजपूरकैः ।
शालैराम्रातकैर्लोध्रैर्बकुलैर्बहुवारकैः ॥ ५६ ॥
कपित्थैः कर्णिकारैश्च पाटलाशोकचम्पकैः ।
दाडिमैश्च तमालैश्च पारिजातैस्तथाऽर्जुनैः ॥ ५७ ॥

प्राचीनामलकैर्बिल्वैः प्रियंगुवटखादिरैः ।
इङ्गुदीसप्तपर्णैश्च अश्वत्थागस्त्यजम्बुकैः ॥ ५८ ॥
मधुकैः कर्णिकारैश्च बहुवारैः सतिन्दुकैः ।
पलाशबदरैर्नीपैः सिद्धनिम्बशुभाञ्जनैः ॥ ५९ ॥
धारकैः कोविदारैश्च भल्लातामलकैस्तथा ।
इति हिन्तालकाङ्कोलैः करञ्जैः सविभीतकैः ॥ ६० ॥
ससर्जमधुकाश्मर्यैः शाल्मलीदेवदारुभिः ।
शाखोटकैर्निम्बवटैः कुम्भीकोष्ठहरीतकैः ॥ ६१ ॥
गुग्गुलैश्चन्दनैर्वृक्षैस्तथैवागुरुपाटलैः ।
जम्बीरकरुणैर्वृक्षैस्तिन्तिडीरक्तचन्दनैः ॥ ६२ ॥
एवं नानाविधैर्वृक्षैस्तथाऽन्यैर्बहुपादपैः ।
कल्पद्रुमैर्नित्यफलैः सर्वर्तुकुसुमोत्करैः ॥ ६३ ॥
नानापक्षिरुतैर्दिव्यैर्मत्तकोकिलनादितैः ।
मयूरवरसंघुष्टैः शुकसारिकसंकुलैः ॥ ६४ ॥
हारीतैर्भृङ्गराजैश्च चातकैर्बहुपुत्रकैः ।
जीवंजीवककाकोलैः कलविङ्कैः कपोतकैः ॥ ६५ ॥
खगैर्नानाविधैश्चान्यैः श्रोत्ररम्यैर्मनोहरैः ।
पुष्पिताग्रेषु वृक्षेषु कूजद्भिश्चावधिष्ठितैः ॥ ६६ ॥
केतकीवनखण्डैश्च सदा पुष्पधरैः सितैः ।
मल्लिकाकुन्दकुसुमैर्यूथिकातगरैस्तथा ॥ ६७ ॥
कुटजैर्बाणपुष्पैश्च अतिमुक्तैः सकुब्जकैः ।
मालतीकरवीरैश्च तथा कदलकाञ्चनैः ॥ ६८ ॥

अन्यैर्नानाविधैः पुष्पैः सुगन्धैश्चारुदर्शनैः ।
वनोद्यानोपवनजैर्नानावर्णैः सुगन्धिभिः ॥ ६९ ॥
विद्याधरगणाकीर्णैः सिद्धचारणसेवितैः ।
गन्धर्वोरगरक्षोभिर्भूताप्सरसकिंनरैः ॥ ७० ॥
मुनियक्षगणाकीर्णैर्नानासत्त्वनिषेवितैः ।
मृगैः शाखामृगैः सिंहैर्वराहमहिषाकुलैः ॥ ७१ ॥
तथाऽन्यैः कृष्णसाराद्यैर्मृगैः सर्वत्र शोभितैः ।
शार्दूलैर्दीप्तमातङ्गैस्तथाऽन्यैर्वनचारिभिः ॥ ७२ ॥
एवं नानाविधैर्वृक्षैरुद्यानैर्नन्दनोपमैः ।
लतागुल्मवितानैश्च विविधैश्च जलाशयैः ॥ ७३ ॥
हंसकारण्डवाकीर्णैः पद्मिनीखण्डमण्डितैः ।
कादम्बैश्च प्लवैर्हंसैश्चक्रवाकोपशोभितैः ॥ ७४ ॥
कमलैः शतपत्रैश्च कह्लारैः कुमुदोत्पलैः ।
खगैर्जलचरैश्चान्यैः पुष्पैर्जलसमुद्भवैः ॥ ७५ ॥
पर्वतैर्दीप्तशिखरैश्चारुकन्दरमण्डितैः ।
नानावृक्षसमाकीर्णैर्नानाधातुविभूषितैः ॥ ७६ ॥
सर्वाश्चर्यमयैः शृङ्गैः सर्वभूतालयैः शुभैः ।
सर्वौषधिसमायुक्तैर्विपुलैश्चित्रसानुभिः ॥ ७७ ॥
एवं सर्वैः समुदितैः शोभितं सुमनोहरैः ।
ददर्श स महीपालः स्थानं त्रैलोक्यपूजितम् ॥ ७८ ॥
दशयोजनविस्तीर्णं पञ्चयोजनमायतम् ।
नानाश्चर्यसमायुक्तं क्षेत्रं परमदुर्लभम् ॥ ७९ ॥

इति श्रीमहापुराणे आदिब्राह्मे स्वयंभ्वृषिसंवादे क्षेत्रदर्शनं
नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥
आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३१६२

अथ पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

पुरुषोत्तमक्षेत्रवर्णनम्

मुनय ऊचुः ।

तस्मिन्क्षेत्रवरे पुण्ये वैष्णवे पुरुषोत्तमे ।
किं तत्र प्रतिमा पूर्वं न स्थिता वैष्णवी प्रभो ॥ १ ॥
येनासौ नृपतिस्तत्र गत्वा सबलवाहनः ।
स्थापयामास कृष्णं च रामं भद्रां शुभप्रदाम् ॥ २ ॥
संशयो नो महानत्र विस्मयश्च जगत्पते ।
श्रोतुमिच्छामहे सर्वं ब्रूहि तत्कारणं च नः ॥ ३ ॥

ब्रह्मोवाच ।

शृणुध्वं पूर्वसंवृत्तां कथां पापप्रणाशिनीम् ।
प्रवक्ष्यामि समासेन श्रिया पृष्टः पुरा हरिः ॥ ४ ॥
सुमेरोः काञ्चने शृङ्गे सर्वाश्चर्यसमन्विते ।
सिद्धविद्याधरैर्यक्षैः किंनरैरुपशोभिते ॥ ५ ॥
देवदानवगन्धर्वैर्नागैरप्सरसां गणैः ।
मुनिभिर्गुह्यकैः सिद्धैः सौपर्णैः समरुद्गणैः ॥ ६ ॥

अन्यैर्देवालयैः साध्यैः कश्यपाद्यैः प्रजेश्वरैः ।
वालखिल्यादिभिश्चैव शोभिते सुमनोहरे ॥ ७ ॥
कर्णिकारवनैर्दिव्यैः सर्वर्तुकुसुमोत्करैः ।
जातरूपप्रतीकाशैर्भूषिते सूर्यसंनिभैः ॥ ८ ॥
अन्यैश्च बहुभिर्वृक्षैः शालतालादिभिर्वनैः ।
पुंनागाशोकसरलन्यग्रोधाम्रातकार्जुनैः ॥ ९ ॥
पारिजाताम्रखदिरनीपबिल्वकदम्बकैः ।
धवखादिरपालाशशीर्षामलकतिन्दुकैः ॥ १० ॥
नारिङ्गकोलबकुललोध्रदाडिमदारुकैः ।
सर्जैश्च कर्णैस्तगरैः शिंशिभूर्जवनिम्बकैः ॥ ११ ॥
अन्यैश्चकाञ्चनैश्चैव फलभारैश्चनामितैः ।
नानाकुसुमगन्धाढ्यैर्भूषिते पुष्पपादपैः ॥ १२ ॥
मालतीयूथिकामल्लीकुन्दबाणकुरुण्टकैः ।
पाटलागस्त्यकुटजमन्दारकुसुमादिभिः ॥ १३ ॥
अन्यैश्च विविधैः पुष्पैर्मनसः प्रीतिदायकैः ।
नानाविहगसंघैश्च कूजद्भिर्मधुरस्वरैः ॥ १४ ॥
पुंस्कोकिलरुतैर्दिव्यैर्मत्तबर्हिणनादितैः ।
एवं नानाविधैर्वृक्षैः पुष्पैर्नानाविधैस्तथा ॥ १५ ॥
खगैर्नानाविधैश्चैव शोभिते सुरसेविते ।
तत्र स्थितं जगन्नाथं जगत्स्रष्टारमव्ययम् ॥ १६ ॥
सर्वलोकविधातारं वासुदेवाख्यमव्ययम् ।
प्रणम्य शिरसा देवी लोकानां हितकाम्यया ॥
पप्रच्छेमं महाप्रश्नं यज्ञा तमनुत्तमम् ॥ १७ ॥

श्रीरुवाच ।

ब्रूहि त्वं सर्वलोकेश संशयं मे हृदि स्थितम् ।
मर्त्यलोके महाश्चर्ये कर्मभूमौ सुदुर्लभे ॥ १८ ॥
लोभमोहग्रहग्रस्ते कामक्रोधमहार्णवे ।
येन मुच्येत देवेश अस्मात्संसारसागरात् ॥ १९ ॥
आचक्ष्व सर्वदेवेश प्रणतां यदि मन्यसे ।
त्वदृते नास्ति लोकेऽस्मिन्वक्ता संशयनिर्णये ॥ २० ॥

ब्रह्मोवाच ।

श्रुत्वैवं वचनं तस्या देवदेवो जनार्दनः ।
प्रोवाच परया प्रीत्या परं सारामृतोपमम् ॥ २१ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

सुखोपास्यः सुसाध्यश्चाभिरामश्च सुसत्फलः ।
आस्ते तीर्थवरे देवि विख्यातः पुरुषोत्तमः ॥ २२ ॥
न तेन सदृशः कश्चित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
कीर्तनाद्यस्य देवेशि मुच्यते सर्वपातकैः ॥ २३ ॥
न विज्ञातोऽमरैः सर्वैर्न दैत्यैर्न च दानवैः ।
मरीच्याद्यैर्मुनिवरैर्गोपितं मे वरानने ॥ २४ ॥
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि तीर्थराजं च सांप्रतम् ।
भावेनैकेन सुश्रोणि शृणुष्व वरवर्णिनि ॥ २५ ॥
आसीत्कल्पे समुत्पन्ने नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
प्रलीना देवगन्धर्वदैत्यविद्याधरोरगाः ॥ २६ ॥

तमोभूतमिदं सर्वं न प्राज्ञायत किंचन ।
तस्मिञ्जागर्ति भूतात्मा परमात्मा जगद्गुरुः ॥ २७ ॥
श्रीमांस्त्रिमूर्तिरुद्देवो जगत्कर्ता महेश्वरः ।
वासुदेवेति विख्यातो योगात्मा हरिरीश्वरः ॥ २८ ॥
सोऽसृजद्योगनिद्रान्ते नाभ्यम्भोरुहमध्यगम् ।
पद्मकेशरसंकाशं ब्रह्माणं भूतमव्ययम् ॥ २९ ॥
तादृग्भूतस्ततो ब्रह्मा सर्वलोकमहेश्वरः ।
पञ्चभूतसमायुक्तं सृजते च शनैः शनैः ॥ ३० ॥
मात्रायोनीनि भूतानि स्थूलसूक्ष्माणि यानि च ।
चतुर्विधानि सर्वाणि स्थावराणि चराणि च ॥ ३१ ॥
ततः प्रजापतिर्ब्रह्मा चक्रे सर्वं चराचरम् ।
संचिन्त्य मनसाऽऽत्मानं ससर्ज विविधाः प्रजाः ॥ ३२ ॥
मरीच्यादीन्मुनीन्सर्वान्देवासुरपितॄनपि ।
यक्षविद्याधरांश्चान्यान्गङ्गाद्याः सरितस्तथा ॥ ३३ ॥
नरवानरसिंहांश्च विविधांश्च विहंगमान् ।
जरायूनण्डजान्देवि स्वेदजोद्भेदजांस्तथा ॥ ३४ ॥
ब्रह्मक्षत्रं तथा वैश्यं शूद्रं चैव चतुष्टयम् ।
अन्त्यजातांश्च म्लेच्छांश्च ससर्ज विविधान्पृथक् ॥ ३५ ॥
यत्किंचिज्जीवसंज्ञं तु तृणगुल्मपिपीलिकम् ।
ब्रह्मा भूत्वा जगत्सर्वं निर्ममे स चराचरम् ॥ ३६ ॥
दक्षिणाङ्गे तथाऽऽत्मानं संचिन्त्य पुरुषं स्वयम् ।
वामे चैव तु नारीं स द्विधा भूतमकल्पयत् ॥ ३७ ॥

ततः प्रभृति लोकेऽस्मिन्प्रजा मैथुनसंभवाः ।
अधमोत्तममध्याश्च मम क्षेत्राणि यानि च ॥ ३८ ॥
एवं संचिन्त्य देवोऽसौ पुरा सलिलयोनिजः ।
जगाम ध्यानमास्थाय वासुदेवात्मिकां तनुम् ॥ ३९ ॥
ध्यानमात्रेण देवेन स्वयमेव जनार्दनः ।
तस्मिन्क्षणे समुत्पन्नः सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ ४० ॥
सहस्रशीर्षा पुरुषः पुण्डरीकनिभेक्षणः ।
सलिलध्वान्तमेघाभः श्रीमाञ्छ्रीवत्सलक्षणः ॥ ४१ ॥
अपश्यत्सहसा तं तु ब्रह्मा लोकपितामहः ।
आसनैरर्घ्यपाद्यैश्च अक्षतैरभिनन्द्य च ॥ ४२ ॥
तुष्टाव परमैः स्तोत्रैर्विरिञ्चिः सुसमाहितः ।
ततोऽहमुक्तवान्देवं ब्रह्माणं कमलोद्भवम् ॥
कारणं वद मां तात मम ध्यानस्य सांप्रतम ॥ ४३ ॥

ब्रह्मोवाच ।

जगद्धिताय देवेश मर्त्यलोकेऽत्र दुर्लभम् ।
स्वर्गद्वारस्य मार्गाणि यज्ञदानव्रतानि च ॥ ४४ ॥
योगः सत्यं तपः श्रद्धा तीर्थानि विविधानि च ।
विहाय सर्वमेतेषां सुखं तत्साधनं वद ॥ ४५ ॥
स्थानं जगत्पते मह्यमुत्कृष्टं च यदुच्यते ।
सर्वेषामुत्तमं स्थानं ब्रूहि मे पुरुषोत्तम ॥ ४६ ॥
विधातुर्वचनं श्रुत्वा ततोऽहं प्रोक्तवान्प्रिये ।
शृणु ब्रह्मन्प्रवक्ष्यामि निर्मलं भुवि दुर्लभम् ॥ ४७ ॥

उत्तमं सर्वक्षेत्राणां धन्यं संसारतारणम् ।
गोब्राह्मणहितं पुण्यं चातुर्वर्ण्यसुखोदयम् ॥ ४८ ॥
भुक्तिमुक्तिप्रदं नृणां क्षेत्रं परमदुर्लभम् ।
महापुण्यं तु सर्वेषां सिद्धिदं वै पितामह ॥ ४९ ॥
तस्मादासोत्समुत्पन्नं तीर्थराजं सनातनम् ।
विख्यातं परमं क्षेत्रं चतुर्युगनिषेवितम् ॥ ५० ॥
सर्वेषामेव देवानामृषीणां ब्रह्मचारिणाम् ।
दैत्यदानवसिद्धानां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ॥ ५१ ॥
नानाविद्याधराणां च स्थावरस्य चरस्य च ।
उत्तमः पुरुषो यस्मात्तस्मात्स पुरुषोत्तमः ॥ ५२ ॥
दक्षिणस्योदधेस्तीरे न्यग्रोधो यत्र तिष्ठति ।
दशयोजनविस्तीर्णं क्षेत्रं परमदुर्लभम् ॥ ५३ ॥
यस्तु कल्पे समुत्पन्ने महदु(त्यु)ल्कानिबर्हणे ।
विनाशं नैवमभ्येति स्वयं तत्रैवमास्थितः ॥ ५४ ॥
दृष्टमात्रे वटे तस्मिंश्छायामाक्रम्य चासकृत् ।
ब्रह्महत्यात्प्रमुच्येत पापेष्वन्येषु का कथा ॥ ५५ ॥
प्रदक्षिणा कृता यैस्तु नमस्कारश्च जन्तुभिः ।
सर्वे विधूतपाप्मानस्ते गताः केशवालयम् ॥ ५६ ॥
न्यग्रोधस्योत्तरे किंचिद्दक्षिणे केशवस्य तु ।
प्रासादस्तत्र तिष्ठेत्तु पदं धर्ममयं हि तत् ॥ ५७ ॥
प्रतिमां तत्र वै दृष्ट्वा स्वयं देवेन निर्मिताम् ।
अनायासेन वै यान्ति भुवनं मे ततो नराः ॥ ५८ ॥

गच्छमानांस्तु तान्प्रेक्ष्य एकदा धर्मराट् प्रिये ।
मदन्तिकमनुप्राप्य प्रणम्य शिरसाऽब्रवीत् ॥ ५९ ॥

यम उवाच ।

नमस्ते भगवन्देव लोकनाथ जगत्पते ।
क्षीरोदवासिनं देवं शेषभोगानुशायिनम् ॥ ६० ॥
वरं वरेण्यं वरदं कर्तारमकृतं प्रभुम् ।
विश्वेश्वरमजं विष्णुं सर्वज्ञमपराजितम् ॥ ६१ ॥
नीलोत्पलदलश्यामं पुण्डरीकनिभेक्षणम् ।
सर्वज्ञं निर्गुणं शान्तं जगद्धातारमव्ययम् ॥ ६२ ॥
सर्वलोकविधातारं सर्वलोकसुखावहम् ।
पुराणं पुरुषं वेद्यं व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥ ६३ ॥
परावराणां स्रष्टारं लोकनाथं जगद्गुरुम् ।
श्रीवत्सोरस्कसंयुक्तं वनमालाविभूषितम् ॥ ६४ ॥
पीतवस्त्रं चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
हारकेयूरसंयुक्तं मुकुटाङ्गदधारिणम् ॥ ६५ ॥
सर्वलक्षणसंपूर्णं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
कूटस्थमचलं सूक्ष्मं ज्योतिरूपं सनातनम् ॥ ६६ ॥
भावाभावविनिर्मुक्तं व्यापिनं प्रकृतेः परम् ।
नमस्यामि जगन्नाथमीश्वरं सुखदं प्रभुम् ॥ ६७ ॥
इत्येवं धर्मराजस्तु पुरा न्यग्रोधसंनिधौ ।
स्तुत्वा नानाविधैः स्तोत्रैः प्रणाममकरोत्तदा ॥ ६८ ॥

तं दृष्ट्वा तु महाभागे प्रणतं प्राञ्जलिस्थितम् ।
स्तोत्रस्य कारणं देवि पृष्टवानहमन्तकम् ॥ ६९ ॥
वैवस्वत महाबाहो सर्वदेवोत्तमो ह्यसि ।
किमर्थं स्तुतवान्मां त्वं संक्षेपात्तद्ब्रवीहि मे ॥ ७० ॥

धर्मराज उवाच ।

अस्मिन्नायतने पुण्ये विख्याते पुरुषोत्तमे ।
इन्द्रनीलमयी श्रेष्ठा प्रतिमा सार्वकामिकी ॥ ७१ ॥
तां दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्ष भावेनैकेन श्रद्धया ।
श्वेताख्यं भवनं यान्ति निष्कामाश्चैव मानवाः ॥ ७२ ॥
अतः कर्तुं न शक्नोमि व्यापारमरिसूदन ।
प्रसीद सुमहादेव संहर प्रतिमां विभो ॥ ७३ ॥
श्रुत्वा वैवस्वतस्यैतद्वाक्यमेतदुवाच ह ।
यम तां गोपयिष्यामि सिकताभिः समन्ततः ॥ ७४ ॥
ततः सा प्रतिमा देवि वल्लिभिर्गोपिता मया ।
यथा तत्र न पश्यन्ति मनुजाः स्वर्गकाङ्क्षिणः ॥ ७५ ॥
प्रच्छाद्य वल्लिकैर्देवि जातरूपपरिच्छदैः ।
यमं प्रस्थापयामास स्वां पुरीं दक्षिणां दिशम् ॥ ७६ ॥

ब्रह्मोवाच ।

लुप्तायां प्रतिमायां तु इन्द्रनीलस्य भो द्विजाः ।
तस्मिन्क्षेत्रवरे पुण्ये विख्याते पुरुषोत्तमे ॥ ७७ ॥
यो भूतस्तत्र वृत्तान्तो देवदेवो जनार्दनः ।
तं सर्वं कथयामास स तस्यै भगवान्पुरा ॥ ७८ ॥

इन्द्रद्युम्नस्य गमनं क्षेत्रसंदर्शनं तथा।
क्षेत्रस्य वर्णनं चैव प्रासादकरणं तथा॥ ७९॥
हयमेधस्य यजनं स्वप्नदर्शनमेव च।
लवणस्योदधेस्तीरे काष्ठस्य दर्शनं तथा॥ ८०॥
दर्शनं वासुदेवस्य शिल्पिराजस्य च द्विजाः।
निर्माणं प्रतिमायास्तु यथावर्णं विशेषतः॥ ८१॥
स्थापनं चैव सर्वेषां प्रासादे भुवनोत्तमे।
यात्राकाले च विप्रेन्द्राः कल्पसंकीर्तनं तथा॥ ८२॥
मार्कण्डेयस्य चरितं स्थापनं शंकरस्य च।
पञ्चतीर्थस्य माहात्म्यं दर्शनं शूलपाणिनः॥ ८३॥
वटस्य दर्शनं चैव व्युष्टिं तस्य च भो द्विजाः।
दर्शनं बलदेवस्य कृष्णस्य च विशेषतः॥ ८४॥
सुभद्रायाश्च तत्रैव माहात्म्यं चैव सर्वशः।
दर्शनं नरसिंहस्य व्युष्टिसंकीर्तन तथा॥ ८५॥
अनन्तवासुदेवस्य दर्शनं गुणकीर्तनम्।
श्वेतमाधवमाहात्म्यं स्वर्गद्वारस्य दर्शनम्॥ ८६॥
उदधेर्दर्शनं चैव स्नानं तर्पणमेव च।
समुद्रस्नानमाहात्म्यमिन्द्रद्युम्नस्य च द्विजाः॥ ८७॥
पञ्चतीर्थफलं चैव महाज्येष्ठं तथैव च।
स्थानं कृष्णस्य हलिनः पर्वयात्राफलं तथा॥ ८८॥
वर्णनं विष्णुलोकस्य क्षेत्रस्य च पुनः पुनः।
पूर्वं कथितवान्सर्वं तस्यै स पुरुषोत्तमः॥ ८९॥

इति श्रीमहापुराणे आदिब्राह्मे स्वयंभुऋषिसंवादे पूर्ववृत्तानुवर्णनं नाम पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३२८१

अथ षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

पुरुषोत्तमक्षेत्रवर्णनम्

मुनय ऊचुः ।

श्रोतुमिच्छामहे देव कथाशेषं महीपतेः ।
तस्मिन्क्षेत्रवरे गत्वा किं चकार नराधिपः ॥ १ ॥

ब्रह्मोवाच ।

शृणुध्वं मुनिशार्दूलाः प्रवक्ष्यामि समासतः ।
क्षेत्रसंदर्शनं चैव कृत्यं तस्य च भूपतेः ॥ २ ॥
गत्वा तत्र महीपालः क्षेत्रे त्रैलोक्यविश्रुते ।
ददर्श रमणीयानि स्थानानि सरितस्तथा ॥ ३ ॥
नदी तत्र महापुण्या विन्ध्यपादविनिर्गता ।
स्वित्रोपलेति विख्याता सर्वपापहरा शिवा ॥ ४ ॥
गङ्गातुल्या महास्रोता दक्षिणार्णवगामिनी ।
महानदीति नाम्ना सा पुण्यतोया सरिद्वरा ॥ ५ ॥
दक्षिणस्योदधेर्गर्भं गताऽऽवर्तातिशोभिता ।
उभयोस्तटयोर्यस्या ग्रामाश्च नगराणि च ॥ ६ ॥

दृश्यन्ते मुनिशार्दूलाः सुसंस्थाः सुमनोहराः ।
हृष्टपुष्टजनाकीर्णा वस्त्रालंकारभूषिताः ॥ ७ ॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रास्तत्र पृथक्पृथक् ।
स्वधर्मनिरताः शान्ता दृश्यन्ते शुभलक्षणाः ॥ ८ ॥
ताम्बूलपूर्णवदना मालादामविभूषिताः ।
वेदपूर्णमुखा विप्राः सषडङ्गपदक्रमाः ॥ ९ ॥
अग्निहोत्ररताः केचित्केचिदौपासनक्रियाः ।
सर्वशास्त्रार्थकुशला यज्वानो भूरिदक्षिणाः ॥ १० ॥
चत्वरे राजमार्गेषु वनेषूपवनेषु च ।
सभामण्डलहर्म्येषु देवतायतनेषु च ॥ ११ ॥
इतिहासपुराणानि वेदाः साङ्गाः सुलक्षणाः ।
काव्यशास्त्रकथास्तत्र श्रूयन्ते च महाजनैः ॥ १२ ॥
स्त्रियस्तद्देशवासिन्यो रूपयौवनगर्विताः ।
संपूर्णलक्षणोपेता विस्तीर्णश्रोणिमण्डलाः ॥ १३ ॥
सरोरुहमुखाः श्यामाः शरच्चन्द्रनिभाननाः ।
पीनोन्नतस्तनाः सर्वाः समृद्ध्या चारुदर्शनाः ॥ १४ ॥
सौवर्णवलयाक्रान्ता दिव्यैर्वस्त्रैरलंकृता ।
कदलीगर्भसंकाशाः पद्मकिञ्जल्कसप्रभाः ॥ १५ ॥
बिम्बाधरपुटाः कान्ताः कर्णान्तायतलोचनाः ।
सुमुखाश्चारुकेशाश्च हावभावावनामिताः ॥ १६ ॥
काश्चित्पद्मपलाशाक्ष्यः काश्चिदिन्दीवरेक्षणाः ।
विद्युद्भिस्पष्टदशनास्तन्वङ्ग्यश्च तथाऽपराः ॥ १७ ॥

कुटिलालकसंयुक्ताः सीमन्तेन विराजिताः ।
ग्रीवाभरणसंयुक्ता माल्यदामविभूषिताः ॥ १८ ॥
कुण्डलै रत्नसंयुक्तैः कर्णपूरैर्मनोहरैः ।
देवयोषित्प्रतीकाशा दृश्यन्ते शुभलक्षणाः ॥ १९ ॥
दिव्यगीतवरैर्धन्यैः क्रीडमाना वराङ्गनाः ।
वीणावेणुमृदङ्गैश्च पणवैश्चैव गोमुखैः ॥ २० ॥
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्नानावाद्यैर्मनोहरैः ।
क्रीडन्त्यस्ताः सदा हृष्टा विलासिन्यः परस्परम् ॥ २१ ॥
एवमादि तथाऽनेकगीतवाद्यविशारदाः ।
दिवा रात्रौ समायुक्ताः कामोन्मत्ता वराङ्गनाः ॥ २२ ॥
भिक्षुवैखानसैः सिद्धैः स्नातकैर्ब्रह्मचारिभिः ।
मन्त्रसिद्धैस्तपःसिद्धैर्यज्ञसिद्धैर्निषेवितम् ॥ २३ ॥
इत्येवं ददृशे राजा क्षेत्रं परमशोभनम् ।
अत्रैवाऽऽराधयिष्यामि भगवन्तं सनातनम् ॥ २४ ॥
जगद्गुरुं परं देवं परं पारं परं पदम् ।
सर्वेश्वरेश्वरं विष्णुमनन्तमपराजितम् ॥ २५ ॥
इदं तन्मानसं तीर्थं ज्ञातं मे पुरुषोत्तमम् ।
कल्पवृक्षो महाकायो न्यग्रोधो यत्र तिष्ठति ॥ २६ ॥
प्रतिमा चेन्द्रनीलाख्या स्वयं देवेन गोपिता ।
न चात्र दृश्यते चान्या प्रतिमा वैष्णवी शुभा ॥ २७ ॥
तथा यत्नं करिष्यामि यथा देवो जगत्पतिः ।
प्रत्यक्षं मम चास्येति विष्णुः सत्यपराक्रमः ॥ २८ ॥

यज्ञैर्दानैस्तपोभिश्च होमैर्ध्यानैस्तथाऽर्चनैः ।
उपवासैश्च विधिवच्चरेयं व्रतमुत्तमम् ॥ २९ ॥
अनन्यमनसा चैव तन्मना नान्यमानसः ।
विष्ण्वायतनविन्यासे प्रारम्भं च करोम्यहम् ॥ ३० ॥

इति श्रीमहापुराणे आदिब्राह्मे स्वयंभुऋषिसंवादे क्षेत्रवर्णनं नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३३११

अथ सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।

इन्द्रद्युम्नस्यप्रासादकरणार्थराज्ञामाह्वानम्

ब्रह्मोवाच ।

एवं स पृथिवीपालश्चिन्तयित्वा द्विजोत्तमाः ।
प्रासादार्थं हरेस्तत्र प्रारम्भमकरोत्तदा ॥ १ ॥
आनाय्य गणकान्सर्वानाचार्याञ्छास्त्रपारगान् ।
भूमिं संशोध्य यत्नेन राजा तु परया मुदा ॥ २ ॥
ब्राह्मणैर्ज्ञानसंपन्नैर्वेदशास्त्रार्थपारगैः ।
अमात्यैर्मन्त्रिभिश्चैव वास्तुविद्याविशारदैः ॥ ३ ॥
तैः सार्धं स समालोच्य सुमुहूर्ते शुभे दिने ।
सूर्यचन्द्रतारसंयोगे ग्रहानुकूल्यसंयुते ॥ ४ ॥

जयमङ्गलशब्दैश्च नानावाद्यैर्मनोहरैः ।
वेदाध्ययननिर्घोषैर्गीतैः सुमधुरस्वरैः ॥ ५ ॥
पुष्पलाजाक्षतैर्गन्धैः पूर्णकुम्भैः सदीपकैः ।
ददावर्घ्यं ततो राजा श्रद्धया सुमाहितः ॥ ६ ॥
दत्त्वैवमर्घ्यं विधिवदानाय्य स महीपतिः ।
कलिङ्गाधिपतिं शूरमुत्कलाधिपतिं तथा ॥
कोशलाधिपतिं चैव तानुवाच तदा नृपः ॥ ७ ॥

राजोवाच ।

गच्छध्वं सहिताः सर्वे शिलार्थं सुसमाहिताः ।
गृहीत्वा शिल्पिमुख्यांश्च शिलाकर्मविशारदान् ॥ ८ ॥
विन्ध्याचलं सुविस्तीर्णं बहुकन्दरशोभितम् ।
निरूप्य सर्वसानूनि च्छेदयित्वा शिलाः शुभाः ॥
संवाह्यन्तां च शकटैर्नौकाभिर्मा विलम्बथ ॥ ९ ॥

ब्रह्मोवाच ।

एवं गन्तुं समादिश्य तान्नृपान्स महीपतिः ।
पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं सामात्यान्स पुरोहितान् ॥ १० ॥

राजोवाच ।

गच्छन्तु दूताः सर्वत्र ममाऽऽज्ञां प्रवदन्तु वै ।
यत्र तिष्ठन्ति राजानः पृथिव्यां तान्सुशीघ्रगाः ॥ ११ ॥
हस्त्यश्वरथपादातैः सामात्यैः सपुरोहितैः ।
गच्छत सहिताः सर्वेन्द्रद्युम्नस्य शासनात् ॥ १२ ॥

ब्रह्मोवाच ।

एवं दूताः समाज्ञता राज्ञा तेन महात्मना ।
गत्वा तदा नृपानूचुर्वचनं तस्य भूपतेः ॥ १३ ॥
श्रुत्वा तु ते तथा सर्वे दूतानां वचनं नृपाः ।
आजग्मुस्त्वरिताः सर्वे स्वसैन्यैः परिवारिताः ॥ १४ ॥
ये नृपाः पूर्वदिग्भागे ये च दक्षिणतः स्थिताः ।
पश्चिमायां स्थिता ये च उत्तरापथसंस्थिताः ॥ १५ ॥
प्रत्यन्तवासिनो येऽपि ये च संनिधिवासिनः ।
पार्वतीयाश्च ये केचित्तथा द्वीपनिवासिनः ॥ १६ ॥
रथैर्नागैः पदातैश्च वाजिभिर्धनविस्तरैः ।
संप्राप्ता बहुशो विप्राः श्रुत्वेन्द्रद्युम्नशासनम् ॥ १७ ॥
तानागतान्नृपान्दृष्ट्वा सामात्यान्सपुरोहितान् ।
प्रोवाच राजा हृष्टात्मा कार्यमुद्दिश्य सादरम् ॥ १८ ॥

राजोवाच ।

शृणुध्वं नृपशार्दूला यथा किंचिद्ब्रवीम्यहम् ।
अस्मिन्क्षेत्रवरे पुण्ये भुक्तिमुक्तिप्रदे शिवे ॥ १९ ॥
हयमेधं महायज्ञं प्रासादं चैव वैष्णवम् ।
कथं शक्नोम्यहं कर्तुमिति चिन्ताकुलं मनः ॥ २० ॥
भवद्भिः सुसहायैस्तु सर्वमेतत्करोम्यहम् ।
यदि यूयं सहाया मे भवध्वं नृपसत्तमाः ॥ २१ ॥

ब्रह्मोवाच ।

इत्येवं वदमानस्य राजराजस्य धीमतः ।
सर्वे प्रमुदिता हृष्टा भूपास्ते तस्य शासनात् ॥ २२ ॥

वस्त्रैर्धुर्धनरत्नैश्च सुवर्णमणिमौक्तिकैः ।
कम्बलाजिनरत्नैश्च राङ्कवास्तरणैः शुभैः ॥ २३ ॥
वज्रवैदूर्यमाणिक्यैः पद्मरागेन्द्रनीलकैः ।
गजैरश्वैर्धनैश्चान्यै रथैश्चैव करेणुभिः ॥ २४ ॥
असंख्येयैर्बहुविधैर्द्रव्यैरुच्चावचैस्तथा ।
शालिव्रीहियवैश्चैव माषमुद्गतिलैस्तथा ॥ २५ ॥
सिद्धार्थचणकैश्चैव गोधूमैर्मसुरादिभिः ।
श्यामाकैर्मधुकैश्चैव नीवारैः सकुलत्थकैः ॥ २६ ॥
अन्यैश्च विविधैर्धान्यैर्ग्राम्यारण्यैः सहस्रशः ।
बहुधान्यसहस्राणां तण्डुलानां च राशिभिः ॥ २७ ॥
गव्यस्य हविषः कुम्भैः शतशोऽथ सहस्रशः ।
तथाऽन्यैर्विविधैर्द्रव्यैर्भक्ष्यभोज्यानुलेपनैः ॥ २८ ॥
राजानः पूरयामासुर्यत्किंचिद्द्रव्यसंभवैः ।
तान्दृष्ट्वा यज्ञसंभारान्सर्वसंपत्समन्वितान् ॥ २९ ॥
यज्ञकर्मविदो विप्रान्वेदवेदाङ्गपारगान् ।
शास्त्रेषु निपुणान्दक्षान्कुशलान्सर्वकर्मसु ॥ ३० ॥
ऋषींश्चैव महर्षींश्च देवर्षींश्चैव तापसान् ।
ब्रह्मचारिगृहस्थांश्च वानप्रस्थान्यतींस्तथा ॥ ३१ ॥
स्नातकान्ब्राह्मणांश्चान्यानग्निहोत्रे सदा स्थितान् ।
आचार्योपाध्यायवरान्स्वाध्यायतपसाऽन्वितान् ॥ ३२ ॥
सदस्याञ्छास्त्रकुशलांस्तथाऽन्यान्पावकान्बहून् ।
दृष्ट्वा तान्नृपतिः श्रीमानुवाच स्वं पुरोहितम् ॥ ३३ ॥

राजोवाच ।

ततः प्रयान्तु विद्वांसो ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
वाजिमेधार्थसिद्ध्यर्थं देशं पश्यन्तु यज्ञियम् ॥ ३४ ॥

ब्रह्मोवाच ।

इत्युक्तः स तथा चक्रे वचनं तस्य भूपतेः ।
हृष्टः स मन्त्रिभिः सार्धं तदा राजपुरोहितः ॥ ३५ ॥
ततो ययौ पुरोधाश्च प्राज्ञः स्थपतिभिः सह ।
ब्राह्मणानग्रतः कृत्वा कुशलान्यज्ञकर्मणि ॥ ३६ ॥
तं देशं धीवरग्रामं सप्ततोलिविटङ्किनम् ।
कारयामास विप्रोऽसौ यज्ञवाटं यथाविधि ॥ ३७ ॥
प्रासादशतसंबाधं मणिप्रवरशोभितम् ।
इन्द्रसद्मनिभं रम्यं हेमरत्नविभूषितम् ॥ ३८ ॥
स्तम्भान्कनकचित्रांश्च तोरणानि बृहन्ति च ।
यज्ञायतनदेशेषु दत्त्वा शुद्धं च काञ्चनम् ॥ ३९ ॥
अन्तःपुराणि राज्ञां च नानादेशनिवासिनाम् ।
कारयामास धर्मात्मा तत्र तत्र यथाविधि ॥ ४० ॥
ब्राह्मणानां च वैश्यानां नानादेशसमीयुषाम् ।
कारयामास विधिवच्छालास्तत्राप्यनेकशः ॥ ४१ ॥
प्रियार्थं तस्य नृपतेराययुर्नृपसत्तमाः ।
रत्नान्यनेकान्यादाय श्रियश्वाऽऽययुरुत्सवे ॥ ४२ ॥
तेषां निर्विशतां स्वेषु शिबिरेषु महात्मनाम् ।
शब्दतः सागरस्येव दिविस्पृगभवद्ध्वनिः ॥ ४३ ॥

तेषामभ्यागतानां च स राजा मुनिसत्तमाः ।
व्यादिदेशाऽऽवसथानि शय्याश्चाप्युपचारतः ॥ ४४ ॥
भोजनानि विचित्राणि शालीक्षुयवगोरसैः ।
उपेत्य नृपतिश्रेष्ठो व्यादिदेश स्वयं तदा ॥ ४५ ॥
तथा तस्मिन्महायज्ञे बहवो ब्रह्मवादिनः ।
ये च द्विजातिप्रवरास्तत्राऽऽसन्द्विजसत्तमाः ॥ ४६ ॥
समाजग्मुः सशिष्यास्ताःप्रतिजग्राह पार्थिवः ।
सर्वांश्चताननुययौ यावदावसथानिति ॥ ४७ ॥
स्वयमेव महातेजा दम्भं त्यक्त्वा नृपोत्तमः ।
ततः कृत्वा स्वशिल्पं च शिल्पिनोऽन्ये च ये तदा ॥ ४८ ॥
कृत्स्नं यज्ञविधिं राज्ञे तदा तस्मै न्यवेदयन् ।
ततः श्रुत्वा नृपश्रेष्ठः कृतं सर्वमतन्द्रितः ॥
हृष्टरोमाऽभवद्राजा सह मन्त्रिभिरच्युतः ॥ ४९ ॥

ब्रह्मोवाच ।

तस्मिन्यज्ञे प्रवृत्ते तु वाग्मिनो हेतुवादिभिः ।
हेतुवादान्बहूनाहुः परस्परजिगीषवः ॥ ५० ॥
देवेन्द्रस्येव (?)विहितं राजसिंहेन भो द्विजाः ।
ददृशुस्तोरणान्यत्र शातकुम्भमयानि च ॥ ५१ ॥
शय्यासनविकारांश्च सुबहून्रत्नसंचयान् ।
घटपात्रीकटाहानि कलशान्वर्धमानकान् ॥ ५२ ॥
न कश्चिदसौवर्णमपश्यद्वसुधाधिपः ।
यूपांश्च शास्त्रपठितान्दारवान्हेममूषितान् ॥ ५३ ॥

उपक्षिप्तान्ययाकालं विधिवद्भूरिवर्चसः ।
स्थलजा जलजा ये च पशवः केवल द्विजाः ॥ ५४ ॥
सर्वानेव समानीतानपश्यंस्तत्र ते नृपाः ।
गावश्चैव महिषीश्चैव तथा वृद्धस्त्रियोऽपि च ॥ ५५ ॥
औदकानि च सत्त्वानि श्वापदानि वयांसि च ।
जरायुजाण्डजातानि स्वेदजान्युद्भिदानि च ॥ ५६ ॥
पर्वतान्युपधान्यानि भूतानि ददृशुश्च ते ।
एवं प्रमुदितं सर्वं पशुतो धनधान्यतः ॥ ५७ ॥
यज्ञवाटं नृपा दृष्ट्वा विस्मयं परमं गताः ।
ब्राह्मणानां विशां चैव बहुमिष्टान्नमृद्धिमत् ॥ ५८ ॥
पूर्णे शतसहस्रे तु विप्राणां तत्र भुञ्जताम् ।
दुन्दुभिर्मेघनिर्घोषान्मुहुर्मुहुरथाकरोत् ॥ ५९ ॥
विननादासकृच्चापि दिवसे दिवसे गते ।
एवं स ववृधे यज्ञस्तस्य राज्ञस्तु धीमतः ॥ ६० ॥
अन्नस्य सुबहून्विप्रा उत्सर्गान्निर्गतोपमान् ।
दधिकुल्याश्च ददृशुः पयसश्च ह्रदांस्तथा ॥ ६१ ॥
जम्बूद्वीपो हि सकलो नानाजनपदैर्युतः ।
द्विजाश्च तत्र दृश्यन्ते राज्ञस्तस्य महामखे ॥ ६२ ॥
तत्र यानि सहस्राणि पुरुषाणां ततस्ततः ।
गृहीत्वा भाजनं जग्मुर्बहूनि द्विजसत्तमाः ॥ ६३ ॥
स्राविणश्चापि ते सर्वे सुमृष्टमणिकुण्डलाः ।
पर्यवेषयन्द्विजातीञ्छतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६४ ॥

विविधान्यनुपानानि पुरुषा येऽनुयायिनः ।
ते वै नृपोपभोज्यानि ब्राह्मणेभ्यो ददुः सह ॥ ६५ ॥
समागतान्वेदविदो राज्ञश्च पृथिवीश्वरान् ।
पूजां चक्रे तदा तेषां विधिवद्भूरिदक्षिणः ॥ ६६ ॥
दिग्देशादागताञ्राज्ञो महासङ्ग्रामशालिनः ।
नटनर्तककादींश्च गीतस्तुतिविशारदान् ॥ ६७ ॥
पत्न्यो मनोरमास्तस्य पीनोन्नतपयोधराः ।
इन्दीवरपलाशाक्ष्यः शरच्चन्द्रनिभाननाः ॥ ६८ ॥
कुलशीलगुणोपेताः सहस्रैकं शताधिकम् ।
एवं तद्भूपपरमपत्नीगणसमन्वितम् ॥ ६९ ॥
रत्नमालाकुलं दिव्यं पताकाध्वजसेवितम् ।
रत्नहारयुतं रम्यं चन्द्रकान्तिसमप्रभम् ॥ ७० ॥
करिणः पर्वताकारान्मदसिक्तान्महाबलान् ।
शतशः कोटिसंघातैर्दन्तिभिर्दन्तभूषणैः ॥ ७१ ॥
वातवेगजवैरश्वैः सिन्धुजातैः सुशोभनैः ।
श्वेताश्वैः श्यामकर्णैश्च कोट्यनेकैर्जवान्वितैः ॥ ७२ ॥
संनद्धबद्धकक्षैश्च नानाप्रहरणोद्यतैः ।
असंख्येयैः पदातैश्च देवपुत्रोपमैस्तथा ॥ ७३ ॥
इत्येवं ददृशे राजा यज्ञसंभारविस्तरम् ।
मुदं लेभे तदा राजा संहृष्टो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७४ ॥

राजोवाच ।

आनयध्वं हयश्रेष्ठं सर्वलक्षणलक्षितम् ।
चारयध्वं पृथिव्यां वै राजपुत्राः सुसंयताः ॥ ७५ ॥

विद्वद्भिर्धर्मविद्भिश्च अत्र होमो विधीयताम् ।
कृष्णच्छागं च महिषं कृष्णसारमृगं द्विजान् ॥ ७६ ॥
अनड्वाहं च गाश्चैव सर्वांश्च पशुपालकान् ।
इष्टयश्च प्रवर्तन्तां प्रासादं वैष्णवं ततः ॥ ७७ ॥
सर्वमेतच्च विप्रेभ्यो दीयतां मनसेप्सितम् ।
स्त्रियश्च रत्नकोट्यश्च ग्रामाश्च नगराणि च ॥ ७८ ॥
सम्यक्समृद्धभूम्यश्च विषयाश्चैवमर्थिनाम् ।
अन्यानि द्रव्यजातानि मनोज्ञानि बहूनि च ॥ ७९ ॥
सर्वेषां याचमानानां नास्ति ह्यत्र भाषयेत् ।
तावत्प्रवर्ततां यज्ञो यावद् वः पुरा त्विह ॥
प्रत्यक्षं मम चाभ्येति यज्ञस्यास्य समीपतः ॥ ८० ॥

ब्रह्मोवाच ।

एवमुक्त्वा तदा विप्रा राजासिंहो महाभुजः ।
ददौ सुवर्णसंघातं कोटीनां चैव भूषणम् ॥ ८१ ॥
करेणुशतसाहस्रं वाजिनो नियुतानि च ।
अर्बुदं चैव वृषभं स्वर्णशृङ्गीश्च धेनुकाः ॥ ८२ ॥
सुरूपाः सुरभीश्चैव कांस्यदोहाः पयस्विनीः ।
प्रायच्छत्स तु विप्रेभ्यो वेदविद्भ्यो मुदा युतः ॥ ८३ ॥
वासांसि च महार्हाणि राङ्कवास्तरणानि च ।
सुशुक्लानि च शुभ्राणि प्रवालमणिमुत्तमम् ॥ ८४ ॥
अददात्स महायज्ञे रत्नानि विविधानि च ॥ ८५ ॥

वज्रवैदूर्यमाणिक्यमुक्तिकाद्यानि यानि च ।
अलंकारवतीः शुभ्राः कन्या राजीवलोचनाः ॥ ८६ ॥
शतानि पञ्च विप्रेभ्यो राजा हृष्टः प्रदत्तवान् ।
स्त्रियः पीनपयोभाराः कञ्चुकैः स्वस्तनावृताः ॥ ८७ ॥
मध्यहीनाश्च सुश्रोण्यः पद्मपत्रायतेक्षणाः ।
हावभावान्वितग्रीवा बह्व्यो वलयभूषिताः ॥ ८८ ॥
पादनूपुरसंयुक्ताः पट्टदुकूलवाससः ।
एकैकशोऽददात्तस्मिन्काम्याश्च कामिनीर्बहुः ॥ ८९ ॥
अर्थिभ्यो ब्राह्मणादिभ्यो हयमेधे द्विजोत्तमाः ।
भक्ष्यं भोज्यं च संपूर्णं नानासंभारसंयुतम् ॥ ९० ॥
खण्डकाद्यान्यनेकानि स्विन्नपक्वांश्च पिष्टकान् ।
अन्नान्यन्यानि मेध्यांश्च घृतपूरांश्च खाण्डवान् ॥ ९१ ॥
मधुरांस्तर्जितान्पूपानन्नं मृष्टं सुपाकिकम् ।
प्रीत्यर्थं सर्वसत्त्वानां दीयतेऽन्नं पुनः पुनः ॥ ९२ ॥
दत्तस्य दीयमानस्य धनस्यान्तो न विद्यते ।
एवं दृष्ट्वा महायज्ञं देवदैत्याः सचा (चा)रणाः ॥ ९३ ॥
गन्धर्वाप्सरसः सिद्धा ऋषयश्च प्रजेश्वराः ।
विस्मयं परमं याता दृष्ट्वा क्रतुवरं शुभम् ॥ ९४ ॥
पुरोधा मन्त्रिणो राजा हृष्टास्तत्रैव सर्वशः ।
न तत्र मलिनः कश्चिन्न दीनो न क्षुधाऽन्वितः ॥ ९५ ॥
न चोपसर्गो न ग्लानिर्नाऽऽधयो व्याधयस्तथा ।
नाकालमरणं तत्र न दंशो न ग्रहा विषम् ॥ ९६ ॥

हृष्टपुष्टजनाः सर्वे तस्मिन्यागे महोत्सवे ।
ये च तत्र तपःसिद्धा मुनयश्चिरजीविनः ॥ १७ ॥
न जातं तादृशं यज्ञं धनधान्यसमन्वितम् ।
एवं स राजा विधिवद्वाजिमेधं द्विजोत्तमाः ॥
क्रतुं समापयामास प्रासादं वैष्णवं तथा ॥ १८ ॥

इति श्रीमहापुराण आदिब्राह्मे स्वयंभूऋषिसंवादे प्रासादकरणं नाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३४०१

अथाष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

इन्द्रद्युम्नस्यप्रतिमानिर्माणम्

मुनय ऊचुः ।

ब्रूहि नो देवदेवेश यत्पृच्छामः पुरातनम् ।
यथा ताः प्रतिमाः पूर्वमिन्द्रद्युम्नेन निर्मिताः ॥ १ ॥
केन चैव प्रकारेण तुष्टस्तस्मै स माधवः ।
तत्सर्वं वद चास्माकं परं कौतूहलं हि नः ॥ २ ॥

ब्रह्मोवाच ।

शृणुध्वं मुनिशार्दूलाः पुराणं वेदसंमितम् ।
कथयामि पुरा वृत्तं प्रतिमानां च संभवम् ॥ ३ ॥

प्रवृत्ते च महायज्ञे प्रासादे चैव निर्मिते।
चिन्ता तस्य बभूवाथ प्रतिमार्थमहर्निशम् ॥ ४ ॥
न वेद्मि केन देवेशं सर्वेशं लोकपावनम्।
सर्गस्थित्यन्तकर्तारं पश्यामि पुरुषोत्तमम् ॥ ५ ॥
चिन्ताविष्टस्त्वभूद्राजा शेते रात्रौ दिवाऽपि न।
न भुङ्क्ते विविधान्भोगान्न च स्नानं प्रसाधनम् ॥ ६ ॥
नैव वाद्येन गन्धेन गायनैर्वर्णकैरपि।
न गजैर्मदयुक्तैश्च न चानेकैर्हयान्वितैः ॥ ७ ॥
नेन्द्रनीलैर्महानीलैः पद्मरागमयैर्न च।
सुवर्णरजताद्यैश्च वज्रस्फटिकसंयुतैः ॥ ८॥
बहुरागार्थकामैर्वा न चान्यैरन्तरिक्षगैः।
बभूव तस्य नृपतेर्मनसस्तुष्टिवर्धनम् ॥ ९ ॥
शैलमृद्दारुजातेषु प्रशस्तं किं महीतले।
विष्णुप्रतिमायोग्यं च सर्वलक्षणलक्षितम् ॥ १० ॥
एतैरेव त्रयाणां तु दयितं स्यात्सुरार्चितम्।
स्थापिते प्रीतिमभ्येति इति चिन्तापरोऽभवत् ॥ ११ ॥
पञ्चरात्रविधानेन संपूज्य पुरुषोत्तमम्।
चिन्ताविष्टो महीपालः संस्तोतुमुपचक्रमे ॥ १२ ॥
इति श्रीमहापुराणे आदिब्राह्मे इन्द्रद्युम्नस्य प्रतिमानिर्माण-
विधानं नामाष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥
आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३४२१

अथैकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

इन्द्रद्युम्नकृतभगवत्स्तुतिः

वासुदेव नमस्तेऽस्तु नमस्ते मोक्षकारण ।
त्राहि मां सर्वलोकेश जन्मसंसारसागरात् ॥ १ ॥
निर्मलाम्बरसंकाश नमस्ते पुरुषोत्तम ।
संकर्षण नमस्तेऽस्तु त्राहि मां धरणीधर ॥ २ ॥
नमस्ते हेमगर्भाभ नमस्ते मकरध्वज ।
रतिकान्त नमस्तेऽस्तु त्राहि मां संवरान्तक ॥ ३ ॥
नमस्तेऽञ्जनसंकाश नमस्ते भक्तवत्सल ।
अनिरुद्ध नमस्तेऽस्तु त्राहि मां वरदो भव ॥ ४ ॥
नमस्ते विबुधावास नमस्ते विबुधप्रिय ।
नारायण नमस्तेऽस्तु त्राहि मां शरणागतम् ॥ ५ ॥
नमस्ते बलिनां श्रेष्ठ नमस्ते लाङ्गलायुध ।
चतुर्मुख जगद्धाम त्राहि मां प्रपितामह ॥ ६ ॥
नमस्ते नीलमेघाभ नमस्ते त्रिदशार्चित ।
त्राहि विष्णो जगन्नाथ मग्नं मां भवसागरे ॥ ७ ॥
प्रलयानलसंकाश नमस्ते दितिजान्तक ।
नरसिंह महावीर्य त्राहि मां दीप्तलोचन ॥ ८ ॥
यथा रसातलादुर्वी त्वया दंष्ट्रोद्धृता पुरा ।
तथा महावराहस्त्वं त्राहि मां दुःखसागरात् ॥ ९ ॥

तवैता मूर्तयः कृष्ण वरदाः संस्तुता मया ।
तवेमे बलदेवाद्याः पृथग्रूपेण संस्थिताः ॥ १० ॥
अङ्गानि तव देवेश गरुत्माद्यास्तथा प्रभो ।
दिक्पालाः सायुधाश्चैव केशवाद्यास्तथाऽच्युत ॥ ११ ॥
ये चान्ये तव देवेश भेदाः प्रोक्ता मनीषिभिः ।
तेऽपि सर्वे जगन्नाथ प्रसन्नायतलोचन ॥ १२ ॥
मयाऽर्चिताः स्तुताः सर्वे तथा यूयं नमस्कृताः ।
प्रयच्छत वरं मह्यं धर्मकामार्थमोक्षदम् ॥ १३ ॥
भेदास्ते कीर्तिता ये तु हरे संकर्षणादयः ।
तव पूजार्थसंभूतास्ततस्त्वयि समाश्रिताः ॥ १४ ॥
न भेदस्तव देवेश विद्यते परमार्थतः ।
विविधं तव यद्रूपमुक्तं तदुपचारतः ॥ १५ ॥
अद्वैतं त्वां कथं द्वैतं वक्तुं शक्नोति मानवः ।
एकस्त्वं हि हरे व्यापी चित्स्वभावो निरञ्जनः ॥ १६ ॥
परमं तव यद्रूपं भावाभावविवर्जितम् ।
निर्लेपं निर्गुणं श्रेष्ठं कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ १७ ॥
सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं सत्तामात्रव्यवस्थितम् ।
तद्देवाश्च न जानन्ति कथं जानाम्यहं प्रभो ॥ १८ ॥
अपरं तव यद्रूपं पीतवस्त्रं चतुर्भुजम् ।
शङ्खचक्रगदापाणिमुकुटाङ्गदधारिणम् ॥ १९ ॥
श्रीवत्सोरस्कसंयुक्तं वनमालाविभूषितम् ।
तदर्चयन्ति विबुधा ये चान्ये तव संश्रयाः ॥ २० ॥

देवदेव सुरश्रेष्ठ भक्तानामभयप्रद ।
त्राहि मां पद्मपत्राक्ष मग्नं विषयसागरे ॥ २१ ॥
नान्यं पश्यामि लोकेश यस्याहं शरणं व्रजे ।
त्वामृते कमलाकान्त प्रसीद मधुसूदन ॥ २२ ॥
जराव्याधिशतैर्युक्तो नानादुःखैर्निपीडितः ।
हर्षशोकान्वितो मूढः कर्मपाशैः सुयन्त्रितः ॥ २३ ॥
पतितोऽहं महारौद्रे घोरे संसारसागरे ।
विषमोदकदुष्पारे रागद्वेषझषाकुले ॥ २४ ॥
इन्द्रियावर्तगम्भीरे तृष्णाशोकोर्मिसंकुले ।
निराश्रये निरालम्बे निःसारेऽत्यन्तचञ्चले ॥ २५ ॥
मायया मोहितस्तत्र भ्रमामि सुचिरं प्रभो ।
नानाजातिसहस्रेषु जायमानः पुनः पुनः ॥ २६ ॥
मया जन्मान्यनेकानि सहस्राण्ययुतानि च ।
विविधान्यनुभूतानि संसारेऽस्मिञ्जनार्दन ॥ २७ ॥
वेदाः साङ्गा मयाऽधीताः शास्त्राणि विविधानि च ।
इतिहासपुराणानि तथा शिल्पान्यनेकशः ॥ २८ ॥
असंतोषाश्च संतोषाः संचयापचया व्ययाः ।
मया प्राप्ता जगन्नाथ क्षयवृद्ध्यक्षयेतराः ॥ २९ ॥
भार्यारिमित्रबन्धूनां वियोगाः संगमास्तथा ।
पितरो विविधा दृष्टा मातरश्च तथा मया ॥ ३० ॥
दुःखानि चानुभूतानि यानि सौख्यान्यनेकशः ।
प्राप्ताश्च बान्धवाः पुत्रा भ्रातरो ज्ञातयस्तथा ॥ ३१ ॥

मयोषितं तथा स्त्रीणां कोष्ठे विण्मूत्रपिच्छले ।
गर्भवासे महादुःखमनुभूतं तथा प्रभो ॥ ३२ ॥
दुःखानि यान्यनेकानि बाल्ययौवनगोचरे ।
वार्धके च हृषीकेश तानि प्राप्तानि वै मया ॥ ३३ ॥
मरणे यानि दुःखानि यममार्गे यमालये ।
मया तान्यनुभूतानि नरके यातनास्तथा ॥ ३४ ॥
कृमिकीटद्रुमाणां च हस्त्यश्वमृगपक्षिणाम् ।
महिषोष्ट्रगवां चैव तथाऽन्येषां वनौकसाम् ॥ ३५ ॥
द्विजातीनां च सर्वेषां शूद्राणां चैव योनिषु ।
धनिनां क्षत्रियाणां च दरिद्राणां तपस्विनाम् ॥ ३६ ॥
नृपाणां नृपभृत्यानां तथाऽन्येषां च देहिनाम् ।
गृहेषु तेषामुत्पन्नो देव चाहं पुनः पुनः ॥ ३७ ॥
गतोऽस्मि दासतां नाथ भृत्यानां बहुशो नृणाम् ।
दरिद्रत्वं चेश्वरत्वं स्वामित्वं च तथा गतः ॥३८॥
हतो मया हताश्चान्ये घातितो घातितास्तथा ।
दत्तं ममान्यैरन्येभ्यो मया दत्तमनेकशः ॥ ३९ ॥
पितृमातृसुहृद्भ्रातृकलत्राणां कृतेन च ।
धनिनां श्रोत्रियाणां च दरिद्राणां तपस्विनाम् ॥ ४० ॥
उक्तं दैन्यं च विविधं त्यक्त्वा लज्जां जनार्दन ।
देवतिर्यङ्मनुष्येषु स्थावरेषु चरेषु च ॥ ४१ ॥
न विद्यते तथा स्थानं यत्राहं न गतः प्रभो ।
कदा मे नरके वासः कदा स्वर्गे जगत्पते ॥ ४२ ॥

कदा मनुष्यलोकेषु कदा तिर्यग्गतेषु च ।
जलयन्त्रे यथा चक्रे घटी रज्जुनिबन्धना ॥ ४३ ॥
याति चोर्ध्वमधश्चैव कदा मध्ये च तिष्ठति ।
तथा चाहं सुरश्रेष्ठ कर्मरज्जुसमावृतः ॥ ४४ ॥
अधश्चोर्ध्वं तथा मध्ये भ्रमन्गच्छामि योगतः ।
एवं संसारचक्रेऽस्मिन्भैरवे रोमहर्षणे ॥ ४५ ॥
भ्रमामि सुचिरं कालं नान्तं पश्यामि कर्हिचित् ।
न जाने किं करोम्यद्य हरे व्याकुलितेन्द्रियः ॥ ४६ ॥
शोकतृष्णाभिभूतोऽहं कांदिशीको विचेतनः ।
इदानीं त्वामहं देव विह्वलः शरणं गतः ॥ ४७ ॥
त्राहि मां दुःखितं कृष्ण मग्नं संसारसागरे ।
कृपां कुरु जगन्नाथ भक्तं मां यदि मन्यसे ॥ ४८ ॥
त्वदृते नास्ति मे बन्धुर्योऽसौ चिन्तां करिष्यति ।
देव त्वां नाथमासाद्य न भयं मेऽस्ति कुत्रचित् ॥ ४९ ॥
जीविते मरणे चैव योगक्षेमेऽथ वा प्रभो ।
ये तु त्वां विधिवद्देव नार्चयन्ति नराधमाः ॥ ५० ॥
सुगतिस्तु कथं तेषां भवेत्संसारबन्धनात् ।
किं तेषां कुलशीलेन विद्यया जीवितेन च ॥ ५१ ॥
येषां न जायते भक्तिर्जगद्धातरि केशवे ।
प्रकृतिं त्वासुरीं प्राप्य ये त्वां निन्दन्ति मोहिताः ॥ ५२ ॥
पतन्ति नरके घोरे जायमानाः पुनः पुनः ।
न तेषां निष्कृतिस्तस्माद्विद्यते नरकार्णवात् ॥ ५३ ॥

ये दूषयन्ति दुर्वृत्तास्त्वां देव पुरुषाधमाः।
यत्र यत्र भवेज्जन्म मम कर्मनिबन्धनात् ॥ ५४ ॥
तत्र तत्र हरे भक्तिस्त्वयि चास्तु दृढा सदा।
आराध्य त्वां सुरा दैत्या नराश्चान्येऽपि संयताः ॥ ५५ ॥
अवापुः परमां सिद्धिं कस्त्वां देव न पूजयेत्।
न शक्नुवन्ति ब्रह्माद्याः स्तोतुं त्वां त्रिदशा हरे ॥ ५६ ॥
कथं मानुषबुद्ध्याऽहं स्तौमि त्वां प्रकृतेः परम्।
तथा चाज्ञानभावेन संस्तुतोऽसि मया प्रभो ॥ ५७ ॥
तत्क्षमस्वापराधं मे यदि तेऽस्ति दया मयि।
कृतापराधेऽपि हरे क्षमां कुर्वन्ति साधवः ॥ ५८ ॥
तस्मात्प्रसीद देवेश भक्तस्नेहं समाश्रितः।
स्तुतोऽसि यन्मया देव भक्तिभावेन चेतसा ॥
साङ्गं भवतु तत्सर्वं वासुदेव नमोऽस्तु ते ॥ ५९ ॥

ब्रह्मोवाच।

इत्थं स्तुतस्तदा तेन प्रसन्नो गरुडध्वजः।
ददौ तस्मै मुनिश्रेष्ठाः सकलं मनसेप्सितम् ॥ ६० ॥
यः संपूज्य जगन्नाथं प्रत्यहं स्तौति मानवः।
स्तोत्रेणानेन मतिमान्स मोक्षं लभते ध्रुवम् ॥ ६१ ॥
त्रिसंध्यं यो जपेद्विद्वानिदं स्तोत्रवरं शुचिः।
धर्मं चार्थं च कामं च मोक्षं च लभते नरः ॥ ६२ ॥
यः पठेच्छृणुयाद्वाऽपि श्रावयेद्वा समाहितः।
स लोकं शाश्वतं विष्णोर्याति निर्धूतकल्मषः ॥ ६३ ॥

धन्यं पापहरं चेदं भुक्तिमुक्तिप्रदं शिवम् ।
गुह्यं सुदुर्लभं पुण्यं न देयं यस्य कस्यचित् ॥ ६४ ॥
न नास्तिकाय मूर्खाय न कृतघ्नाय मानिने ।
न दुष्टमतये दद्यान्नाभक्ताय कदाचन ॥ ६५ ॥
दातव्यं भक्तियुक्ताय गुणशीलान्विताय च ।
विष्णुभक्ताय शान्ताय श्रद्धानुष्ठानशालिने ॥ ६६ ॥

इदं समस्ताघविनाशहेतुः,
कारुण्यसंज्ञं सुखमोक्षदं च ।
अशेषवाञ्छाफलदं वरिष्ठं,
स्तोत्रंमयोक्तं पुरुषोत्तमस्य ॥ ६७ ॥
ये तं सुसूक्ष्मं विमला मुरारिं,
ध्यायन्ति नित्यं पुरुषं पुराणम् ।
ते मुक्तिभाजः प्रविशन्ति विष्णुं,
मन्त्रैर्यथाऽऽज्यं हुतमध्वराग्नौ ॥ ६८ ॥
एकः स देवो भवदुःखहन्ता,
परः परेषां न ततोऽस्ति चान्यत् ।
द्र(स्र)ष्टा स पाता स तु नाशकर्ता,
विष्णुः समस्ताखिलसारभूतः ॥ ६९ ॥
किं विद्यया किं स्वगुणैश्च तेषां,
यज्ञैश्च दानैश्च तपोभिरुग्रैः ।
येषां न भक्तिर्भवतीह कृष्णे,
जगद्गुरौ मोक्षसुखप्रदे च ॥ ७० ॥

लोके स धन्यः स शुचिः सविद्वान्
मखैस्तपोभिः स गुणैर्वरिष्ठः ।
ज्ञाता स दाता स तु सत्यवक्ता,
यस्यास्ति भक्तिः पुरुषोत्तमाख्ये ॥ ७१ ॥

इति श्रीमहापुराण आदिब्राह्मे स्वयंभ्वृषिसंवादे कारुण्यस्तव-वर्णनं नामैकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३४६२

अथ पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

प्रतिमोत्पत्तिकथनम्

ब्रह्मोवाच ।

स्तुत्वैवं मुनिशार्दूलाः प्रणम्य च सनातनम् ।
वासुदेवं जगन्नाथं सर्वकामफलप्रदं ॥ १ ॥
चिन्ताविष्टो महीपालः कुशानास्तीर्य भूतले ।
वस्त्रं च तन्मना भूत्वा सुष्वाप धरणीतले ॥ २ ॥
कथं प्रत्यक्षमभ्येति देवदेवो जनार्दनः ।
मम चाऽऽर्तिहरो देवस्तदाऽसाविति चिन्तयन् ॥ ३ ॥
सुप्तस्य तस्य नृपतेर्वासुदेवो जगद्गुरुः ।
आत्मानं दर्शयामास शङ्खचक्रगदाभृतम् ॥ ४ ॥

स ददर्श तु सप्रेम देवदेवं जगद्गुरुम् ।
शङ्खचक्रधरं देवं गदाचक्रोग्रपाणिनम् ॥ ५ ॥
शार्ङ्गबाणधरं देवं ज्वलत्तेजोतिमण्डलम् ।
युगान्तादित्यवर्णाभं नीलवैदूर्यसंनिभम् ॥ ६ ॥
सुपर्णांसे तमासीनं षोडशार्धभुजं शुभम् ।
स चास्मै प्राब्रवीद्धीराः साधु राजन्महामते ॥ ७ ॥
क्रतुनाऽनेन दिव्येन तया भक्त्या च श्रद्धया ।
तुष्टोऽस्मि ते महीपाल वृथा किमनुशोचसि ॥ ८ ॥
यदत्र प्रतिमा राजञ्जगत्पूज्या सनातनी ।
यथा सा प्राप्यते भूप तदुपायं ब्रवीमि ते ॥ ९
गतायामद्य शर्वर्यां निर्मले भास्वरोदिते ।
सागरस्य जलस्यान्ते नानाद्रुमविभूषिते ॥ १० ॥
जलं तथैव वेलायां दृश्यते तत्र वै महत् ।
लवणस्योदधे राजंस्तरङ्गैः समभिप्लुतम् ॥ ११ ॥
कूलान्ते हि महावृक्षः स्थितः स्थलजलेषु च ।
वेलाभिर्हन्यमानश्च न चासौ कम्पते द्रुमः ॥ १२ ॥
परशुमादाय हस्तेन ऊर्मेरन्तस्ततो व्रज ।
एकाकी विहरन्राजन्स त्वं पश्यसि पादपम् ॥ १३ ॥
ईदृक्चिह्नं समालोक्य छेदय त्वमशङ्कितः ।
छेद्यमानं तु तं वृक्षं प्रातरद्भुतदर्शनम् ॥ १४ ॥
दृष्ट्वा तेनैव संचिन्त्य ततो भूपाल दर्शनात् ।
कुरु तां प्रतिमां दिव्यां जहि चिन्तां विमोहिनीम् ॥ १५ ॥

ब्रह्मोवाच ।

एवमुक्त्वा महाभागो जगामादर्शनं हरिः ।
स चापि स्वप्नमालोक्य परं विस्मयमागतः ॥ १६ ॥
तां निशां स समुद्वीक्ष्य स्थितस्तद्गतमानसः ।
व्याहरन्वैष्णवान्मन्त्रान्सूक्तं चैव तदात्मकम् ॥ १७ ॥
प्रगतायां रजन्यां तु उत्थितो नान्यमानसः ।
स स्नात्वा सागरे सम्यग्यथावद्विधिना ततः ॥ १८ ॥
दत्त्वा दानं विप्रेभ्यो ग्रामांश्च नगराणि च ।
कृत्वा पौर्वाह्णिकं कर्म जगाम स नृपोत्तमः ॥ १९ ॥
न चाश्वो न पदातिश्च न गजो न च सारथिः ।
एकाकी स महावेलां प्रविवेश महीपतिः ॥ २० ॥
तं ददर्श महावृक्षं तेजस्वन्तं महाद्रुमम् ।
महातिगमहारोहं पुण्यं विपुलमेव च ॥ २१ ॥
महोत्सेधं महाकायं प्रसुप्तं च जलान्तिके ।
सान्द्रमाञ्जिष्ठवर्णाभं नामजातिविवर्जितम् ॥ २२ ॥
नरनाथस्तदा विप्रा द्रुमं दृष्ट्वा मुदाऽन्वितः ।
परशुना शातयामास निशितेन दृढेन च ॥ २३ ॥
द्वेधीकर्तुमनास्तत्र बभूवेन्द्रसखः स च ।
निरीक्ष्यमाणे काष्ठे तु बभूवाद्भुतदर्शनम् ॥ २४ ॥
विश्वकर्मा च विष्णुश्च विप्ररूपधरावुभौ ।
आजग्मतुर्महाभागौ तदा तुल्याग्रजन्मानौ ॥ २५ ॥

ज्वलमानौ स्वतेजोभिर्दिव्यस्रगनुलेपनौ ।
अथ तौ तं समागम्य नृपमिन्द्रसखं तदा ॥ २६ ॥
तावूचतुर्महाराज किमत्र त्वं करिष्यसि ।
किमर्थं च महाबाहो शातितश्च वनस्पतिः ॥ २७ ॥
असहायो महादुर्गे निर्जने गहने वने ।
महासिन्धुतटे चैवं कथं वै शातितो द्रुमः ॥ २८ ॥

ब्रह्मोवाच ।

तयोः श्रुत्वा वचो विप्राः स तु राजा मुदाऽन्वितः ।
बभाषे वचनं ताभ्यां मृदुलं मधुरं तथा ॥ २९ ॥
दृष्ट्वा तौ ब्राह्मणौ तत्र चन्द्रसूर्याविवाऽऽगतौ ।
नमस्कृत्य जगन्नाथाववाङ्मुखमवस्थितः ॥ ३० ॥

राजोवाच ।

देवदेवमनाद्यन्तमनन्तं जगतां पतिम् ।
आराधयितुं प्रतिमां करोमीति मतिर्मम ॥ ३१ ॥
अहं स देवदेवेन परमेण महात्मना ।
स्वप्नान्ते च समुद्दिष्टो भवद्भ्यां श्रावितं मया ॥ ३२ ॥

ब्रह्मोवाच ।

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा देवेन्द्रप्रतिमस्य च ।
प्रहस्य तस्मै विश्वेशस्तुष्टो वचनमब्रवीत् ॥ ३३ ॥

विष्णुवाच ।

साधु साधु महीपाल यदेतन्मतमुत्तमम् ।
संसारसागरे घोरे कदलीदलसंनिभे ॥ ३४ ॥

निःसारे दुःखबहुले कामक्रोधसमाकुले ।
इन्द्रियावर्तकलिले दुस्तरे रोमहर्षणे ॥ ३५ ॥
नानाव्याधिशतावर्ते जलबुद्बुदसंनिभे ।
यतस्ते मतिरुत्पन्ना विष्णोराराधनाय वै ॥ ३६
धन्यस्त्वं नृपशार्दूल गुणैः सर्वैरलंकृत ।
सप्रजा पृथिवी धन्या सशैलवनकानना ॥ ३७ ॥
सपुरग्रामनगरा चतुर्वर्णैरलंकृता ।
यत्र त्वं नृपशार्दूल प्रजाः पालयिता प्रभुः ॥ ३८ ॥
एह्येहि सुमहाभाग द्रुमेऽस्मिन्सुखशीतले ।
आवाभ्यां सह तिष्ठ त्वं कथाभिर्धर्मसंश्रितः ॥ ३९ ॥
अयं मम सहायस्तु आगतः शिल्पिनां वरः ।
विश्वकर्मसमः साक्षान्निपुणः सर्वकर्मसु ॥
मयोद्दिष्टां तु प्रतिमां करोत्येष तटं त्यज ॥ ४० ॥

ब्रह्मोवाच ।

श्रुत्वैवं वचनं तस्य तदा राजा द्विजन्मनः ।
सागरस्य तटं त्यक्त्वा गत्वा तस्य समीपतः ॥ ४१ ॥
तस्थौ स नृपतिश्रेष्ठो वृक्षच्छाये सुशीतले ।
ततस्तस्मै स विश्वात्मा ददावाज्ञां द्विजाकृतिः ॥ ४२ ॥
शिल्पिमुख्याय विप्रेन्द्राः कुरुष्व प्रतिमा इति ।
कृष्णरूपं परं शान्तं पद्मपत्रायतेक्षणम् ॥ ४३ ॥
श्रीवत्सकौस्तुभधरं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
गौराङ्गं क्षीरवर्णाभं द्वितीयं स्वस्तिकाङ्कितम् ॥ ४४ ॥

लाङ्गलास्त्रधरं देवमनन्ताख्यं महाबलम् ।
देवदानवगन्धर्वयक्षविद्याधरोरगैः ॥ ४५ ॥
न विज्ञातो हि तस्यान्तस्तेनानन्त इति स्मृतः ।
भगिनीं वासुदेवस्य रुक्मवर्णां सुशोभनाम् ॥ ४६ ॥
तृतीयां वै सुभद्रां च सर्वलक्षणलक्षिताम् ॥ ४७ ॥

ब्रह्मोवाच ।

श्रुत्वैतद्वचनं तस्य विश्वकर्मा सुकर्मकृत् ।
तत्क्षणात्कारयामास प्रतिमाः शुभलक्षणाः ॥ ४८ ॥
प्रथमं शुक्लवर्णाभं शारदेन्दुसमप्रभम् ।
आरक्ताक्षं महाकायं स्फटाविकटमस्तकम् ॥ ४९ ॥
नीलाम्बरधरं चोग्रं बलं बलमदोद्धतम् ।
कुण्डलैकधरं दिव्यं गदामुशलधारिणम् ॥ ५० ॥
द्वितीयं पुण्डरीकाक्षं नीलजीमूतसंनिभम् ।
अतसीपुष्पसंकाशं पद्मपत्रायतेक्षणम् ॥ ५१ ॥
पीतवाससमत्युग्रं शुभं श्रीवत्सलक्षणम् ।
चक्रपूर्णकरं दिव्यं सर्वपापहरं हरिम् ॥ ५२ ॥
तृतीयां स्वर्णवर्णाभां पद्मपत्रायतेक्षणाम् ।
विचित्रवस्त्रसंछन्नां हारकेयूरभूषिताम् ॥ ५३ ॥
विचित्राभरणोपेतां रत्नहारावलम्बिताम् ।
पीनोन्नतकुचां रम्यां विश्वकर्मा विनिर्ममे ॥ ५४ ॥
स तु राजाऽद्भुतं दृष्ट्वा क्षणेनैकेन निर्मिताः ।
दिव्यवस्त्रयुगच्छन्ना नानारत्नैरलंकृताः ॥ ५५ ॥

सर्वलक्षणसंपन्नाः प्रतिमाः सुमनोहराः ।
विस्मयं परमं गत्वा इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५६ ॥

इन्द्रद्युम्न उवाच

किं देवौ समनुप्राप्तौ द्विजरूपधरावुभौ ।
उभौ चाद्भुतकर्माणौ देववृत्तावमानुषौ ॥ ५७ ॥
देवौ वा मानुषौ वाऽपि यक्षविद्याधरौ युवाम् ।
किंनु ब्रह्महृषीकेशौ किं वसू किमुताश्विनौ ॥ ५८ ॥
न वेद्मि सत्यसद्भावौ मायारूपेण संस्थितौ ।
युवां गतोऽस्मि शरणमात्मा तु मे प्रकाश्यताम् ॥ ५९ ॥

इति श्री महापुराणे ब्राह्मे स्वयंभ्वृषिसंवादे प्रतिमोत्पत्ति-
कथनं नाम पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥
आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२५५१

अथैकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

भगवदिन्द्रद्युम्नसंवादकथनम्

श्रीभगवानुवाच ।

नाहं देवो न यक्षो वा न दैत्यो न च देवराट् ।
न ब्रह्मा न च रुद्रोऽहं विद्धि मां पुरुषोत्तमम् ॥ १ ॥
अर्तिहा सर्वलोकानामनन्तबलपौरुषः ।
आराधनीयो भक्तानामन्तो यस्य न विद्यते ॥ २ ॥

पठ्यते सर्वशास्त्रेषु वेदान्तेषु निगद्यते ।
यमाहुर्ज्ञानगम्येति वासुदेवेति योगिनः ॥ ३ ॥
अहमेव स्वयं ब्रह्मा अहं विष्णुः शिवोऽप्यहम् ।
इन्द्रोऽहं देवराजश्च जगत्संयमनो यमः ॥ ४ ॥
पृथिव्यादीनि भूतानि त्रेताग्निर्हुतभुङ्नृप ।
वरुणोऽपां पतिश्चाहं धरित्री च महीधरः ॥ ५ ॥
यत्किंचिद्वाङ्मयं लोके जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
चराचरं च यद्विश्वं मदन्यन्नास्ति किंचन ॥ ६ ॥
प्रीतोऽहं ते नृपश्रेष्ठ वरं वरय सुव्रत ।
यदिष्टं तत्प्रयच्छामि हृदि यत्ते व्यवस्थितम् ॥ ७ ॥
मद्दर्शनमपुण्यानां स्वप्नान्तेऽपि न जायते ।
त्वं पुनर्दृढभक्तित्वात्प्रत्यक्षं दृष्टवानसि ॥ ८ ॥

ब्रह्मोवाच ।

श्रुत्वैवं वासुदेवस्य वचनं तस्य भो द्विजाः ।
रोमाञ्चिततनुर्भूत्वा इदं स्तोत्रं जगौ नृपः ॥ ९ ॥

राजोवाच ।

श्रियः कान्त नमस्तेऽस्तु श्रीपते पीतवाससे ।
श्रीद श्रीश श्रीनिवास नमस्ते श्रीनिकेतन ॥ १० ॥
आद्यं पुरुषमीशानं सर्वेशं सर्वतोमुखम् ।
निष्कलं परमं देवं प्रणतोऽस्मि सनातनम् ॥ ११ ॥
शब्दातीतं गुणातीतं भावाभावविवर्जितम् ।
निर्लेपं निर्गुणं सूक्ष्मं सर्वज्ञं सर्वभावनम् ॥ १२ ॥

प्रावृण्मेघप्रतीकाशं गोब्राह्मणहिते रतम्।
सर्वेषामेव गोप्तारं व्यापिनं सर्वभाविनम्॥ १३॥
शङ्खचक्रधरं देवं गदामुशलधारिणम्।
नमस्ये वरदं देवं नीलोत्पलदलच्छविम्॥ १४॥
नागपर्यङ्कशयनं क्षीरोदार्णवशायिनम्।
नमस्येऽहं हृषीकेशं सर्वपापहरं हरिम्॥ १५॥
पुनस्त्वां देवदेवेशं नमस्ये वरदं विभुम्।
सर्वलोकेश्वरं विष्णुं मोक्षकारणमव्ययम्॥ १६॥

ब्रह्मोवाच।

एवं स्तुत्वा तु तं देवं प्रणिपत्य कृताञ्जलिः।
उवाच प्रणतो भूत्वा निपत्य धरणीतले॥ १७॥

राजोवाच।

प्रीतोऽसि यदि मे नाथ वृणोमि वरमुत्तमम्।
देवासुराः सगन्धर्वा यक्षरक्षोमहोरगाः॥ १८॥
सिद्धविद्याधराः साध्याः किंनरा गुह्यकास्तथा।
ऋषयो ये महाभागा नानाशास्त्रविशारदाः॥ १९॥
परिव्राड्योगयुक्ताश्च वेदतत्त्वार्थचिन्तकाः।
मोक्षमार्गविदो येऽन्ये ध्यायन्ति परमं पदम्॥ २०॥
निर्गुणं निर्मलं शान्तं यत्पश्यन्ति मनीषिणः।
तत्पदं गन्तुमिच्छामि त्वत्प्रसादात्सुदुर्लभम्॥ २१॥

श्रीभगवानुवाच।

सर्वं भवतु भद्रं ते यथेष्टं सर्वमाप्नुहि।
भविष्यति यथाकामं मत्प्रसादान्न संशयः॥ २२॥

दश वर्षसहस्राणि तथा नव शतानि च ।
अविच्छिन्नं महाराज्यं कुरु त्वं नृपसत्तम ॥ २३ ॥
प्रयास्यसि पदं दिव्यं दुर्लभं यत्सुरासुरैः ।
पूर्णमनोरथं शान्तं गुह्यमव्यक्तमव्ययम् ॥ २४ ॥
परात्परतरं सूक्ष्मं निर्लेपं निष्कलं ध्रुवम् ।
चिन्ताशोकविनिर्मुक्तं क्रियाकारणवर्जितम् ॥ २५ ॥
तदहं दर्शयिष्यामि ज्ञेयाख्यं परमं पदम् ।
यं प्राप्य परमानन्दं प्राप्स्यसि परमां गतिम् ॥ २६ ॥
कीर्तिश्च तव राजेन्द्र भवत्यत्र महीतले ।
यावद्घना नभो यावद्यावच्चन्द्रार्कतारकम् ॥ २७ ॥
यावत्समुद्राः सप्तैव यावन्मेर्वादिपर्वताः ।
तिष्ठन्ति दिवि देवाश्च तावत्सर्वत्र चाव्यया ॥ २८ ॥
इन्द्रद्युम्नसरो नाम तीर्थं यज्ञाङ्गसंभवम् ।
यत्र स्नात्वा सकृल्लोकः शक्रलोकमवाप्नुयात् ॥ २९ ॥
दापयिष्यति यः पिण्डांस्तटेऽस्मिन्सरसः शुभे ।
कुलैकविंशमुद्धृत्य शक्रलोकं गमिष्यति ॥ ३० ॥
पूज्यमानोऽप्सरोभिश्च गन्धर्वैर्गीतनिस्वनैः ।
विमानेन वसेत्तत्र यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ ३१ ॥
सरसो दक्षिणे भागे नैर्ऋत्यां तु समाश्रिते ।
न्यग्रोधस्तिष्ठते तत्र तत्समीपे तु मण्डपः ॥ ३२ ॥
केतकीवनसंछन्नो नानापादपसंकुलः ।
नारिकेलैरसंख्येयैश्चम्पकैर्बकुलावृतैः ॥ ३३ ॥

अशोकैः कर्णिकारैश्च पुंनागैर्नागकेसरैः ।
पाटलाम्रातसरलैश्चन्दनैर्देवदारुभिः ॥ ३४ ॥
न्यग्रोधाश्वत्थखदिरैः पारिजातैः सहार्जुनैः ।
हिन्तालैश्चैव तालैश्च शिंशपैर्बदरैस्तथा ॥ ३५ ॥
करञ्जैर्लकुचैः प्लक्षैः पनसैर्बिल्वधातुकैः ।
अन्यैर्बहुविधैर्वृक्षैः शोभितः समलंकृतः ॥ ३६ ॥
आषाढस्य सिते पक्षे पञ्चम्यां पितृदैवते ।
ऋक्षे नेष्यन्ति नस्तत्र नीत्वा सप्त दिनानि वै ॥ ३७ ॥
मण्डपे स्थापयिष्यन्ति सुवेश्याभिः सुशोभनैः ।
क्रीडाविशेषबहुलैर्नृत्यगीतमनोहरैः ॥ ३८ ॥
चामरैः स्वर्णदण्डैश्च व्यजनै रत्नभूषणैः ।
वीजयन्तस्तथाऽस्मभ्यं स्थापयिष्यन्ति मङ्गलाः ॥ ३९ ॥
ब्रह्मचारी यतिश्चैव स्नातकाश्च द्विजोत्तमाः ।
वानप्रस्था गृहस्थाश्च सिद्धाश्चान्ये च ब्राह्मणाः ॥ ४० ॥
नानावर्णपदैः स्तोत्रैर्ऋग्यजुःसामनिस्वनैः ।
करिष्यन्ति स्तुतिं राजन्रामकेशवयोः पुनः ॥ ४१ ॥
ततः स्तुत्वा च दृष्ट्वा च संप्रणम्य च भक्तितः ।
नरो वर्षायुतं दिव्यं श्रीमद्धरिपुरे वसेत् ॥ ४२ ॥
पूज्यमानोऽप्सरोभिश्च गन्धर्वैर्गीतनिस्वनैः ।
हरेरनुचरस्तत्र क्रीडते केशवेन वै ॥ ४३ ॥
विमानेनार्कवर्णेन रत्नहारेण भ्राजता ।
सर्वकामैर्महाभोगैस्तिष्ठते भुवनोत्तमे ॥ ४४ ॥

तपःक्षयादिहाऽऽगत्य मनुष्यो ब्राह्मणो भवेत् ।
कोटिधनपतिः श्रीमांश्चतुर्वेदी भवेद्ध्रुवम् ॥ ४५ ॥

ब्रह्मोवाच ।

एवं तस्मै वरं दत्त्वा कृत्वा च समयं हरिः ।
जगामादर्शनं विप्राः सहितो विश्वकर्मणा ॥ ४६ ॥
स तु राजा तदा हृष्टो रोमाञ्चिततनूरुहः ।
कृतकृत्यमिवाऽऽत्मानं मेने संदर्शनाद्धरेः ॥ ४७ ॥
ततः कृष्णं च रामं च सुभद्रां च वरप्रदाम् ।
रथैर्विमानसंकाशैर्मणिकाञ्चनचित्रितैः ॥ ४८ ॥
संवाह्य तांस्तदा राजा महामङ्गलनिःस्वनैः ।
आनयामास मतिमान्सामात्यः सपुरोहितः ॥ ४९ ॥
नानावादित्रनिर्घोषैर्नानावेदस्वनैः शुभैः ।
संस्थाप्य च शुभे देशे पवित्रे सुमनोहरे ॥ ५० ॥
ततः शुभतिथौ काले नक्षत्रे शुभलक्षणे ।
प्रतिष्ठां कारयामास सुमुहूर्ते द्विजैः सह ॥ ५१ ॥
यथोक्तेन विधानेन विधिदृष्टेन कर्मणा ।
आचार्यानुमतेनैव सर्वं कृत्वा महीपतिः ॥ ५२ ॥
आचार्याय तदा दत्त्वा दक्षिणां विधिवत्प्रभुः ।
ऋत्विग्भ्यश्च विधानेन तथाऽन्येभ्यो धनं ददौ ॥ ५३ ॥
कृत्वा प्रतिष्ठां विधिवत्प्रासादे भवनोत्तमे ।
स्थापयामास तान्सर्वान्विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ५४ ॥
ततः संपूज्य विधिना नानापुष्पैः सुगन्धिभिः ।

सुवर्णमणिमुक्ताद्यैर्नानावस्त्रैः सुशोभनैः ॥ ५५ ॥
रत्नैश्च विविधैर्दिव्यैरासनैर्ग्रामपत्तनैः ।
ददौ चान्यान्स विषयान्पुराणि नगराणि च ॥ ५६ ॥
एवं बहुविधं दत्त्वा राज्यं कृत्वा यथोचितम् ।
इष्ट्वा च विविधैर्यज्ञैर्दत्त्वा दानान्यनेकशः ॥ ५७ ॥
कृतकृत्यस्ततो राजा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
जगाम परमं स्थानं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ५८ ॥
एवं मया मुनिश्रेष्ठाः कथितो वो नृपोत्तमः ।
क्षेत्रस्य चैव माहात्म्यं किमन्यच्छ्रोतुमिच्छथ ॥ ५९ ॥

विष्णुरुवाच ।

श्रुत्वैवं वचनं तस्य ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ।
आश्चर्यं मेनिरे विप्राः पप्रच्छुश्च पुनर्मुदा ॥ ६० ॥

मुनय ऊचुः ।

कस्मिन्काले सुरश्रेष्ठ गन्तव्यं पुरुषोत्तमम् ।
विधिना केन कर्तव्यं पञ्चतीर्थमिति प्रभो ॥ ६१ ॥
एकैकस्य च तीर्थस्य स्नानदानस्य यत्फलम् ।
देवताप्रेक्षणे चैव ब्रूहि सर्वं पृथक्पृथक् ॥ ६२ ॥

ब्रह्मोवाच ।

निराहारः कुरुक्षेत्रे पादेनैकेन यस्तपेत् ।
जितेन्द्रियो जितक्रोधः सप्तसंवत्सरायुतम् ॥ ६३ ॥

दृष्ट्वा सदा ज्येष्ठशुक्लद्वादश्यां पुरुषोत्तमम् ।
कृतोपवासः प्राप्नोति ततोऽधिकतरं फलम् ॥ ६४ ॥
तस्माज्ज्येष्ठे मुनिश्रेष्ठाः प्रयत्नेन सुसंयतैः ।
स्वर्गलोकेप्सुविप्राद्यैर्द्रष्टव्यः पुरुषोत्तमः ॥ ६५ ॥
पञ्चतीर्थं तु विधिवत्कृत्वा ज्येष्ठे नरोत्तमः ।
शुक्लपक्षस्य द्वादश्यां पश्येत्तं पुरुषोत्तमम् ॥ ६६ ॥
ये पश्यन्त्यव्ययं देवं द्वादश्यां पुरुषोत्तमम् ।
ते विष्णुलोकमासाद्य न च्यवन्ते कदाचन ॥ ६७ ॥
तस्माज्ज्येष्ठे प्रयत्नेन गन्तव्यं भो द्विजोत्तमाः ।
कृत्वा तस्मिन्पञ्चतीर्थं द्रष्टव्यः पुरुषोत्तमः ॥ ६८ ॥
सुदूरस्थोऽपि यो भक्त्या कीर्तयेत्पुरुषोत्तमम् ।
अहन्यहनि शुद्धात्मा सोऽपि विष्णुपुरं व्रजेत् ॥ ६९ ॥
यात्रां करोति कृष्णस्य श्रद्धया यः समाहितः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं व्रजेन्नरः ॥ ७० ॥
चक्रं दृष्ट्वा हरेर्दूरात्प्रासादोपरि संस्थितम् ।
सहसा मुच्यते पापान्नरो भक्त्या प्रणम्य तत् ॥ ७१ ॥

इति श्रीमहापुराणे आदिब्राह्मे स्वयंभुऋषिसंवादे पुरुषोत्तमवर्णनं नामैकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३६२२

———

अथ द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयाख्यानम्

ब्रह्मोवाच ।

आसीत्कल्पे मुनिश्रेष्ठाः संप्रवृत्ते महाक्षये ।
नष्टेऽर्कचन्द्रे पवने नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ १ ॥
उदिते प्रलयादित्ये प्रचण्डे घनगर्जिते ।
विद्युदुत्पातसंघातैः संभग्ने तरुपर्वते ॥ २ ॥
लोके च संहृते सर्वे महदुल्कानिबर्हणे ।
शुष्केषु सर्वतोयेषु सरःसु च सरित्सु च ॥ ३ ॥
ततः संवर्तको वह्निर्वायुना सह भो द्विजाः ।
लोकं तु प्राविशत्सर्वमादित्यैरुपशोभितम् ॥ ४ ॥
पश्चात्स पृथिवीं भित्त्वा प्रविश्य च रसातलम् ।
देवदानवयक्षाणां भयं जनयते महत् ॥ ५ ॥
निर्दहन्नागलोकं च यच्च किंचित्क्षिताविह ।
अधस्तान्मुनिशार्दूलाः सर्वं नाशयते क्षणात् ॥ ६ ॥
ततो योजनविंशानां सहस्राणि शतानि च ।
निर्दहत्याशुगो वायुः स च संवर्तकोऽनलः ॥ ७ ॥
सदेवासुरगन्धर्वं सयक्षोरगराक्षसम् ।
ततो दहति संदीप्तः सर्वमेव जगत्प्रभुः ॥ ८ ॥

प्रदीप्तोऽसौ महारौद्रः कल्पाग्निरिति संश्रुतः ।
महाज्वालो महार्चिष्मान्संप्रदीप्तमहास्वनः ॥ ९ ॥
सूर्यकोटिप्रतीकाशो ज्वलन्निव स तेजसा ।
त्रैलोक्यं चादहत्तूर्णं ससुरासुरमानुषम् ॥ १० ॥
एवंविधे महाघोरे महाप्रलयदारुणे ।
ऋषिः परमधर्मात्मा ध्यानयोगपरोऽभवत् ॥ ११ ॥
एकः संतिष्ठते विप्रा मार्कण्डेयेति विश्रुतः ।
मोहपाशैर्निबद्धोऽसौ क्षुत्तृष्णाकुलितेन्द्रियः ॥ १२ ॥
स दृष्ट्वा तं महावह्निं शुष्ककण्ठोष्ठतालुकः ।
तृष्णार्तः प्रस्खलन्विप्रास्तदाऽसौ भयविह्वलः ॥ १३ ॥
बभ्राम पृथिवीं सर्वां कांदिशीको विचेतनः ।
त्रातारं नाधिगच्छन्वै इतश्चेतश्च धावति ॥ १४ ॥
न लेभे च तदा शर्म यत्र विश्राम्यता द्विजाः ।
करोमि किं न जानामि यस्याहं शरणं व्रजे ॥ १५ ॥
कथं पश्यामि तं देवं पुरुषेशं सनातनम् ।
इति संचिंतयन्देवमेकाग्रेण सनातनम् ॥ १६ ॥
प्राप्तवांस्तत्पदं दिव्यं महाप्रलयकारणम् ।
पुरुषेशमिति ख्यातं वटराजं सनातनम् ॥ १७ ॥
त्वरायुक्तो मुनिश्चासौ न्यग्रोधस्यान्तिकं ययौ ।
आसाद्य तं मुनिश्रेष्ठास्तस्य मूले समाविशत् ॥ १८ ॥
न कालाग्निभयं तत्र न चाङ्गारप्रवर्षणम् ।
न संवर्तागमस्तत्र न च वज्राशनिस्तथा ॥ १९ ॥

इति श्रीमहापुराणे आदिब्राह्मे स्वयंभुऋषिसंवादे मार्कण्डेयेन
वटदर्शनं नाम द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥
आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३६४१

अथ त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयाख्यानम्

ब्रह्मोवाच ।

ततो गजकुलप्रख्यास्तडिन्माला विभूषिताः ।
समुत्तस्थुर्महामेघा नभस्यद्भुतदर्शनाः ॥ १ ॥
केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित्कुमुदसंनिभाः ।
केचित्किञ्जल्कसंकाशाः केचित्पीताः पयोधराः ॥ २ ॥
केचिद्धरितसंकाशाः काकाण्डसंनिभास्तथा ।
केचित्कमलपत्राभाः केचिद्धिङ्गुलसंनिभाः ॥ ३ ॥
केचित्पुरवराकाराः केचिद्गिरिवरोपमाः ।
केचिदञ्जनसंकाशाः केचिन्मरकतप्रभाः ॥ ४ ॥
विद्युन्मालापिनद्धाङ्गाः समुत्तस्थुर्महाघनाः ।
घोररूपा महाभागा घोरस्वननिनादिताः ॥ ५ ॥
ततोजलधराः सर्व समावृण्वन्नभस्तलम् ।
तैरियं पृथिवी सर्वा सपर्वतवनाकरा ॥ ६ ॥

आपूरिता दिशः सर्वाः सलिलौघपरिप्लुताः ।
ततस्ते जलदा घोरा वारिणा मुनिसत्तमाः ॥ ७ ॥
सर्वतः प्लावयामासुश्चोदिताः परमेष्ठिना ।
वर्षमाणा महातोयं पूरयन्तो वसुंधराम् ॥ ८ ॥
सुघोरमशिवं रौद्रं नाशयन्ति स्म पावकम् ।
ततो द्वादश वर्षाणि पयोदाः समुपप्लवे ॥ ९ ॥
धाराभिः पूरयन्तो वै चोद्यमाना महात्मना ।
ततः समुद्राः स्वां वेलामतिक्रामन्ति भो द्विजाः ॥ १० ॥
पर्वताश्च व्यशीर्यन्त मही चाप्सु निमज्जति ।
सर्वतः सुमहाभ्रान्तास्ते पयोदा नभस्तलम् ॥ ११ ॥
संवेष्टयित्वा नश्यन्ति वायुवेगसमाहताः ।
ततस्तं मारुतं घोरं स विष्णुर्मुनिसत्तमाः ॥ १२ ॥
आदिपद्मालयो देवः पीत्वा स्वपिति भो द्विजाः ।
तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ १३ ॥
नष्टे देवासुरनरे यक्षराक्षसवर्जिते ।
ततो मुनिः स विश्रान्तो ध्यात्वा च पुरुषोत्तमम् ॥ १४ ॥
ददर्श चक्षुरुन्मील्य जलपूर्णां वसुंधराम् ।
नापश्यत्स वटं नोर्वीं न दिगादि न भास्करम् ॥ १५ ॥
न चन्द्रार्काग्निपवनं न देवासुरपन्नगम् ।
तस्मिन्नेकार्णवे घोरे तमोभूते निराश्रये ॥ १६ ॥
निमज्जन्स तदा विप्राः संतर्तुमुपचक्रमे ।
बभ्रामासौ मुनिश्चाऽऽर्त इतश्चेतश्च संप्लवन् ॥ १७ ॥

निममज्ज तदा विप्रास्त्रातारं नाधिगच्छति ।
एवं तं विह्वलं दृष्ट्वा कृपया पुरुषोत्तमः ॥
प्रोवाच मुनिशार्दूलास्तदा ध्यानेन तोषितः ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

वत्स श्रान्तोऽसि बालस्त्वं भक्तश्च मम सुव्रत ।
आगच्छाऽऽगच्छ शीघ्रं त्वं मार्कण्डेय ममान्तिकम् ॥ १९ ॥
मा त्वयैव च भेतव्यं संप्राप्तोऽसि ममाग्रतः ।
मार्कण्डेय मुने धीर बालस्त्वं श्रमपीडितः ॥ २० ॥

ब्रह्मोवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मुनिः परमकोपितः ।
उवाच स तदा विप्रा विस्मितश्चाभवन्मुहुः ॥ २१ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

कोऽयं नाम्ना कीर्तयति तपः परिभवन्निव ।
बहुवर्षसहस्राख्यं धर्षयन्निव मे वपुः ॥ २२ ॥
न ह्येष समुदाचारो देवेष्वपि समाहितः ।
मां ब्रह्मा स च देवेशो दीर्घायुरिति भाषते ॥ २३ ॥
कस्तपो घोरशिरसो ममाद्य त्यक्तजीवितः ।
मार्कण्डेयेति चोक्त्वा मन्मृत्युं गन्तुमिहेच्छति ॥ २४ ॥

ब्रह्मोवाच ।

एवमुक्त्वा तदा विप्राश्चिन्ताविष्टोऽभवन्मुनिः ।
किं स्वप्नोऽयं मया दृष्टः किंवा मोहोऽयमागतः ॥ २५ ॥
इत्थं चिन्तयतस्तस्य उत्पन्ना दुःखहा मतिः ।
व्रजामि शरणं देवं भक्त्याऽहं पुरुषोत्तमम् ॥ २६ ॥

स गत्वा शरणं देवं मुनिस्तद्गतमानसः ।
ददर्श तं वटं भूयो विशालं सलिलोपरि ॥ २७ ॥
शाखायां तस्य सौवर्णं विस्तीर्णायां महाद्भुतम् ।
रुचिरं दिव्यपर्यङ्कं रचितं विश्वकर्मणा ॥ २८ ॥
वज्रवैदूर्यरचितं मणिविद्रुमशोभितम् ।
पद्मरागादिभिर्जुष्टं रत्नैरन्यैरलंकृतम् ॥ २९ ॥
नानास्तरणसंवीतं नानारत्नोपशोभितम् ।
नानाश्चर्यसमायुक्तं प्रभामण्डलमण्डितम् ॥ ३० ॥
तस्योपरि स्थितं देवं कृष्णं बालवपुर्धरम् ।
सूर्यकोटिप्रतीकाशं दीप्यमानं सुवर्चसम् ॥ ३१ ॥
चतुर्भुजं सुन्दराङ्गं पद्मपत्रायतेक्षणम् ।
श्रीवत्सवक्षसं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ ३२ ॥
वनमालावृतोरस्कं दिव्यकुण्डलधारिणम् ।
हारभारार्पितग्रीवं दिव्यरत्नविभूषितम् ॥ ३३ ॥
दृष्ट्वा तदा मुनिर्देवं विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।
रोमाञ्चिततनुर्देवं प्रणिपत्येदमब्रवीत् ॥ ३४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

अहो चैकार्णवे घोरे विनष्टे सचराचरे ।
कथमेको ह्ययं बालस्तिष्ठत्यत्र सुनिर्भयः ॥ ३५ ॥

ब्रह्मोवाच ।

भूतं भव्यं भविष्यं च जानन्नपि महामुनिः ।
न बुबोध तदा देवं मायया तस्य मोहितः ॥
यदा न बुबुधे चैनं तदा तदाबुवाच ह ॥ ३६ ॥

मार्कण्डेय उवाच।

वृथा मे तपसो वीर्यं वृथा ज्ञानं वृथा क्रिया।
वृथा मे जीवितं दीर्घं वृथा मानुष्यमेव च ॥ ३७ ॥
योऽहं सुप्तं न जानामि पर्यङ्के दिव्यबालकम् ॥ ३८ ॥

ब्रह्मोवाच।

एवं संचिन्तयन्विप्रः प्लवमानो विचेतनः।
त्राणार्थं विह्वलश्चासौ निर्वेदं गतवांस्तदा ॥ ३९ ॥
ततो बालार्कसंकाशं स्वमहिम्ना व्यवस्थितम्।
सर्वतेजोमयं विप्रा न शशाकाभिवीक्षितुम् ॥ ४० ॥
दृष्ट्वा तं मुनिमायान्तं स बालः प्रहसन्निव।
प्रोवाच मुनिशार्दूलास्तदा मेघौघनिस्वनः ॥ ४१ ॥

श्रीभगवानुवाच।

वत्स जानामि श्रान्तं त्वां त्राणार्थं मामुपस्थितम्।
शरीरं विश मे क्षिप्रं विश्रामस्ते मयोदितः ॥ ४२ ॥

ब्रह्मोवाच।

श्रुत्वा स वचनं तस्य किंचिन्नोवाच मोहितः।
विवेश वदनं तस्य विवृतं त्ववशो मुनिः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमहापुराणे ब्राह्मे स्वयंभ्वृषिसंवादे मार्कण्डेयप्रलयदर्शनं नाम त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—३६८४

———

अथ चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयाख्यानम्

ब्रह्मोवाच ।

स प्रविश्योदरे तस्य बालस्य मुनिसत्तमः ।
ददर्श पृथिवीं कृत्स्नां नानाजनपदैर्वृताम् ॥ १ ॥
लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलोदधीन् ।
ददर्श तान्समुद्रांश्च जम्बु प्लक्षं च शाल्मलम् ॥ २ ॥
कुशं क्रौञ्चं च शाकं च पुष्करं च ददर्श सः ।
भारतादीनि वर्षाणि तथा सर्वांश्च पर्वतान् ॥ ३ ॥
मेरुं च सर्वरत्नाढ्यमपश्यत्कनकाचलम् ।
नानारत्नान्वितैः शृङ्गैर्भूषितं बहुकन्दरम् ॥ ४ ॥
नानामुनिजनाकीर्णं नानावृक्षवनाकुलम् ।
नानासत्त्वसमायुक्तं नानाश्चर्यसमन्वितम् ॥ ५ ॥
व्याघ्रैः सिंहैर्वराहैश्च चामरैर्महिषैर्गजैः ।
मृगैः शाखामृगैश्चान्यैर्भूषितं सुमनोहरम् ॥ ६ ॥
शक्राद्यैर्विविधैर्देवैः सिद्धचारणपन्नगैः ।
मुनियक्षाप्सरोभिश्च वृतैश्चान्यैः सुरालयैः ॥ ७ ॥

[ब्रह्मोवाच] ।

एवं सुमेरुं श्रीमन्तमपश्यन्मुनिसत्तमः ।
पर्यटन्स तदा विप्रस्तस्य बालस्य चोदरे ॥ ८ ॥

हिमवन्तं हेमकूटं निषधं गन्धमादनम् ।
श्वेतं च दुर्धरं नीलं कैलासं मन्दरं गिरिम् ॥ ९ ॥
महेन्द्रं मलयं विन्ध्यं पारियात्रं तथाऽर्बुदम् ।
सह्यं च शुक्तिमन्तं च मैनाकं वक्रपर्वतम् ॥ १० ॥
एतांश्चान्यांश्च बहवो यावन्तः पृथिवीधराः ।
ततस्तांस्तु मुनिश्रेष्ठाः सोऽपश्यद्रत्नभूषितान् ॥ ११ ॥
कुरुक्षेत्रं च पाञ्चालान्मत्स्यामद्रान्सकेकयान् ।
बाह्लीकान्शूरसेनांश्च काश्मीरांस्तङ्गणान्खसान् ॥ १२ ॥
पार्वतीयान्किरातांश्च कर्णप्रावरणान्मरून् ।
अन्त्यजानन्त्यजातींश्च सोऽपश्यत्तस्य चोदरे ॥ १३ ॥
मृगाञ्छाखामृगान्सिंहान्वराहान्सृमराञ्छशान् ।
गजांश्चान्यांस्तथा सत्त्वान्सोऽपश्यत्तस्य चोदरे ॥ १४ ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि ग्रामाश्च नगराणि च ।
कृषिगोरक्षवाणिज्यं क्रयविक्रयणं तथा ॥ १५ ॥
शक्रादीन्विबुधाञ्छ्रेष्ठांस्तथाऽन्यांश्च दिवौकसः ।
गन्धर्वाप्सरसो यक्षानृषींश्चैव सनातनान् ॥ १६ ॥
दैत्यदानवसंघांश्च नागांश्च मुनिसत्तमाः ।
सिंहिकातनयांश्चैव ये चान्ये सुरशत्रवः ॥ १७ ॥
यत्किंचित्तेन लोकेऽस्मिन्दृष्टपूर्वं चराचरम् ।
अपश्यत्स तदा सर्वं तस्य कुक्षौ द्विजोत्तमाः ॥ १८ ॥
अथवा किं बहूक्तेन कीर्तितेन पुनः पुनः ।
ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं यत्किंचित्सचराचरम् ॥ १९ ॥

भूर्लोकं च भुवर्लोकं स्वर्लोकं च द्विजोत्तमाः ।
महर्जनस्तपः सत्यमतलं वितलं तथा ॥ २० ॥
पातालं सुतलं चैव वितलं च रसातलम् ।
महातलं च ब्रह्माण्डमपश्यत्तस्य चोदरे ॥ २१ ॥
अव्याहता गतिस्तस्य तदाऽभूद्द्विजसत्तमाः ।
प्रसादात्तस्य देवस्य स्मृतिलोपश्च नाभवत् ॥ २२ ॥
भ्रममाणस्तदा कुक्षौ कृत्स्नं जगदिदं द्विजाः ।
नान्तं जगाम देहस्य तस्य विष्णोः कदाचन ॥ २३ ॥
यदाऽसौ नाऽऽगतश्चान्तं तस्य देहस्य भो द्विजाः ।
तदा तं वरदं देवं शरणं गतवान्मुनिः ॥ २४ ॥
ततोऽसौ सहसा विप्रा वायुवेगेन निःसृतः ।
महात्मनो मुखात्तस्य विवृतात्पुरुषस्य सः ॥ २५ ॥

इति श्रीमहापुराणे आदिब्राह्मे स्वयंभूऋषिसंवादे मार्कण्डेयस्य भगवत्कुक्षिपरिवर्तनं नाम चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३७०६

अथ पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेयाख्यानम्

ब्रह्मोवाच ।

स निष्क्रम्योदरात्तस्य बालस्य मुनिसत्तमाः ।
पुनश्च कार्णवामुर्वीमपश्यज्जनवर्जिताम् ॥ १ ॥

पूर्वदृष्टं च तं देवं ददर्श शिशुरूपिणम् ।
शाखायां वटवृक्षस्य पर्यङ्कोपरि संस्थितम् ॥ २ ॥
श्रीवत्सवक्षसं देवं पीतवस्त्रं चतुर्भुजम् ।
जगदादाय तिष्ठन्तं पद्मपत्रायतेक्षणम् ॥ ३ ॥
सोऽपि तं मुनिमायान्तं प्लवमानमचेतनम् ।
दृष्ट्वा मुखाद्विनिष्क्रान्तं प्रोवाच प्रहसन्निव ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

कच्चित्त्वयोषितं वत्स विश्रान्तं च ममोदरे ।
भ्रममाणश्च किं तत्र आश्चर्यं दृष्टवानसि ॥ ५ ॥
भक्तोऽसि मे मुनिश्रेष्ठ श्रान्तोऽसि च ममाऽऽश्रितः ।
तेन त्वामुपकाराय संभाषे पश्य मामिह ॥ ६ ॥

ब्रह्मोवाच ।

श्रुत्वा तु वचनं तस्य संप्रहृष्टतनूरुहः ।
ददर्श तं सुदुष्प्रेक्षं रत्नैर्दिव्यैरलंकृतम् ॥ ७ ॥
प्रसन्ना निर्मला दृष्टिर्मुहूर्तात्तस्य भो द्विजाः ।
प्रसादात्तस्य देवस्य प्रादुर्भूता पुनर्नवा ॥ ८ ॥
रक्ताङ्गुलितलौ पादौ ततस्तस्य सुरार्चितौ ।
प्रणम्य शिरसा विप्रा हर्षगद्गदया गिरा ॥ ९ ॥
कृताञ्जलिस्तदा हृष्टो विस्मितश्च पुनः पुनः ।
दृष्ट्वा तं परमात्मानं संस्तोतुमुपचक्रमे ॥ १० ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

देवदेव जगन्नाथ मायाबालवपुर्धर ।
त्राहि मां चारुपद्माक्ष दुःखितं शरणागतम् ॥ ११ ॥

संतप्तोऽस्मि सुरश्रेष्ठ संवर्ताख्येन वह्निना ।
अङ्गारवर्षभीतं च त्राहि मां पुरुषोत्तम ॥ १२ ॥
शोषितश्च प्रचण्डेन वायुना जगदायुना ।
विह्वलोऽहं तथा श्रान्तस्त्राहि मां पुरुषोत्तम ॥ १३ ॥
तापितश्च तथात्यैः (?) प्रलयावर्तकादिभिः ।
न शान्तिमधिगच्छामि त्राहि मां पुरुषोत्तम ॥ १४ ॥
तृषितश्च क्षुधाऽऽविष्टो दुःखितश्च जगत्पते ।
त्रातारं नात्र पश्यामि त्राहि मां पुरुषोत्तम ॥ १५ ॥
अस्मिन्नेकार्णवे घोरे विनष्टे सचराचरे ।
न चान्तमधिगच्छामि त्राहि मां पुरुषोत्तम ॥ १६ ॥
तवोदरे च देवेश मया दृष्टं चराचरम् ।
विस्मितोऽहं विषण्णश्च त्राहि मां पुरुषोत्तम ॥ १७ ॥
संसारेऽस्मिन्निरालम्बे प्रसीद पुरुषोत्तम ।
प्रसीद विबुधश्रेष्ठ प्रसीद विबुधप्रिय ॥ १८ ॥
प्रसीद विबुधां नाथ प्रसीद विबुधालय ।
प्रसीद सर्वलोकेश जगत्कारणकारण ॥ १९ ॥
प्रसीद सर्वकृद्देव प्रसीद मम भूधर ।
प्रसीद सलिलावास प्रसीद मधुसूदन ॥ २० ॥
प्रसीद कमलाकान्त प्रसीद त्रिदशेश्वर ।
प्रसीद कंसकेशिघ्न प्रसीदारिष्टनाशन ॥ २१ ॥
प्रसीद कृष्ण दैत्यघ्न प्रसीद दनुजान्तक ।
प्रसीद मथुरावास प्रसीद यदुनन्दन ॥ २२ ॥

प्रसीद शक्राधरज प्रसीद वरदाव्यय ।
त्वं मही त्वं जलं देव त्वमग्निस्त्वं समीरणः ॥ २३ ॥
त्वं नभस्त्वं मनश्चैव त्वमहंकार एव च ।
त्वं बुद्धिः प्रकृतिश्चैव सत्त्वाद्यास्त्वं जगत्पते ॥ २४ ॥
पुरुषस्त्वं जगद्व्यापी पुरुषादपि चोत्तमः ।
त्वमिन्द्रियाणि सर्वाणि शब्दाद्या विषयाः प्रभो ॥ २५ ॥
त्वं दिक्पालाश्च धर्माश्च वेदा यज्ञाः सदक्षिणाः ।
त्वमिन्द्रस्त्वं शिवोदेवस्त्वं हविस्त्वं हुताशनः ॥ २६ ॥
त्वं यमः पितृराड्देव त्वं रक्षोधिपतिः स्वयम् ।
वरुणस्त्वमपां नाथ त्वं वायुस्त्वं धनेश्वरः ॥ २७ ॥
त्वमीशानस्त्वमनन्तस्त्वं गणेशश्च षण्मुखः ।
वसवस्त्वं तथा रुद्रास्त्वमादित्याश्च खेचराः ॥ २८ ॥
दानवास्त्वं तथा यक्षास्त्वं दैत्याः समरुद्गणाः ।
सिद्धाश्चाप्सरसो नागा गन्धर्वास्त्वं सचारणाः ॥ २९ ॥
पितरो बालखिल्याश्च प्रजानां पतयोऽच्युत ।
मुनयस्त्वमृषिगणास्त्वमश्विनौ निशाचराः ॥ ३० ॥
अन्याश्च जातयस्त्वं हि यत्किंचिज्जीवसंज्ञितम् ।
किंचात्र बहुनोक्तेन ब्रह्मादिस्तम्बगोचरम् ॥ ३१ ॥
भूतं भव्यं भविष्यं च त्वं जगत्सचराचरम् ।
यत्ते रूपं परं देव कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३२ ॥
ब्रह्माद्यास्तन्न जानन्ति कथमन्येऽल्पमेधसः ।
देव शुद्धस्वभावोऽसि नित्यस्त्वं प्रकृतेः परः ॥ ३३ ॥

अव्यक्तः शाश्वतोऽनन्तः सर्वव्यापी महेश्वरः ।
त्वमाकाशः परः शान्तो अजस्त्वं विभुरव्ययः ॥ ३४ ॥
एवं त्वां निर्गुणं स्तोतुं कः शक्नोति निरञ्जनम् ।
स्तुतोऽसि यन्मया देव विकलेनाल्पचेतसा ॥
तत्सर्वं देवदेवेश क्षन्तुमर्हसि चाव्यय ॥ ३५ ॥

इति श्रीमहापुराणे आदिब्राह्मे स्वयंभुऋषिसंवादे भगवत्स्तव-
निरूपणं नाम पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥
श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—१७४४

अथ षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

विस्तरेण विष्णुमार्कण्डेयसंवादकथनम्

ब्रह्मोवाच ।

इत्थं स्तुतस्तदा तेन मार्कण्डेयेन भो द्विजाः ।
प्रीतः प्रोवाच भगवान्मेघगम्भीरया गिरा ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

ब्रूहि कामं मुनिश्रेष्ठ यत्ते मनसि वर्तते ।
ददामि सर्वं विप्रर्षे मत्तो यदभिवाञ्छसि ॥ २ ॥

ब्रह्मोवाच ।

श्रुत्वा स वचनं विप्राः शिशोस्तस्य महात्मनः ।
उवाच परमप्रीतो मुनिस्तद्गतमानसः ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

ज्ञातुमिच्छामि देव त्वां मायां वै तव चोत्तमाम् ।
त्वत्प्रसादाच्च देवेश स्मृतिर्न परिहीयते ॥ ४ ॥
द्रुतमन्तः शरीरेण सततं पर्य(रि)वर्तितम् ।
इच्छामि पुण्डरीकाक्ष ज्ञातुं त्वामहमव्ययम् ॥ ५ ॥
इह भूत्वा शिशुः साक्षात्किं भवानवतिष्ठते ।
पीत्वा जगदिदं सर्वमेतदाख्यातुमर्हसि ॥ ६ ॥
किमर्थं च जगत्सर्वं शरीरस्थं तवाऽनघ ।
कियन्तं च त्वया कालमिह स्थेयमरिंदम ॥ ७ ॥
ज्ञातुमिच्छामि देवेश ब्रूहि सर्वमशेषतः ।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष विस्तरेण यथातथम् ॥
महदेतदचिन्त्यं च यदहं दृष्टवान्प्रभो ॥ ८ ॥

ब्रह्मोवाच ।

इत्युक्तः स तदा तेन देवदेवो महाद्युतिः ।
सान्त्वयन्स तदा वाक्यमुवाच वदतां वरः ॥ ९ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

कामं देवाश्च मां विप्र नहि जानन्ति तत्त्वतः ।
तव प्रीत्या प्रवक्ष्यामि यथेदं विसृजाम्यहम् ॥ १० ॥
पितृभक्तोऽसि विप्रर्षे मामेव शरणं गतः ।
ततो दृष्टोऽस्मि ते साक्षाद्ब्रह्मचर्यं च ते महत् ॥ ११ ॥
आपो नारा इति पुरा संज्ञाकर्म कृतं मया ।
तेन नारायणोऽस्म्युक्तो मम तास्त्वयनं सदा ॥ १२ ॥

अहं नारायणो नाम प्रभवः शाश्वतोऽव्ययः ।
विधाता सर्वभूतानां संहर्ता च द्विजोत्तम ॥ १३ ॥
अहं विष्णुरहं ब्रह्मा शक्रश्चापि सुराधिपः ।
अहं वैश्रवणो राजा यमः प्रेताधिपस्तथा ॥ १४ ॥
अहं शिवश्च सोमश्च कश्यपश्च प्रजापतिः ।
अहं धाता विधाता च यज्ञश्चाहं द्विजोत्तम ॥ १५ ॥
अग्निरास्यं क्षितिः पादौ चन्द्रादित्यौ च लोचने ।
द्यौर्मूर्धा खं दिशः श्रोत्रे तथाऽऽपः स्वेदसंभवाः ॥ १६ ॥
सदिशं च नभः कायो वायुर्मनसि मे स्थितः ।
मया क्रतुशतैरिष्टं बहुभिश्चाऽऽप्तदक्षिणैः ॥ १७ ॥
यजन्ते वेदविदुषो मां देवयजने स्थितम् ।
पृथिव्यां क्षत्रियेन्द्राश्च पार्थिवाः स्वर्गकाङ्क्षिणः ॥ १८ ॥
यजन्ते मां तथा वैश्याः स्वर्गलोकजिगीषवः ।
चतुःसमुद्रपर्यन्तां मेरुमन्दरभूषणाम् ॥ १९ ॥
शेषो भूत्वाऽहमेको हि धारयामि वसुंधराम् ।
वाराहं रूपमास्थाय ममेयं जगती पुरा ॥ २० ॥
मज्जमाना जले विप्र वीर्येणास्मि समुद्धृता ।
अग्निश्च वाडवो विप्र भूत्वाऽहं द्विजसत्तम ॥ २१ ॥
पिबाम्यपः समाविष्टस्ताश्चैव विसृजाम्यहम् ।
ब्रह्म वक्त्रं भुजौ क्षत्रमूरू मे संश्रिता विशः ॥ २२ ॥
पादौ शूद्रा भवन्तीमे विक्रमेण क्रमेण च ।
ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदस्त्वथर्वणः ॥ २३ ॥

मत्तः प्रादुर्भवन्त्येते मामेव प्रविशन्ति च।
यतयः शान्तिपरमा यतात्मानो बुभुत्सवः ॥ २४ ॥
कामक्रोधद्वेषमुक्ता निःसङ्गा वीतकल्मषाः।
सत्त्वस्था निरहंकारा नित्यमध्यात्मकोविदाः ॥ २५ ॥
मामेव सततं विप्राश्चिन्तयन्त उपासते।
अहं संवर्तको ज्योतिरहं संवर्तकोऽनलः ॥ २६ ॥
अहं संवर्तकः सूर्यस्त्वहं संवर्तकोऽनिलः।
ताराकृपाणि दृश्यन्ते यान्येतानि नभस्तले ॥ २७ ॥
मम वै रोमकूपाणि विद्धि त्वं द्विजसत्तम।
रत्नाकराः समुद्राश्च सर्व एव चतुर्दिशः ॥ २८ ॥
वसनं शयनं चैव निलयं चैव विद्धि मे।
कामः क्रोधश्च हर्षश्च भयं मोहस्तथैव च ॥ २९ ॥
ममैव विद्धि रूपाणि सर्वाण्येतानि सत्तम।
प्राप्नुवन्ति नरा विप्र यत्कृत्वा कर्म शोभनम् ॥ ३० ॥
सत्यं दानं तपश्चोग्रमहिंसां सर्वजन्तुषु।
मद्विधानेन विहिता मम देहविचारिणः ॥ ३१ ॥
मयाऽभिभूतविज्ञानाश्चेष्टयन्ति न कामतः।
सम्यग्वेदमधीयाना यजन्तो विविधैर्मखैः ॥ ३२ ॥
शान्तात्मानो जितक्रोधाः प्राप्नुवन्ति द्विजातयः।
प्राप्तुं शक्यो न चैवाहं नरैर्दुष्कृतकर्मभिः ॥ ३३ ॥
लोभाभिभूतैः कृपणैरनार्यैरकृतात्मभिः।
तन्मां महाफलं विद्धि नराणां भावितात्मनाम् ॥ ३४ ॥

सुदुष्प्रापं विमूढानां मां कुयोगनिषेविणाम् ।
यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति सत्तम ॥ ३५ ॥
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ।
दैत्या हिंसानुरक्ताश्च अवध्याः सुरसत्तमैः ॥ ३६ ॥
राक्षसाश्चापि लोकेऽस्मिन्यदोत्पत्स्यन्ति दारुणाः ।
तदाऽहं संप्रसूयामि गृहेषु पुण्यकर्मणाम् ॥ ३७ ॥
प्रविष्टो मानुषं देहं सर्वं प्रशमयाम्यहम् ।
सृष्ट्वा देवमनुष्यांश्च गन्धर्वोरगराक्षसान् ॥ ३८ ॥
स्थावराणि च भूतानि संहराम्यात्ममायया ।
कर्मकाले पुनर्देहमनुचिन्त्य सृजाम्यहम् ॥ ३९ ॥
आविश्य मानुषं देहं मर्यादाबन्धकारणात् ।
श्वेतः कृतयुगे धर्मः श्यामस्त्रेतायुगे मम ॥ ४० ॥
रक्तो द्वापरमासाद्य कृष्णः कलियुगे तथा ।
त्रयो भागा ह्यधर्मस्य तस्मिन्काले भवन्ति च ॥ ४१ ॥
अन्तकाले च संप्राप्ते कालो भूत्वाऽतिदारुणः ।
त्रैलोक्यं नाशयाम्येकः सर्वं स्थावरजङ्गमम् ॥ ४२ ॥
अहं त्रिधर्मा विश्वात्मा सर्वलोकसुखावहः ।
अभिन्नः सर्वगोऽनन्तो हृषीकेश उरुक्रमः ॥ ४३ ॥
कालचक्रं नयाम्येको ब्रह्मरूपं ममैव तत् ।
शमनं सर्वभूतानां सर्वभूतकृतोद्यमम् ॥ ४४ ॥
एवं प्रणिहितः सम्यङ्ममाऽऽत्मा मुनिसत्तम ।
सर्वभूतेषु विप्रेन्द्र न च मां वेत्ति कश्चन ॥ ४५ ॥

सर्वलोके च मां भक्ताः पूजयन्ति च सर्वशः ।
यच्च किंचित्त्वया प्राप्तं मयि क्लेशात्मकं द्विज ॥ ४६ ॥
सुखोदयाय तत्सर्वं श्रेयसे च तवानघ ।
यच्च किंचित्त्वया लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम् ॥ ४७ ॥
विहितः सर्व एवासौ मयाऽऽत्मा भूतभावनः ।
अहं नारायणो नाम शङ्खचक्रगदाधरः ॥ ४८ ॥
यावद्युगानां विप्रर्षे सहस्रं परिवर्तते ।
तावत्स्वपिमि विश्वात्मा सर्वविश्वानि मोहयन् ॥ ४९ ॥
एवं सर्वमहं कालमिहाऽऽसे मुनिसत्तम ।
अशिशुः शिशुरूपेण यावद्ब्रह्मा न बुध्यते ॥ ५० ॥
मया च दत्तो विप्रेन्द्र वरस्ते ब्रह्मरूपिणा ।
असकृत्परितुष्टेन विप्रर्षिगणपूजित ॥ ५१ ॥
सर्वमेकार्णवं कृत्वा नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
निर्गतोऽसि मयाऽऽज्ञातस्ततस्ते दर्शितं जगत् ॥ ५२ ॥
अभ्यन्तरं शरीरस्य प्रविष्टोऽसि यदा मम ।
दृष्ट्वा लोकं समस्तं हि विस्मितो नावबुध्यसे ॥ ५३ ॥
ततोऽसि वक्त्राद्विप्रर्ष द्रुतं निःसारितो मया ।
आख्यातस्ते मया चाऽऽत्मा दुर्ज्ञेयो हि सुरासुरैः ॥ ५४ ॥
यावत्स भगवान्ब्रह्मा न बुध्येत महातपाः ।
तावत्त्वमिह विप्रर्षे विश्रब्धश्चर वै सुखम् ॥ ५५ ॥
ततो विबुद्धे तस्मिंस्तु सर्वलोकपितामहे ।
एको भूतानि स्रक्ष्यामि शरीराणि द्विजोत्तम ॥ ५६ ॥

आकाशं पृथिवीं ज्योतिर्वायुः सलिलमेव च ।
लोके यच्च भवेत्किंचिदिह स्थावरजङ्गमम् ॥ ५७ ॥

ब्रह्मोवाच ।

एवमुक्त्वा तदा विप्राः पुनस्तं प्राह माधवः ।
पूर्णे युगसहस्रे तु मेघगम्भीरनिस्वनः ॥ ५८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

मुने ब्रूहि यदर्थं मां स्तुतवान्परमार्थतः ।
वरं वृणीष्व यच्छ्रेष्ठं ददामि नचिरादहम् ॥ ५९ ॥
आयुष्मानसि देवानां मद्भक्तोऽसि दृढव्रतः ।
तेन त्वमसि विप्रेन्द्र पुनर्दीर्घायुराप्नुहि ॥ ६० ॥

ब्रह्मोवाच ।

श्रुत्वा वाणीं शुभां तस्य विलोक्य स तदा पुनः ।
मूर्ध्ना निपत्य सहसा प्रणम्य पुनरब्रवीत् ॥ ६१ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

दृष्टं परं हि देवेश तव रूपं द्विजोत्तम ।
मोहोऽयं विगतः सत्यं त्वयि दृष्टे तु मे हरे ॥ ६२ ॥
एवमेवमहं नाथ इच्छेयं त्वत्प्रसादतः ।
लोकानां च हितार्थाय नानाभावप्रशान्तये ॥ ६३ ॥
शैवभागवतानां च वादार्थप्रतिषेधकम् ।
अस्मिन्क्षेत्रवरे पुण्ये निर्मले पुरुषोत्तमे ॥ ६४ ॥
शिवस्याऽऽयतनं देव करोमि परमं महत् ।
प्रतिष्ठेय तथा तत्र तव स्थाने च शंकरम् ॥ ६५ ॥

ततो ग्रास्यन्ति लोकेऽस्मिन्नेकमूर्ती हरीश्वरौ ।
प्रत्युवाच जगन्नाथः स पुनस्तं महामुनिम् ॥ ६६ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यदेतत्परमं देवं कारणं भुवनेश्वरम् ।
लिङ्गमाराधनार्थाय नानाभावप्रशान्तये ॥ ६७ ॥
ममाऽऽदिष्टेन विप्रेन्द्र कुरु शीघ्रं शिवालयम् ।
तत्प्रभावाच्छिवलोके तिष्ठ त्वं च तथाऽक्षयम् ॥ ६८ ॥
शिवे संस्थापिते विप्र मम संस्थापनं भवेत् ।
नाऽऽवयोरन्तरं किंचिदेकभावौ द्विधा कृतौ ॥ ६९ ॥
यो रुद्रः स स्वयं विष्णुर्यो विष्णुः स महेश्वरः ।
उभयोरन्तरं नास्ति पवनाकाशयोरिव ॥ ७० ॥
मोहितो नाभिजानाति य एव गरुडध्वजः ।
वृषध्वजः स एवेति त्रिपुरघ्नं त्रिलोचनम् ॥ ७१ ॥
तव नामाङ्कितं तस्मात्कुरु विप्र शिवालयम् ।
उत्तरे देवदेवस्य कुरु तीर्थं सुशोभनम् ॥ ७२ ॥
मार्कण्डेयह्रदो नाम नरलोकेषु विश्रुतः ।
भविष्यति द्विजश्रेष्ठ सर्वपापप्रणाशनः ॥ ७३ ॥

ब्रह्मोवाच ।

इत्युक्त्वा स तदा देवस्तत्रैवान्तरधीयत ।
मार्कण्डेयं मुनिश्रेष्ठाः सर्वव्यापी जनार्दनः ॥ ७४ ॥

इति श्रीमहापुराणे आदिब्राह्मे स्वयंभ्वृषिसंवादे मार्कण्डेयस्य श्रीभगवद्दर्शनं नाम षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥
आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३८१७

अथ सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

पञ्चतीर्थविधिवर्णनम्

ब्रह्मोवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि पञ्चतीर्थविधिं द्विजाः ।
यत्फलं स्नानदानेन देवताप्रेक्षणेन च ॥ १ ॥
मार्कण्डेयह्रदं गत्वा नरश्चोदङ्मुखः शुचिः ।
निमज्जेत्तत्र वारांस्त्रीनिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ २ ॥
संसारसागरे मग्नं पापग्रस्तमचेतनम् ।
त्राहि मां भगनेत्रघ्न त्रिपुरारे नमोऽस्तु ते ॥ ३ ॥
नमः शिवाय शान्ताय सर्वपापहराय च ।
स्नानं करोमि देवेश मम नश्यतु पातकम् ॥ ४ ॥
नाभिमात्रे जले स्नात्वा विधिवद्देवता ऋषीन् ।
तिलोदकेन मतिमान्पितॄंश्चान्यांश्च तर्पयेत् ॥ ५ ॥
स्नात्वा तथैव चाऽऽचम्य ततोगच्छेच्छिवालयम् ।
प्रविश्य देवतागारं कृत्वा तं त्रिः प्रदक्षिणम् ॥ ६ ॥
मूलमन्त्रेण संपूज्य मार्कण्डेयस्य चेश्वरम् ।
अघोरेण च भो विप्राः प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥ ७ ॥
त्रिलोचन नमस्तेऽस्तु नमस्ते शशिभूषण ।
त्राहि मां त्वं विरूपाक्ष महादेव नमोऽस्तु ते ॥ ८ ॥
मार्कण्डेयह्रदे त्वेवं स्नात्वा दृष्ट्वा च शंकरम् ।
दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ९ ॥

पापैः सर्वैर्विनिर्मुक्तः शिवलोकं स गच्छति ।
तत्र भुक्त्वा वरान्भोगान्यावदाभूतसंप्लवम् ॥ १० ॥
इहलोकं समासाद्य भवेद्विप्रो बहुश्रुतः ।
शांकरं योगमासाद्य ततोमोक्षमवाप्नुयात् ॥ ११ ॥
कल्पवृक्षं ततो गत्वा कृत्वा तं त्रिः प्रदक्षिणम् ।
पूजयेत्परया भक्त्या मन्त्रेणानेन तं वटम् ॥ १२ ॥
ओं नमो व्यक्तरूपाय महाप्रलयकारिणे ।
महद्रसोपविष्टाय न्यग्रोधाय नमोऽस्तु ते ॥ १३ ॥
अमरस्त्वं सदा कल्पे हरेश्चाऽऽयतनं वट ।
न्यग्रोध हर मे पापं कल्पवृक्ष नमोऽस्तु ते ॥ १४ ॥
भक्त्या प्रदक्षिणं कृत्वा नत्वा कल्पवटं नरः ।
सहसा मुच्यते पापाज्जीर्णत्वच इवोरगः ॥ १५ ॥
छायां तस्य समाक्रम्य कल्पवृक्षस्य भो द्विजाः ।
ब्रह्महत्यां नरो जह्यात्पापेष्वन्येषु का कथा ॥ १६ ॥
दृष्ट्वा कृष्णाङ्गसंभूतं ब्रह्मतेजोमयं परम् ।
न्यग्रोधाकृतिकं विष्णुं प्रणिपत्य च भो द्विजाः ॥ १७ ॥
राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति चाधिकम् ।
तथा स्ववंशमुद्धृत्य विष्णुलोकं स गच्छति ॥ १८ ॥
वैनतेयं नमस्कृत्य कृष्णस्य पुरतः स्थितम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तस्ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥ १९ ॥
दृष्ट्वा वटं वैनतेयं यः पश्येत्पुरुषोत्तमम् ।
संकर्षणं सुभद्रां च स याति परमां गतिम् ॥ २० ॥

प्रविश्याऽऽयतनं विष्णोः कृत्वा तं त्रिः प्रदक्षिणम् ।
संकर्षणं स्वमन्त्रेण भक्त्याऽऽपूज्यप्रसादयेत् ॥ २१ ॥
नमस्ते हलधृग्राम नमस्ते मुशलायुध ।
नमस्ते रेवतीकान्त नमस्ते भक्तवत्सल ॥ २२ ॥
नमस्ते बलिनां श्रेष्ठ नमस्ते धरणीधर ।
प्रलम्बारे नमस्तेऽस्तु त्राहि मां कृष्णपूर्वज ॥ २३ ॥
एवं प्रसाद्य चानन्तमजेयं त्रिदशार्चितम् ।
कैलासशिखराकारं चन्द्रात्कान्ततराननम् ॥ २४ ॥
नीलवस्त्रधरं देवं फणाविकटमस्तकम् ।
महाबलं हलधरं कुण्डलैकविभूषितम् ॥ २५ ॥
रौहिणेयं नरो भक्त्या लभेदभिमतं फलम् ।
सर्वपापैर्विनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥ २६ ॥
आभूतसंप्लवं यावद्भुक्त्वा तत्र सुखं नरः ।
पुण्यक्षयादिहाऽऽगत्य प्रवरे योगिनां कुले ॥ २७ ॥
ब्राह्मणप्रवरो भूत्वा सर्वशास्त्रार्थपारगः ।
ज्ञानं तत्र समासाद्य मुक्तिं प्राप्नोति दुर्लभाम् ॥ २८ ॥
एवमभ्यर्च्य हलिनं ततः कृष्णं विचक्षणः ।
द्वादशाक्षरमन्त्रेण पूजयेत्सुसमाहितः ॥ २९ ॥
द्विषट्कवर्णमन्त्रेण भक्त्या ये पुरुषोत्तमम् ।
पूजयन्ति सदा धीरास्ते मोक्षं प्राप्नुवन्ति वै ॥ ३० ॥
न तां गतिं सुरा यान्ति योगिनो नैव सोपमाः ।
यां गतिं यान्ति भो विप्रा द्वादशाक्षरतत्पराः ॥ ३१ ॥

तस्मात्तेनैव मन्त्रेण भक्त्या कृष्णं जगद्गुरुम् ।
संपूज्य गन्धपुष्पाद्यैः प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥ ३२ ॥
जय कृष्ण जगन्नाथ जय सर्वाघनाशन ।
जय चाणूरकेशिघ्न जय कंसनिषूदन ॥ ३३ ॥
जय पद्मपलाशाक्ष जय चक्रगदाधर ।
जय नीलाम्बुदश्याम जय सर्वसुखप्रद ॥ ३४ ॥
जय देव जगत्पूज्य जय संसारनाशन ।
जय लोकपते नाथ जय वाञ्छाफलप्रद ॥ ३५ ॥
संसारसागरे घोरे निःसारे दुःखफेनिले ।
क्रोधग्राहाकुले रौद्रे विषयोदकसंप्लवे ॥ ३६ ॥
नानारोगोर्मिकलिले मोहावर्तसुदुस्तरे ।
निमग्नोऽहं सुरश्रेष्ठ त्राहि मां पुरुषोत्तम ॥ ३७ ॥
एवं प्रसाद्य देवेशं वरदं भक्तवत्सलम् ।
सर्वपापहरं देवं सर्वकामफलप्रदम् ॥ ३८ ॥
पीनांसं द्विभुजं कृष्णं पद्मपत्रायतेक्षणम् ।
महोरस्कं महाबाहुं पीतवस्त्रं शुभाननम् ॥ ३९ ॥
शङ्खचक्रगदापाणिं मुकुटाङ्गदभूषणम् ।
सर्वलक्षणसंयुक्तं वनमालाविभूषितम् ॥ ४० ॥
दृष्ट्वा नरोऽञ्जलिं कृत्वा दण्डवत्प्रणिपत्य च ।
अश्वमेधसहस्राणां फलं प्राप्नोति वै द्विजाः ॥ ४१ ॥
यत्फलं सर्वतीर्थेषु स्नाने दाने प्रकीर्तितम् ।
नरस्तत्फलमाप्नोति दृष्ट्वा कृष्णं प्रणम्य च ॥ ४२ ॥

यत्फलं सर्वरत्नाद्यैरिष्टे बहुसुवर्णके।
नरस्तत्फलमाप्नोति दृष्ट्वा कृष्णं प्रणम्य च ॥ ४३ ॥
यत्फलं सर्ववेदेषु सर्वयज्ञेषु यत्फलम्।
तत्फलं समवाप्नोति नरः कृष्णं प्रणम्य च ॥ ४४ ॥
यत्फलं सर्वदानेन यमेन नियमेन च।
नरस्तत्फलमाप्नोति दृष्ट्वा कृष्णं प्रणम्य च ॥ ४५ ॥
तपोभिर्विविधैरुग्रैर्यत्फलं समुदाहृतम्।
नरस्तत्फलमाप्नोति दृष्ट्वा कृष्णं प्रणम्य च ॥ ४६ ॥
यत्फलं ब्रह्मचर्येण सम्यक्चीर्णेन तत्कृतम्।
नरस्तत्फलमाप्नोति दृष्ट्वा कृष्णं प्रणम्य च ॥ ४७ ॥
यत्फलं च गृहस्थस्य यथोक्ताचारवर्तिनः।
नरस्तत्फलमाप्नोति दृष्ट्वा कृष्णं प्रणम्य च ॥ ४८ ॥
यत्फलं वनवासेन वानप्रस्थस्य कीर्तितम्।
नरस्तत्फलमाप्नोति दृष्ट्वा कृष्णं प्रणम्य च ॥ ४९ ॥
संन्यासेन यथोक्तेन यत्फलं समुदाहृतम्।
नरस्तत्फलमाप्नोति दृष्ट्वा कृष्णं प्रणम्य च ॥ ५० ॥
किं चात्र बहुनोक्तेन माहात्म्ये तस्य भो द्विजाः।
दृष्ट्वा कृष्णं नरो भक्त्या मोक्षं प्राप्नोति दुर्लभम् ॥ ५१ ॥
पापैर्विमुक्तः शुद्धात्मा कल्पकोटिसमुद्भवैः।
श्रिया परमया युक्तः सर्वैः समुदितो गुणैः ॥ ५२ ॥
सर्वकामसमृद्धेन विमानेन सुवर्चसा।
त्रिसप्तकुलमुद्धृत्य नरो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥ ५३ ॥

तत्र कल्पशतं यावद्भुक्त्वा भोगान्मनोरमान् ।
गन्धर्वाप्सरसैः सार्धं यथा विष्णुश्चतुर्भुजः ॥ ५४ ॥
च्युतस्तस्मादिहाऽऽयातो विप्राणां प्रवरे कुले ।
सर्वज्ञः सर्ववेदी च जायते गतमत्सरः ॥ ५५ ॥
स्वधर्मनिरतः शान्तो दाता भूतहिते रतः ।
आसाद्य वैष्णवं ज्ञानं ततो मुक्तिमवाप्नुयात् ॥ ५६ ॥
ततः संपूज्य मन्त्रेण सुभद्रां भक्तवत्सलाम् ।
प्रसादयेत्ततो विप्राः प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥ ५७ ॥
नमस्ते सर्वगे देवि नमस्ते शुभसौख्यदे ।
त्राहि मां पद्मपत्राक्षि कात्यायनि नमोऽस्तु ते ॥ ५८ ॥
एवं प्रसाद्य तां देवीं जगद्धात्रीं जगद्धिताम् ।
बलदेवस्य भगिनीं सुभद्रां वरदां शिवाम् ॥ ५९ ॥
कामगेन विमानेन नरो विष्णुपुरं व्रजेत् ।
आभूतसंप्लवं यावत्क्रीडित्वा तत्र देववत् ॥ ६० ॥
इह मानुषतां प्राप्तो ब्राह्मणो वेदविद्भवेत् ।
प्राप्य योगं हरेस्तत्र मोक्षं च लभते ध्रुवम् ॥ ६१ ॥

इति श्रीमहापुराण आदिब्राह्मे स्वयंभुऋषिसंवादे कृष्णदर्शन-
माहात्म्यं नाम सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—३८७८
